

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ

elmlər seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

---

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№2.2016

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), Kazımzadə A.H. (baş redaktorun müavini), Əliyeva İ.N., Allahverdiyev C.E., Bayramov Ə.S., Əliyev İ.Ə., Əfəndiyev V.Ə., Əliyeva R.Ə., Xələfov A.A., Məmmədəliyev V.M., Paşayeva N.A., Quliyeva Ş.T. (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), Vahidov F.Q. (redaktorun müavini), Hacıyev Z.C. (məsul katib), Abbasbəyli A.N., Əhmədov Ə.C., Əliyev B.H., Əlizadə H.Ə., İsmayılov R.R., Məhərrəmov A.M., Qasımov A.M., Məmmədov R.F., Rüstəmov İ.Ə., Səməndərov F.Y., Əliyev Ə.İ., Həsənalıyev Z.M., Əliyeva K.R.

B.310.30.IV.1999

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2016

HÜQUQ**UOT 321(091);UOT 342****AZƏRBAYCANDA KONSTITUSİONALİZMİN TƏŞƏKKÜLÜNÜN
TARİXİ-HÜQUQİ SƏCİYYƏSİ****X.C.İSMAYİLOV*****Bakı Dövlət Universiteti******xayyam-ismail@mail.ru***

Elmi məqalədə ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda hökm sürən siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi şərait aydınlaşdırılır, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Konstitusiyanın qəbul edilməməsinin səbəbləri göstərilməklə, Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin bu sahədəki fəaliyyətinə diqqət çəkilir, ilk Azərbaycan Konstitusiyasının yaranmasının siyasi və hüquqi zəminləri açılıb göstərilir, eyni zamanda bu Konstitusiyanın Azərbaycanın heç bir qurumun tərkibinə daxil olmaması və tərkibində heç bir muxtar qurumun qeyri-mövcudluğu şəraitində qəbul edilməsi, yəni ölkəmizin de-yure müstəqil və surf unitar bir dövlət kimi mövcudluğu anında ərsəyə gəlməsi kimi xüsusiyyətləri vurğulanır, eləcə də onu səciyyələndirən digər cəhətləri nəzərdən keçirilir və nəhayətdə ümumiləşdirmələr aparılır. Elmi məqalənin yazılmasında məqsəd Azərbaycanda konstitusiya qanunvericiliyinin tarixi köklərini araşdırmaqla, həmin dövrün şəraiti baxımından bu prosesi, eləcə də Konstitusiyanın normaları əsas götürülməklə formalaşdırılmış qanunvericilik sisteminin özəlliklərini tədqiq etməklə, bu sahədəki hüquqi varisliyin müəyyən detallarını üzə çıxarmaq və hüquq tariximizin hələ də qaranlıq qalan bəzi səhifələrinə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: konstitusionalizm, konstitusiya qanunvericiliyi, hüquqyaratma, seçki, vətəndaş hüquqları, məəcəllə, qanun, dəyişikliklər

XIX əsrin sonuncu rübündə - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda feodal sosial-iqtisadi münasibətlərinin tədricən yeni kapitalist münasibətləri ilə əvəzlənməsi, məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidən təhkimçilik hüququnun Rusiyada və feodal-asılı münasibətlərin Azərbaycanda ləğv edilməsi ölkədə ictimai-siyasi fəallığın artmasını, şəhərlərin sürətli inkişafını və onların əhalisinin artmasını şərtləndirmiş, əhalinin milli azadlıq məfkurəsinin oyanışını, onun öz hüquqları uğrunda fəal mübarizəyə qatılmasını, bu xüsusda müəyyən islahatların həyata keçirilməsini, sosial-iqtisadi və hüquqi tədbirlərin yeni siyasi və ictimai şəraitə uyğunlaşdırılmasını, ümumilikdə dövlət-hüquqi institutların dəyişilməsi və təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirmişdi. Kapitalist bazar iqtisadiyyatının inkişafı, dövlətin hüquq və idarəetmə sisteminin qismən demokratikləşdirilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafı üçün zəmin

yarandığı həmin dövrdə qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də insan hüquqları və onların müdafiəsi sahəsində hüquqi bazanın yaradılması və onun tətbiqi gündəmdə olan ən mühüm məsələlərdən idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın da daxil olduğu imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında bir sıra dəyişikliklərin zəruriliyi ortaya çıxmışdı. 17 oktyabr Manifestində konstitusiya quruculuğu ilə bağlı müəyyən edilən vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ehtiva edən bir sıra normaların qəbulu (bunların içərisində söz və yığıncaq azadlığı, ittifaq və cəmiyyətlərin təşkilinə şərait yaradılması, şəxsiyyətin toxunulmazlığı və s. xüsusi yer tuturdu. Manifestdə qanunvericilik funksiyalarına malik olan Dövlət dumasının yaradılacağı və onun işinə geniş əhali təbəqələrinin cəlb olunacağı bəyan edilirdi) cənubi Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanın ərazilərini əhatə edən quberniya və qəzalarda müxtəlif sosial qrupları öz pozulmuş hüquqlarının bərpasını tələb etmək istiqamətində fəal bir prosesin iştirakçılarına çevrilməsini gündəmə gətirmişdi. Belə ki, həmin ildə Azərbaycandakı müxtəlif sosial qruplar Qafqaz canişinliyinə petisiya (ərz-hal) ünvanlayırdılar (1, 136-137). Bu ərz-hallarda müsəlmanların dövlət idarələrində xidmətə qəbul edilməsi və irəli çəkilməsində, onların şəhər özünüidarəsində iştirak etməsində mövcud məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, andlı iclasçılar məhkəməsinin müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə də tətbiq edilməsi, məhkəmə işlərinin yerli əhalinin başa düşdüyü dildə aparılması, müsəlmanlara yığıncaq, vicdan, söz, rus və ana dillərində təhsil, mətbuat azadlıqları verilməsi, hökumətin yardımı ilə pay torpaqlarının kəndlilər tərəfindən məcburi surətdə satın alınması, boş qalan xəzinə torpaqlarından torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə pay verilməsi, dövlətin ixtiyarına keçmiş vəqf torpaqlarının müsəlman ruhanilərinə qaytarılması və din xadimlərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, rus kəndlilərinin Azərbaycana köçürülməsinin dayandırılması və digər tələblər əks etdirilmişdi. 1906-cı il aprelin 23-də yeni redaksiyada verilmiş Rusiya imperiyasının əsas qanunları Dövlət dumasının yaradılmasını, Dövlət şurasının yenidən qurulmasını, xüsusi hökumət olan Nazirlər şurasının təşkilini, həmçinin seçki hüququnun yeni cəhətlərini nəzərdə tutmaqla dövlət quruluşunun əsaslarını yeni formada müəyyənləşdirdi. Həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanın da ictimai-siyasi həyatında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Sosial hüquqlarla və idarəçilik münasibətləri ilə bağlı olan cüzi güzəştlərə şah hökumətini milli azadlıq hərəkatının güclənməsi vadar etmişdi. 1906-cı ildə Təbrizdə «İctimaiyyune-amiiyun», yəni sosial-demokrat partiyası təşəkkül tapmışdı. Həmin ilin avqust ayının 6-da Konstitusiyanın qəbul edilməsi haqqında şah fərmanı elan olunmuş, sentyabrın 9-da Məclisə seçkilərin keçirilməsi haqqında Əsasnamə imzalanmışdı. Azərbaycandan Məclisə seçilmiş nümayəndələrin böyük fəallığı ilə 1907-ci ilin oktyabrında şah tərəfindən məhdud burjua azadlıqlarını nəzərdə tutan Konstitusiya «Əlavələr» qəbul edildi və sənədin təsdiqi inqilabi cəbhədə sinfi qüvvələrin təbəqələşməsini sürətləndirdi.

1917-ci ilin martında Rusiyanın Müvəqqəti hökumət Hüquq müşavirliyi

adlanan bir təsisat yaratmış və onun üzərinə «yeni dövlət quruluşunun bərqərar olması ilə əlaqədar yaranan ümumi hüquq məsələlərini müzakirə etmək», bir sıra qanun layihələrini hazırlamaq vəzifəsi qoyulmuşdu (8, 381). Həmin ilin sentyabr-oktyabr aylarında Hüquq müşavirliyi bir çox konstitusion qanunların layihəsini hazırladı. Bu layihələrdən biri də «Müəssislər Məclisi yanında icra hakimiyyətinin təşkili haqqında» qanun layihəsi idi. Layihədə dövlət və hökumət başçısı funksiyasını yerinə yetirəcək prezidentlik institutunun yaradılması nəzərdə tutulurdu. Xüsusi Zaqafqaziya komitəsi və noyabr ayında təşkil edilmiş Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən müxtəlif hüquq sahələri ilə bağlı qanunlar qəbul edilmişdi.

1917-ci ilin sentyabrında qəbul edilmiş «Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnamə» öz dövrünün burjuva dövlət hüququ standartları baxımından demokratik sənəd idi. Qadınların, hərbi qulluqçuların səsverməyə buraxılması, dairələrin əksəriyyətində proporsional seçki sisteminin tətbiqi və s. buna dəlalət edir. Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə komissiya müsəlman qadınların seçki kampaniyasında iştirakını təmin etməyə çalışmış, onların səs verməsi üçün 9 seçki dairəsində xüsusi binalar ayrılmasına icazə vermişdi.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın Bakı quberniyasında müvəqqəti hakimiyyətdə olmuş Bakı Soveti, İnqilabi komitə, Bakı Xalq Komissarları Soveti əvvəlki qanunları tamamilə ləğv etməsə də, ayrı-ayrı sahələr üzrə dekretlər, müraciətlər, əsasnamələr, qərarlar, təlimatlar, əmrlər qəbul etmişdi. Həmin normativ aktlar 1918-ci ilin avqustuna qədər yalnız Bakı ərazisində hüquqi qüvvəyə malik olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Bəyannamənin elan edilməsi xalqımızın dövlətçilik tarixində mühüm dönüş anı oldu. Konstitusiyaya aktı statusuna malik olan bu hüquqi (həm də siyasi) sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı (xalq cümhuriyyəti formasında) bəyan olunmuş, onun hakimiyyətinin şamil edildiyi ərazinin hüdudları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapmışdı (2, 14-15). Bəyannamədə demokratik dövlətə məxsus atributların – hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, bütün xalqların və hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətlər bölgüsü kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsasını təşkil etməsinin bəyan edilməsi suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaradılması istəyini nümayiş etdirirdi. İstiqlal bəyannaməsinin siyasi-hüquqi mahiyyəti ondan ibarət idi ki, o, Azərbaycanda milli dövlətin siyasi əsaslarını, yəni demokratik rejimli parlament respublikası idarəçilik formasını, ali dövlət hakimiyyəti orqanları sistemini, hökumətin qanunverici orqan qarşısında məsuliyyət daşmasını və ümumilikdə parlamentçiliyin formalaşdırılmasını, daxili və xarici, eyni zamanda milli siyasətin əsaslarını, vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarını bərqərar edərək möhkəmləndirdi. Lakin bu sənəd Konstitusiyanı tam əvəz edə bilməzdi və Azərbaycan Cümhu-

riyyətinin Konstitusiyasının dövlətin ali orqanı – Müəssislər Məclisi tərəfindən qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu (7, 319). Lakin təssüflə qeyd edilməlidir ki, həmin dövrdə Cümhuriyyət tərəfindən Müəssislər Məclisi haqqında, vətəndaşlıq haqqında qanunlar, eləcə də konstitusiya əhəmiyyətli digər normativ hüquqi aktlar qəbul edilsə də, məlum səbəblər üzündən müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyasının qəbulu mümkün olmadı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici müdaxilə nəticəsində süqut etdi və Azərbaycanda Sovet Sosialist Respublikası (İctimai Şura Cümhuriyyəti) yarandı. Azərbaycanda sosialist respublikası qurulduqdan sonra onun dövlətçilik tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyulmuşdu. Ümumiyyətlə, ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda yeni dövlət quruluşunun və hüququn təşəkkülü və inkişafı baxımından bir neçə müstəqil mərhələ mövcud olmuşdur. Birinci mərhələ 1920-ci ilin aprelindən 1922-ci ilin sonunadək olan dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə Azərbaycan faktiki olaraq heç bir dövlət qurumunun tərkibinə daxil deyildi, de-yure müstəqil sosialist respublikası kimi fəaliyyət göstərirdi və qəbul edilən normativ aktlar əsasən yeni hakimiyyət və idarəçilik orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin tənzimlənməsi zərurətindən doğurdu. Məhz bu mərhələdə Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu üzrə hazırlıq işləri başlandı və bu işlər 1921-ci ilin yazında başa çatdırıldı.

Konstitusiyanın qəbulu üzrə hazırlıq işləri başlıca olaraq ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı hüquqi bazanın formalaşdırılmasını özündə ehtiva edirdi. Belə ki, «inqilabi qanunçuluq» doktrinası bütövlükdə yeni formalaşdırılmaqda olan hüquq sisteminin, xüsusən də yenidən qurulmaqda olan hüquq mühafizə orqanları sisteminin ideoloji əsasına çevrildi. İnkilabi qanunçuluq dedikdə «proletar diktaturasının ali orqanları» tərəfindən məqsədəuyğun və ümumməcburi sayılan hüquq qaydası başa düşülürdü. Ötən əsrin 20-ci illərinin hüquqşünasları dekretlərə mühüm yer ayırsalar da, hüquq yaradıcılığının aparıcı forması kimi məhkəmə qərarlarına daha çox yer verirdilər. Həmin mərhələdə «inqilabi hüquq düşüncəsi» «inqilabi qanunçuluğun» stereotipini təşkil edirdi. O da öz növbəsində «inqilabi məqsədmüvafiqlik» haqqında təsəvvürlərlə, demək olar ki, uzlaşırdı. İlkin vaxtlarda sovet qanunvericiləri keçid dövrünün hüquq sisteminin özündə kök salan əsaslı bir ziddiyyətlə – «proletar məhkəməsi» ilə «burjua hüququ» arasındakı təzadla qarşılaşmışdılar. Hüquqi formaların varisliyi («burjua» - sovet hüququ) xüsusilə də, keçid dövrünün hüququna məqsədmüvafiqlik prinsipi ilə yanaşı, «ədalət» prinsipinin xas olmasında ifadə olunurdu. Həmin dövrdə yeni iqtisadi siyasətə keçid qanunçuluq və vətəndaş hüquqları haqqında təsəvvürlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini yaratdı. Bir sıra aktlar vətəndaşların ümumi və xüsusi əmlak hüquqlarını təsbit etdi. Onların şəxsi hüquqları məhkəmə fəaliyyətini tənzimləyən qanunlarda, vəkillik və prokurorluq haqqında qanunlarda öz əksini tapdı (7, 359).

Konstitusiyanın qəbulunda hakimiyyətin əsas «özülü» hesab edilən

sovetlərin ali həlqəsi mühüm rol oynamalı idi. Bu məqsədlə respublikada sovetlərin formalaşdırılması işinə böyük diqqət ayrılırdı. Bu işi isə ilk dövrlərdə respublikada müvəqqəti olaraq ali hakimiyyəti təmsil edən Azərbaycan Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi həyata keçirməli idi. AzHİK-in funksiyalarına dövlət quruculuğu işlərinin həyata keçirilməsi, mərkəzi və yerli dövlət strukturlarının formalaşdırılması, siyasi, iqtisadi və sosial sahələr üzrə fəaliyyətin tənzimlənməsi daxil idi. Onun əsas hüquqi fəaliyyət formasını ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri üzrə dekret və qərarların qəbul edilməsi təşkil edirdi. Həmin dekret və qərarlar respublika ərazisində ali hüquqi qüvvəyə malik idi və onların bütün dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən icrası məcburi xarakter daşıyırdı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin yerlərdəki funksiyalarını qəza, nahiyə və kənd inqilab komitələri, kənd yoxsul komitələri həyata keçirirdilər və sovetlərin yaradılmasına qədər müvəqqəti hakimiyyət və idarəetmə orqanları qismində təşkil edilmişdilər. Aprelin 28-də Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi tərəfindən respublika əhalisinə müraciət aktı qəbul edilmiş və burada fəhlə və kəndlilərin iqtisadi və siyasi istismardan qurtuluşu, sosialist yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Sosialist Respublikasının müstəqillyinin qərbi-avropa imperialistlərindən mühafizə ediləcəyi, Qafqazın digər xalqlarına hərtərəfli kömək göstərilməsi, Sovet Rusiyası ilə sıx qardaşlıq ittifaqının yaradılacağı qeyd olunmuşdu. 30 sentyabr 1920-ci il tarixdə Azərbaycan SSR və RSFSR arasında Moskvada hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlandı. Müqavilə gələcəkdə hər iki dövlətin hərbi təşkilatının və hərbi komandanlığının birləşdirilməsini, təminat, rabitə və nəqliyyat orqanlarının ümumiləşdirilməsini, habelə hərbi-dəniz və digər sahələr üzrə fəaliyyət göstərən idarələrin birləşdirilməsi və vahid siyasətin həyata keçirilməsi haqqında razılaşmaların bağlanılmasını nəzərdə tuturdu. Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Rusiyasının siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq münasibətləri əksər hallarda qeyri-bərabər idi və bir çox hallarda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi pozulurdu.

Bu dövrdə çoxukladlı xarakterə malik olan Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük dağıntılara məruz qalmışdı. Belə vəziyyətin daha da sürətlənməsinə bütün sahələr üzrə milliləşdirilmə aktlarının qəbulu səbəb oldu. Sovet Rusiyasında vətəndaş müharibəsi və dağıntılar şəraitində məcburiyyət qarşısında tətbiq edilən «hərbi kommunizm» siyasəti sisteminə aid tədbirlərdən bəziləri (xüsusilə ərzaq sapalağı) Azərbaycanda daha məhdud formada və qısa müddət ərzində həyata keçirilirdi. «Hərbi kommunizm» zamanı Sovet Rusiyasında xüsusi ticarətə yol verilmədiyi halda, sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Azərbaycanda azad ticarət mövcud idi və yalnız 1920-ci il avqustun 26-da AzİK taxıl ticarəti inhisarı haqqında dekret qəbul etmiş, bir sıra qəzalarda taxılın və başqa kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü tətbiq olunmuşdu. 1920-ci il sentyabrın axırında Azərbaycanda ərzaq sapalağı və ümumi əmək məkəlləfiyyəti tətbiq edildi. Qolçomaq adlandırılan varlı kəndlilərin əmlakının müsadirə olunması kütləvi bir hala çevrildi.

1921-ci ilin yanvarından etibarən sovetlərin formalaşdırılması üzrə hazırlıq işləri başlandı. Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının çağırılması üzrə komissiya yaradıldı. Qəzaların, nahiyələrin və kəndlərin əksəriyyətində sovetlərə seçkilər başa çatdırıldı. Bir çox yerlərdə, xüsusilə də seçkilərin ilk dəfə keçirildiyi kəndlərdə bu aksiya sırf deklarativ səciyyə daşıyırdı.

1921-ci il mayın 6-da təntənəli şəraitdə I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı toplandı. Orada həlledici səsle 582 və məşvərətçi səsle 8 nümayəndə iştirak edirdi. Mayın 13-dək anket vərəqəsi almış 445 nümayəndədən 140 nəfəri fəhlə, 189-u kəndli və 116 nəfəri digər əməkçi təbəqəsinin nümayəndələri idi. Qurultayın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdi: 1) Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəaliyyəti və beynəlxalq vəziyyət haqqında AzİK-in məruzəsi; 2) xarici siyasət haqqında Xarici işlər xalq komissarlığının məruzəsi; 3) yerlərdən məruzələr; 4) iqtisadi komissarlıqların – Xalq təsərrüfatı şurasının, Xalq ərzaq komissarlığının, Xalq torpaq komissarlığının, Xarici ticarət xalq komissarlığının məruzələri; 5) Xalq maarif komissarlığının məruzəsi; 6) Azərbaycanda ordunun təşkili haqqında məruzə; 7) sovet quruculuğu haqqında Xalq daxili işlər komissarlığının məruzəsi; 8) Konstitusiyanın qəbulu; 9) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə (AzMİK) seçkilər (11, 189).

Gündəliyə daxil edilmiş məsələlərdən ən mühümləri Konstitusiyanın qəbulu və ali hakimiyyət orqanının formalaşdırılması idi. İlk Azərbaycan Konstitusiyasının layihəsi qurultayın gedişatında müzakirə olunmuş və mayın 19-da keçirilən iclasda yekdilliklə qəbul olunmuşdu. Konstitusiya Azərbaycanda sovet quruluşunun yarandığını, əməkçilərin mənafeələrinin və hüquqlarının qorunduğunu təsbit etdi. Dövlət idarəçilik formasını kommunist diktaturasının ən demokratik siyasi forma hesab etdiyi formada – sovetlər respublikası formasında müəyyən edən Konstitusiyada ali hakimiyyətin fəhlələrə və əməkçi kəndlilərə, öz əməyi ilə yaşayanların hamısına məxsus olduğu qeyd olunurdu.

Konstitusiya 5 bölmə, 15 fəsil və 104 maddədən ibarət idi. Bölmələrdə dövlətin siyasi quruluşuna dair müddəalar, sovet hakimiyyətinin təşkili qaydası, sovet hakimiyyət orqanlarına seçkilərin keçirilməsi qaydası və prinsipləri, büdcə hüququnun əsas müddəaları, Azərbaycan SSR-nin dövlət rəmzlərinin (gerb və bayraq) təsviri əks etdirilmişdi. Konstitusiyada Azərbaycanın tam hakimiyyətliliyi, müstəqilliyi və aliliyi təsbit edilir, Azərbaycanın özünün ali dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanları simasında istisnasız olaraq bütün daxili həyat və xarici siyasət məsələlərini həll etməsi qeyd olunurdu.

Söz və mətbuat azadlığı, yığıncaqlar, mitinqlər, küçə yürüşləri azadlığı, vicdan azadlığı, milli, irqi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərlik hüququ, ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ, pulsuz, ümumi və icbari təhsil hüququ bu Konstitusiyada öz əksini tapmışdı. Hüquq və azadlıqların verilməsi və onların həyata keçirilməsinin təminatı ilə yanaşı, Konstitusiya vətəndaşların üzərinə müəyyən vəzifələr qoyurdu. Əməklə məşğul olma vacib vəzifə kimi qarşıya qoyulurdu. Ümumi hərbi mükəlləfiyyət müəyyən edilir, respublikanın müdafiəsi bütün əməkçilərin borcu hesab olunurdu. Konstitusiya ilə Azərbaycanda

canın ərazisində yaşayan əcnəbilərə respublika vətəndaşlarının siyasi hüquqlarından istifadə etmək hüququ verilirdi. Öz vətəninə siyasi və dini fəaliyyətinə görə təqib olunan əcnəbilərə də Azərbaycan Respublikası sığınacaq hüququ verirdi (11, 193-195).

Konstitusiyaya bərabərlik hüququnu təsbit etsə də, bəzi kateqoriya şəxsləri seçki hüququndan məhrum edirdi. Konstitusiyanın 80-ci maddəsi bu kateqoriyaya «istismarçılar təbəqəsi» sayılan maddəli əmək tətbiq etməklə zəhmətsiz gəlir hesabına yaşayan şəxsləri, fərdi tacirləri, ticarət və kommertiya vasitəçilərini, dini xidmətçiləri, keçmiş polis əməkdaşlarını və agentləri, xüsusi jandarm korpusu və mühafizə şöbəsi əməkdaşlarını aid edirdi. Bununla bərabər qadınlar, gənclər, hərbi xidmətçilər, milli azlıqlar, mülkiyyəti və oturaqlıq senzi olmayan şəxslər üçün bütün seçki məhdudiyyətləri ləğv olunurdu. 18 yaşına çatmış bütün əməkçilərə həm fəal (aktiv), həm də qeyri-fəal (passiv) seçki hüququ verilmişdi. Əhali bilavasitə yalnız kənd və şəhər sovetlərini seçirdi, sahə, qəza və Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına seçkilər isə çoxdərəcəli idi.

Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının digər sovet respublikalarının, ilk növbədə RSFSR-in Konstitusiyasından fərqlənən bir sıra əlamətləri mövcuddur: 1. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının ümumi prinsiplərinin tam vahidliyini saxlamaqla, Azərbaycan Konstitusiyası AzMİK-in Rəyasət heyətinin yaradılmasını və daimi fəaliyyət göstərən səlahiyyətli bir orqan kimi onun səlahiyyətlərinin genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu; 2. Bəzi təsərrüfat komissarlıqlarının respublikanın iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təşkil edilməsi müəyyən olunurdu. Belə ki, Konstitusiyada xalq neft komissarlığının yaradılması nəzərdə tutulurdu; 3. İlk Konstitusiyanın xüsusiyyətlərinə respublikanın inzibati-ərazi baxımından Konstitusiyaya ilə müəyyən edilən normalar üzrə seçilən hakimiyyət orqanlarına malik olan qəza və nahiyələrə bölgüsünün müəyyən edilməsini aid etmək olar; 4. Özünün quruluşu etibarilə də digərlərindən fərqlənən Azərbaycan Konstitusiyası sovet hakimiyyətinin təşkili məsələlərinə həsr olunmuş ikinci bölmədə «İcraiyyə komitələri haqqında» adı ilə xüsusi bir fəsilə ehtiva edirdi. Həmin fəsildə icraiyyə komitələrinin təşkili qaydası və fəaliyyəti, səlahiyyət müddəti və hüquqi vəziyyəti müfəssəl olaraq müəyyən edilirdi (4, 27).

Konstitusiyada dövlət aparatının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsipləri və sistemi təsbit olunurdu. Azərbaycanın ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, eləcə də yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyət qaydası müfəssəl tənzim edilirdi. Ali və yerli hakimiyyət orqanlarına seçilən deputatların seçicilər qarşısında məsuliyyəti və onların istənilən anda deputatları geri çağırmaq hüququ ali qanunda öz əksini tapmışdı.

Azərbaycanın ilk Konstitusiyası respublikanın ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının aşağıdakı sistemini müəyyən edirdi: Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və AzMİK-in Rəyasət heyəti. Konstitusiyaya görə bu orqanlar tam dövlət hakimiyyətini həyata keçirir, onun

aliliyini və müstəqilliyini təmin edirdi. Ali hakimiyyət orqanları içərisində mühüm yeri fəhlə, kəndli, qızıl ordu və matros deputatlarının Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı tuturdu.

Bütün Azərbaycan əməkçilərinin nümayəndəli orqanı olan qurultaya açıq səsvermə ilə çoxdərəcəli və qeyri-bərabər seçki keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Konstitusiyanın 15-ci maddəsinə əsasən Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına nümayəndələr bütün şəhər sovetlərinin nümayəndələrindən 1000 seçiciyə 1deputat hesabı ilə və bütün qəza sovetlər qurultayı nümayəndələrindən 5000 sakinə 1 deputat hesabı ilə seçilirdi. AzMİK Rəyasət heyətinin 11 oktyabr 1924-cü il qərarı ilə respublika Sovetlər qurultayına fəhlə sinfindən 1250 seçicidən bir nümayəndə və kənd əhalisindən 7500 seçicidən bir nümayəndə seçilməsini nəzərdə tutan seçkilər üçün yeni nümayəndəlik norması müəyyən edilmişdi (11, 196-197).

1921-ci il mayın 6-dan 19-dək davam edən I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına 590 nümayəndə, 1922-ci il aprelin 28-dən mayın 5-dək keçirilən ikinci qurultayda 562 nümayəndə, 1923-cü il noyabrın 25-dən dekabrın 7-dək davam edən üçüncü qurultayda 402 nümayəndə, 1925-ci il martın 10-dan 16-a kimi keçirilən dördüncü qurultayda isə 662 nümayəndə iştirak etmişdi. Artıq dördüncü qurultayda təmsil olunan və əsasən proletar orqanlarında, habelə təhsil və səhiyyədə çalışan ziyalı təbəqəsinin sayı (252 nəfər, 38 %) fəhlə (223 nəfər, 34 %) və kəndli (180 nəfər, 27,5 %) təbəqəsinə nisbətə üstünlük təşkil edirdi.

Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı 1921-ci il Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə müvafiq olaraq AzMİK tərəfindən ildə iki dəfədən az olmayaraq çağırılırdı. Lakin sovetlərin II qurultayı birincidən bir il sonra, III ikincidən 1,5 il sonra və IV isə üçüncüdən 1 il 3 aydan sonra keçirilmişdi.

Konstitusiyanın 18-ci maddəsi AzMİK-in və respublika əhalisinin üçdə birindən az olmamaq şərti ilə yerli sovetlərin tələbi ilə fəvqəladə Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının çağırılması imkanını nəzərdə tuturdu. 1921-ci ildən 1925-ci ilə qədər fəvqəladə respublika sovetlər qurultayı çağırılmamışdı.

Qurultayın iclaslarına rəhbərliyi qurultayda seçilən rəyasət heyəti həyata keçirirdi. Nümayəndələrin səlahiyyətlərinin yoxlanılması üçün qurultay mandat komissiyasını seçirdi. Sovetlər qurultayı iclas, məruzə və çıxışların müddətini, növbədən-kənar sorğu və bəyanatların verilməsi qaydasını müəyyən edən rəqlamenti təsdiq edirdi. Qətnamə və qərarlar açıq səsvermə yolu ilə qəbul edilirdi. Qətnamələrin son mətnini hazırlamaq məqsədilə Sovetlər qurultayında redaksiya komissiyaları yaradıldı. Həmin komissiyaların məruzələri qurultayın işinin son mərhələsində dinlənilirdi.

Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayları arasındakı müddətdə respublikada ali dövlət hakimiyyəti orqanı AzMİK idi. «Azərbaycan MİK haqqında müvəqqəti əsasnamə» 1921-ci il iyulun 10-da AzMİK Rəyasət heyətinin iclasında qəbul edilmişdi. AzMİK respublikanın ali qanunvericilik, sərəncam və nəzarət orqanı idi. O, bilavasitə qurultayda seçilirdi və bütövlükdə ona tabe idi.

Azərbaycan SSR-in 1921-ci il Konstitusiyasının 19-cu maddəsi MİK-nin say tərkibini 75-ə qədər üzv və 25 namizəd olaraq müəyyən etmişdi. Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında AzMİK-in tərkibinə 74 üzv və 25 namizəd seçilmişdi (16, 9).

AzMİK-in sonrakı tərkibi genişləndirilmişdi. II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı AzMİK-nə 95 üzv və 35 namizəd, III qurultay 115 üzv və 37 namizəd, IV isə 159 üzv və 27 namizəd seçdi (16, 16-55). AzMİK-ə üzvlər və namizədlər yalnız qurultayın nümayəndələrindən seçilirdi. MİK-in başında hər yeni çağırışın ilk iclasında bu orqanın səlahiyyət müddətinə seçilən sədr dururdu. Sədrlə yanaşı, AzMİK-in sədr müavini və katibi də seçilirdi. MİK öz işini sessiya qaydasında aparırdı. AzMİK-in sessiyaları onun Rəyasət heyəti tərəfindən hər iki aydan bir çağırılmalı idi.

IV Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında AzMİK-in sessiyalarının dövrü olaraq çağırılmasının dəyişdirilməsi və onların 3 ayda bir dəfədən az olmamaqla çağırılması qərara alınmışdı. AzMİK-in fəvqəladə iclasları AzMİK-in Rəyasət heyətinin təşəbbüsü ilə, XKS-nin təklifi ilə və ya AzMİK üzvlərinin $\frac{1}{3}$ -nin tələbi ilə çağırılırdı. AzMİK-in sessiyalarında qərarlar açıq səsvermə ilə, iştirak edən üzvlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilirdi. Sessiyada iştirak etməyən AzMİK üzvləri sessiya zamanı üzvlüyə namizədlərlə əvəz edilirdi. Sessiya AzMİK üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli hesab olunurdu. Qanun layihəsinə əvvəlcədən baxmaq və müzakirə etmək, idarəçiliyin ayrı-ayrı sahələri üzrə respublikadakı vəziyyətlə tanış olmaq üçün AzMİK öz üzvlərinin sıralarından komissiyalar yaratmışdı. AzMİK-də aşağıdakı komissiyalar var idi: xarici məsələlər üzrə; hərbi və dəniz məsələləri üzrə; daxili işlər üzrə; qanunvericilik və ədliyyə üzrə; əmək və sosial təminat üzrə; maarif məsələləri üzrə; maliyyə üzrə; torpaq komissiyası; xarici və daxili ticarət üzrə; ərzaq üzrə; xalq təsərrüfatı üzrə.

Azərbaycanın ZSFSR-in və SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan və respublikanın səlahiyyətləri ilə bağlı müvafiq dəyişiklikdən sonra, təbii ki, AzMİK-in komissiyalarının tərkibi də dəyişildi. Xarici siyasət, müdafiə və xarici ticarət məsələləri SSRİ-nin müstəsna səlahiyyətinə aid edildiyi üçün xarici işlər və hərbi dəniz işləri üzrə komissiyalar ləğv edildi, xarici və daxili ticarət üzrə komissiyanın adı dəyişdirilərək ticarət üzrə komissiya oldu.

Komissiyanın vəzifələrinə müvafiq xalq komissarlarında və aidiyyəti üzrə mərkəzi və yerli müəssisələrdə işin vəziyyəti ilə tanışlıq və idarəçiliyin mühüm sahəsinə aid olan qanun layihəsinin müzakirəsində iştirak etmək aid edilirdi. Hər komissiya öz sıralarından sədr, sədr müavini və katib seçirdi.

Azərbaycan SSR-in 1921-ci il Konstitusiyasının II bölməsində Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının və AzMİK-in səlahiyyətləri əks olunmuşdu. Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq, onların səlahiyyətinə aşağıdakı məsələlər daxil idi: Azərbaycan SSR Konstitusiyasının təsdiqi, ona əlavə və dəyişikliklər edilməsi; bütün xarici və daxili siyasətə ümumi rəhbərlik; xarici dövlətlərlə əlaqələr, müharibə elan etmək və sülh bağlamaq; sərhədlərin

müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsi; respublikanın ümumi ərazi bölgüsü; respublika ərazisində bütün xalq təsərrüfatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin ümumi planının və əsasının müəyyən edilməsi; Azərbaycan SSR-nin büdcəsinin təsdiqi, ümumdövlət vergi və mükəlləfiyyətlərin müəyyən edilməsi; gömrük və ticarət müqavilələrin və sazişinin bağlanması; silahlı qüvvələrin təşkilinin əsaslarının müəyyən edilməsi (7, 365).

Azərbaycan SSR-in ali dövlət hakimiyyət orqanları qanunlar vermək, o cümlədən məhkəmə quruluşu və məhkəmə icraatı, mülki və cinayət qanunvericiliyi, Azərbaycan vətəndaşlığı hüququ əldə etmək və itirmək haqqında və respublika ərazisində xarici vətəndaşların hüququ haqqında qanunlar qəbul etmək, ümumi və fərdi bağışlama həyata keçirmək hüququna malik idi.

İqtisadi və siyasi həyatın ümumi normalarını müəyyən edən, habelə dövlət orqanlarının praktikasında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olan bütün dekretlər AzMİK tərəfindən verilirdi. Respublika Xalq Komissarları Sovetinin mühüm ümumsiyasi əhəmiyyətə malik bütün qərarları AzMİK tərəfindən təsdiqlənirdi.

AzMİK Xalq Komissarları Sovetinin, xalq komissarlarının, yerli sovetlərin, onların icraiyyə komitələrinin və rəyasət heyətlərinin qərarlarını ləğv edə və dayandıra bilərdi. AzMİK birbaşa, aralıq orqanların iştirakı olmadan, yerli icraiyyə komitələrinə və onların rəyasət heyətlərinə göstərişlər verə bilərdi.

AzMİK-in sessiyaları arasında ali dövlət hakimiyyəti orqanı AzMİK Rəyasət heyəti idi. Onun tərkibinə AzMİK-in sədri, katibi və üzvlər daxil idilər. Sonralar daimi üzvlərdən başqa, AzMİK-in Rəyasət heyətinin tərkibinə həmçinin Naxçıvan MSSR MİK-in və DQMV vilayət icraiyyə komitəsinin sədrləri, Bakı Sovetinin sədri və Fövqəladə Komissiyanın sədri daxil idi. Üzvlərlə yanaşı, Rəyasət heyətinə üzvlüyə namizədlər də seçildi. Öz tərkibinə görə bu orqan kiçik kollegiya idi və bu ona daimi fəaliyyətdə olan qanunverici, sərəncam və nəzarət orqanı rolunu operativ yerinə yetirməyə imkan verirdi. Konstitusiyada AzMİK-in Rəyasət heyətinin üzvlərinin sayı göstərilməmişdi. 25 iyun 1925-ci ildə qəbul edilən «AzMİK haqqında» əsasnamə Rəyasət heyətinin 9 üzv və 2 namizəddən ibarət tərkibdə seçilməsini nəzərdə tuturdu.

AzMİK Rəyasət heyəti AzMİK-in və Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının bir çox səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi ilə yanaşı, qanunvericilik funksiyalarından da istifadə edirdi. Sonralar AzMİK-in Kiçik rəyasət heyəti institutu təsis edilmişdi. Kiçik Rəyasət heyəti Rəyasət heyətinin sədrindən, onun müavinindən və katibindən ibarət idi. O, adətən həftədə 2-3 dəfə yığılırdı. Mühüm əhəmiyyətli məsələlər böyük Rəyasət heyətində həll olunurdu. Qalan digər məsələlər Kiçik Rəyasət heyəti tərəfindən müstəqil həll edilirdi.

Azərbaycan SSR-in 1921-ci il Konstitusiyası ilə respublikanın ümumi işlərinin idarə edilməsi XKS-yə həvalə edilirdi. Xalq Komissarları Soveti AzMİK tərəfindən formalaşdırılırdı. XKS sədrdən, onun müavinindən və xalq komissarlarından ibarət tərkibdə təşkil edilirdi. Sonrakı illərdə hökumətin tərkibi genişlənməmişdi. 1924-cü il dekabrın 8-də AzMİK-in III çağırış üçüncü

sessiyasının qərarı ilə XKS-nin tərkibinə həlledici səs hüququ ilə Bakı Sovetinin sədri daxil edilmişdi. «Azərbaycan SSR XKS haqqında» əsasnaməyə müvafiq olaraq XKS-nin iclaslarında həlledici səs hüququ, həmçinin Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədrinə, Azneftin rəisinə, Naxçıvan MSSR və DQMV-nin XKS sədrlərinə verilmişdi.

XKS Azərbaycan SSR xalq komissarlarının, habelə SSRİ, ZSFSR və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarında və bu orqanlar haqqında Əsasnamədə nəzərdə tutulan hədlərdə Zaqafqaziya xalq komissarlarının müvəkkillərinin və SSRİ-nin ümumittifaq xalq komissarlarının səlahiyyətli nümayəndələrinin fəaliyyətini birləşdirir və istiqamətləndirirdi. XKS respublikanın büdcəsinə baxır və təsdiq üçün AzMİK-ə verir, habelə Zaqafqaziya xalq komissarlarının müvəkkillərinin gəlir və xərcləri smetasına baxırdı (yalnız bundan sonra həmin sənəd təsdiq üçün müvafiq federativ komissarlığa göndərilirdi). Respublika Ali İqtisadi Şurasının qərarlarından, Azərbaycan SSR və Zaqafqaziya xalq komissarlarının müvəkkillərinin hərəkətlərindən protest və şikayətə baxılması XKS-nin səlahiyyətinə aid edilmişdi.

Öz səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı XKS ali dövlət hakimiyyət orqanlarının müəyyən etdiyi normalara əsaslanan qərarlar qəbul edir, sərəncamlar, təlimatlar və digər aktlar verirdi. «Kapitalizmdən sosializmə keçid dövrünün vəzifələri, sovet dövlət aparatının təşkili və fəaliyyətinin prinsip və sisteminin xüsusiyyəti nəzərə alınaraq» XKS yalnız dövlət idarəçilik aktları deyil, həm də qanunvericilik aktları verirdi. AzMİK Rəyasət heyətinin 18 iyun 1921-ci il qərarı ilə ali dövlət hakimiyyət orqanları və XKS tərəfindən dekret verməli məsələlərin dairəsi müəyyən olunmuşdu. Qərara uyğun olaraq mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələlər üzrə dekretlər, o cümlədən inzibati-ərazi bölgüsünün müəyyən edilməsi, başqa dövlətlərlə müqavilələrin təsdiqi, dövlət büdcəsinin təsdiqi, yeni iqtisadi-siyasətin həyata keçirilməsi, ordunun təşkili məsələləri üzrə dekretlər AzMİK və onun Rəyasət heyəti tərəfindən verməli idi. XKS digər ümumdövlət əhəmiyyətli məsələlər üzrə, o cümlədən ayrı-ayrı idarələrə aid olan dekretlər verməli idi. Lakin bütün dekretlərin surəti AzMİK-ə göndərilməli idi. Kiçik Rəyasət heyətinin mülahizəsinə görə XKS-nin daha mühüm dekretləri AzMİK Rəyasət heyəti tərəfindən təsdiq olunmalı idi.

XKS, həm Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı qarşısında, həm də MİK qarşısında məsul idi. Respublikada dövlət idarəçiliyinin ayrı-ayrı sahələrinə rəhbərlik xalq komissarlıqları və baş idarələr vasitəsilə həyata keçirilirdi. Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasına müvafiq olaraq respublikada 17 xalq komissarlığı təşkil olunmuşdu: xarici işlər üzrə; hərbi və dəniz işləri üzrə; daxili işlər; ədliyyə; əmək; sosial- təminat; poçt və teleqraf; maarif, maliyyə; yollar; əkinçilik; xarici ticarət; ərzaq; səhiyyə; fəhlə-kəndli müfəttişliyi; xalq təsərrüfatı şurası; neft komitəsi. Azərbaycan ZSFSR-in və SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonra xalq komissarlıqlarının sayı 9-a endirilmişdi (7, 366).

Xalq komissarlıqlarının başında hökumət üzvü sayılan xalq komissarları dururdu. Onlar xalq komissarlıqlarına rəhbərlik edirdilər və onların

bütün işinə görə məsuliyyət daşıyırdılar. Xalq komissarları tərəfindən rəhbərlik əsas məsələlərin müzakirəsində kollegiallıqla təkbəşçiliyin əlaqələndirilməsi ilə həyata keçirilirdi. Buna xalq komissarlarının sədrliyi ilə kollegiyaların təşkili yolu ilə nail olunurdu. Kollegiya üzvləri XKS tərəfindən təyin edilir və AzMİK-in Rəyasət heyəti tərəfindən təsdiq edilirdilər. Kollegiyalar mühüm məsələlərə baxırdılar: hökumət qərarlarını müzakirə edir, təbəçilikdə olan idarələrin hesabatlarını dinləyir, kadrların yerləşdirilməsi və irəli çəkilməsi məsələlərinə baxırdılar (11, 211).

Azərbaycanın 1921-ci il Konstitusiyasına əsasən dövlət hakimiyyəti və idarəçiliyinin yerli orqanlarının sisteminə aşağıdakı orqanlar daxil idi: qəza və sahə sovetlər qurultayı; şəhər və kənd soveti; qəza və sahə sovetlər qurultayının icraiyyə komitəsi; Bakı şəhər soveti və kənd soveti; qəza icraiyyə komitəsinin rəyasət heyəti və Bakı şəhər icraiyyə komitəsi; Bakı şəhər qəza və sahə icraiyyə komitələrinin bölmələri.

Dövlət hakimiyyətinin yerli orqanlarına seçmək və seçilmək hüququ dini etiqadından, milliyətindən, oturaqlığından asılı olmayaraq seçki günü 18 yaşına çatmış hər iki cinsdən olan bütün şəxslərə verilirdi. Kənd və şəhər sovetlərinə seçkilər istisna olmaqla, seçkilər çoxdərəcəli idi. Kəndlilərin arasında tərəddüd edən qüvvələrin çox olmasını nəzərə alaraq, Konstitusiya ilə Azərbaycan SSR-in yerli dövlət hakimiyyət orqanlarında fəhlə və kəndlilərin təmsil edilməsində bəzi qeyri-bərabərlik müəyyən edilmişdi. Qəza sovetlər qurultayı sahə qurultayında seçilən qəza kənd soveti nümayəndələrindən, bütün qəza üzrə 300 deputatdan çox olmayaraq, kənd sovetindən 500 sakinə bir deputat, şəhər sovetindən, fabrik-zavod məhəllələrindən, kənddən kənarda yerləşən fabrik və zavoddan və sovet olmayan şəhər əhalisindən 100 seçiciyə bir deputat hesabı ilə təşkil olunmuşdu. Əhalisi 500 nəfərdən az olan kənd sovetləri deputat seçmək üçün qəza sovetlər qurultayında birləşmişdilər.

Sahə sovetlər qurultayı bütün kənd soveti sahələri nümayəndələrindən sovetin hər 10 üzvünə bir deputat hesabı ilə təşkil olunmuşdur. Üzvü 10-dan az olan kənd sovetlərində sahə sovetlər qurultayına bir nümayəndə göndərilirdi. Sovetlər qurultayı müvafiq (qəza və sahə) icraiyyə komitələri tərəfindən və ya müvafiq rayonun əhalisinin $\frac{1}{3}$ -dən az olmamaqla yerli sovetlərin tələbi ilə 6 ayda bir dəfədən az olmayaraq çağırılı bilirdi. Qəza və sahə sovetlər qurultayı öz icraiyyə komitələrini qəzalarda 21 üzvdən çox olmayaraq, sahələrdə isə 5-dən artıq olmamaq şərti ilə seçirdi. Qəza və sahə icraiyyə komitələri onları seçən sovetlər qurultayı qarşısında məsul idilər və yuxarı icraiyyə komitəsinə, XKS-yə və AzMİK-ə təbə idilər.

Özünün sahəvi idarəçilik orqanlarına və aşağı İK-ın işinə bilavasitə rəhbərlik və nəzarət üçün qəza İK 3-5 nəfərdən ibarət sayda rəyasət heyəti seçirdi. Ayrı-ayrı sahələr üzrə işin yerinə yetirilməsi, habelə mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının qərarlarının həyata keçirilməsi üçün qəza və sahə icraiyyə komitələri bölmələr yaradırdılar.

Qəza icraiyyə komitəsinin nəzdində hərbi, torpaq, ərzaq, maliyyə, xalq

təhsili, əmək, sosial təminat, səhiyyə, fəhlə-kəndli müfəttişliyi, komunal təsərrüfat, ədliyyə, xalq təsərrüfatı şurası şöbələri yaradılırdı. Sahə İK nəzdində hərbi, torpaq, xalq təhsili, ərzaq və s. şöbələr təsis edilirdi. Əhalisi 10 min nəfər və daha artıq olan şəhərlərdə şəhər sovetləri seçilirdi. Konstitusiya hər 500 sakinə 1 deputat nümayəndəlik norması müəyyən etmişdir. Şəhər sovetinin səlahiyyət müddəti 6 ay müəyyən edilirdi.

Kənd sovetləri sakinlərinin sayı 300-dən az olmayan kəndlərdə əhalinin hər 25 nəfərinə 7 deputat hesabı ilə təşkil edilirdi. Bir-birinə yaxın olan bir neçə məhəllədən ibarət olan kəndlərdə bir kənd soveti təşkil edilirdi.

Kəndlilərin dövlət idarəçiliyinə cəlb edilməsinin bir forması kimi kənd yığıncaqlarının işi nəzərə cərpacaq dərəcədə canlandırılmışdı. Kənd yığıncağı kənd sovetinin məşvərətçi orqanı hesab edilirdi. Ayda 2-3 dəfə toplanmalı olan kənd yığıncağının işinə kənd soveti üzvlərindən biri rəhbərlik edirdi. Yığıncaq tərəfindən irəli sürülən məsələlər sovet tərəfindən müzakirə olunur və həll edilirdi.

İlk Konstitusiyanın fəaliyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycanda beş müxtəlif ictimai-iqtisadi uklad: patriarxal təsərrüfat, xırda əmtəə istehsalı, xüsusi kapitalist təsərrüfatı, dövlət kapitalizmi və sosializm ukladları mövcud idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən respublikada əsas istehsal vasitələri üzərində bərqərar olmuş sosialist mülkiyyəti xalq təsərrüfatında aparıcı rol oynamağa başlamışdı. Azərbaycanda ukladların xüsusi çəkisi arasında nisbət olduqca fərqli idi. Milliləşdirilmiş neft sənayesinin və bəzi sənaye müəssisələrinin təmsil etdiyi sosialist ukladı Bakıda və bir sıra qəzalarda hakim mövqeyə malik idi. Kənd yerlərində hakimiyyət tərəfindən tələsik yaradılmış və çox zəif olan sovxozlar və kollektiv təsərrüfatlar sosialist ukladının ilk cü-cürtləri sayılırdı. Yeni iqtisadi siyasətə keçidlə əlaqədar kiçik və kустar sənaye, xüsusi ticarət şəbəkəsi genişlənməmiş, yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi ilə torpağı icarəyə götürməyə, muzzdlu əmək tətbiq etməyə icazə verilmişdi. Sənaye müəssisələri təsərrüfat hesabına keçirilir, onların bir çoxu kooperativlərə, şirkətlərə, yaxud xüsusi şəxslərə icarəyə verilir.

Kəndli və fəhlə təbəqələrinin ittifaqının möhkəmləndirilməsinə xüsusi səy göstərilirdi. Kəndlilərin iqtisadi və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirilirdi. Lakin çox zaman eksperiment xarakteri daşıyan və səmərəli nəticə verməyən tədbirlər narazılıqlarla və sovet quruluşuna qarşı kütləvi çıxışlarla müşayiət olunurdu.

Fəhlə sinfinin təcricən təmər küzləşməsi müşahidə olunurdu. Sonrakı illərdə sənayenin dirçəlişi fəhlə sinfinin tənəzzülü və dağılmasının qarşısının alınmasında maddi zəmin oldu. Müəssisələrdə ixtisaslı fəhlə kadrlarının yetişdirilməsinə başlandı. Əsas kütləsinin neftçilərdən ibarət olduğu fəhlə sinfi kəmiyyətcə dəyişdikdə onun tərkibində keyfiyyət dəyişikləri baş verir, maddi, sosial və mədəni həyatı da yeniləşirdi. Milli kadrların xüsusi çəkisinin azlığı bir tərəfdən əsli rus olan rəhbər kadrların şovinist siyasətinin nəticəsi, digər tərəfdən isə kənd əhalisinin torpağa bağlılığı və fabrik-zavod məktəblərində onların

təhsil almasında yaranan çətinliklərlə əlaqədar idi.

«İstismarçılar» adlanan təbəqənin hüquqları ilk vaxtlarda xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Onların bir çox nümayəndələri Azərbaycan hüduqlarından kənara sürgün edilmişdilər. Bir qismi isə fərdi əməyi ilə «özünü doğrultsa» da, sonradan baş verən kütləvi repressiyaların qurbanı olmuşdular. Onların içərisində Azərbaycanda hələ Cümhuriyyət dövründə formalaşmış ziyalı təbəqəsinin nümayəndələri az deyildi. Bu təbəqəyə aid edilən qolçomaqları üç qrupa böldülər: 1. Şura hökumətinin «qatı düşmənləri»; 2. Antisovet çıxışlarda bilavasitə iştirak etməyən daha varlı qolçomaqlar; 3. Nisbətən loyallıq qolçomaqlar. Birinci qrupa aid edilənlərin bütün istehsal vasitələri müsadirə edilir və özləri törətdikləri əməllərə görə məhkəməyə verilir. İkincilər ölkənin uzaq rayonlarına sürgün olunur, üçüncülər isə müəyyən vilayətlərdə, müxtəlif ərazilərdə yerləşdirilirdilər. Qolçomaq adı ilə nəinki varlı, hətta fərdi təsərrüfatdan ayrılmaq istəməyən ortabab kəndlilərin əmlakı «fəallar» tərəfindən müsadirə olunur və kəndlərdən qovulurdu.

Maarifçilik işinin aparılması, orta təhsilin təşkili, ali məktəblərin açılması kimi müsbət addımlar Azərbaycan əlifbasının iki dəfə dəyişdirilməsi, məscidlərin bağlanması, din xadimlərinin təhqir edilməsi, milli adət və ənənələrin inkarı kimi mənfiliklərlə eyni zamanda baş verirdi.

Sosialist respublikası olan Azərbaycanın de-yure müstəqil olduğu dövrdə onun ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi ölkənin digər dövlətlərlə beynəlxalq hüquqi əlaqələrinin genişləndirilməsini də şərtləndirmiş oldu. Azərbaycanla Türkiyə arasında ticarət və iqtisadi əlaqələr genişləndirilməklə, diplomatik münasibətlərin inkişafına zəmin yaradılmışdı. Bakıda Türkiyə hökumətinin diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi. Öz növbəsində, 1921-ci ilin oktyabrında Ankarada Azərbaycan SSR-nin Türkiyədəki səlahiyyət nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdı. Bundan əlavə, Azərbaycan Qarsda, Trabzonda və Samsunda özünün konsulluqlarına malik idi. Zaqafqaziya Federasiyası yaradıldıqdan sonra Azərbaycanın Türkiyədəki daimi nümayəndəliyi Zaqafqaziya respublikalarının daimi nümayəndəliyinə çevrildi. Bu dövrdə Azərbaycan Türkiyəyə yardım məqsədilə neft və neft məhsullarından ibarət çoxsaylı vaqonlar göndərmiş, habelə 1 milyon manat qızıl həcmində istiqrazlar vermişdi (11, 232).

1921-ci il sentyabrın 26-da Qarsda Zaqafqaziya-Türkiyə konfransı açılmış və bu konfransın yekununda - 13 oktyabr 1921-ci ildə Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında saziş də imzalanmışdı. Tərəflər üçüncü dövlətlərlə əvvəllər bağlanmış və Zaqafqaziya respublikalarına aid olan müqavilələrin (16 mart 1921-ci il tarixli Moskva müqaviləsi istisna olmaqla), habelə kapitulyasiya rejimindən yaranan hüquqların və tərəflərin hazırki hökumətlərinin tanımadığı sülh müqavilələrinin ləğv edildiyini elan etmişdilər. Müqavilənin 5-ci maddəsində qeyd edilirdi ki, Türkiyə hökuməti və Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin birgə razılığına əsasən, Naxçıvan vilayəti həmin müqavilənin 3 əlavəsində göstərilmiş sərhədlər çərçivəsində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar əraziyə çevrilir. Qars

müqaviləsi ilə Türkiyə və Zaqafqaziya respublikaları arasındakı əsas mübahisəli məsələlər həll edildi və bununla da qonşu dövlətlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün zəruri şərait yaradılmış oldu (8, 466-467).

15 fevral 1922-ci il tarixdə Tiflis şəhərində Qars müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan konvensiyaların hazırlanması üzrə Zaqafqaziya-Türkiyə konfransı açıldı. Görülmüş işlərin nəticəsi kimi, həmin ilin 22 martında sərhəd vilayətlərinin sakinləri üçün, qarşılıqlı olaraq, sərhəddən keçidi asanlaşdıran məsələlər üzrə və sərhədlərin hər iki tərəfdəki mövcud otlaqlardan qarşılıqlı istifadənin tənzimlənməsi ilə bağlı konvensiyalar imzalanmış və 1922-ci il aprelin 15-də qüvvəyə minmişdir.

Həmin il iyulun 9-da konfransda, həmçinin digər konvensiyalar – konsulların təyin edilməsi qaydasını, konsulluğun vəzifəli şəxslərinin güzəşt və imtiyazlarını, səlahiyyətlərini nəzərdə tutan konsulluq haqqında konvensiya; qəyyumluq, zəminlik və vərəsəlik məsələlərində konsulların iştirak dərəcəsini müəyyən edən konsulluq konvensiyasına əlavələr; məhkəmə aktlarının icra üçün təqdim edilməsi qaydasını müəyyən edən hüquqi yardım haqqında konvensiya, poçt, teleqraf, radioteleqraf və telefon əlaqələrinin Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan və bu məsələləri tənzim edən poçt-teleqraf haqqında konvensiya və region ölkələrinin dəmiryol xətləri vasitəsilə birbaşa əlaqələrini nəzərdə tutan dəmiryol haqqında konvensiya imzalanmışdı.

Azərbaycan SSR hökuməti İran dövləti ilə də beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığa və onunla diplomatik, iqtisadi və digər qarşılıqlı faydalı əlaqələrin, mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasına çalışırdı.

Azərbaycanda İranın fəvqəladə diplomatik nümayəndəliyi və konsulluğu fəaliyyət göstərirdi. Onlar yalnız İran vətəndaşlarının deyil, həm də Azərbaycanda yaşayan və İspaniyanın, Almaniyanın, Polşanın, İsveçin, Norveçin, Danimarkanın vətəndaşlarının və təbəələrinin də maraqlarını təmsil edirdi. Gəncədə və Lənkəranda İranın vitse-konsulluğu yerləşirdi. 1922-ci ilin iyununda İranda Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi və Təbriz şəhərində Azərbaycanın konsulu təyin edildi, lakin onların fəaliyyətə başlaması müəyyən səbəblərdən təxirə salınmışdı.

Azərbaycanın bu dövrdə Avropa ölkələri ilə də beynəlxalq-hüquqi münasibətlərində bir canlanma baş verirdi. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycan hökuməti yanında Türkiyə və İran nümayəndəliklərdən başqa, Bakıda İtaliya siyasi agentliyinin nümayəndəliyi və İtaliya konsulluğu, İsveçrə, Litva və Estoniyanın konsul agentlikləri, Latviya milli şurası (konsulluq hüquqları ilə), Almaniya konsulluğu (həm də, Azərbaycanda yaşayan avstriya vətəndaşlarının mənafələrinin müdafiəsini də həyata keçirən) və müvəqqəti olaraq Azərbaycanda konsul agentliyi hüquqlarını həyata keçirən Finlandiyanın Gürcüstandakı Diplomatik nümayəndəliyinin nümayəndəsi akkreditə olunmuşdular. Bir çox Avropa dövlətlərinin, xüsusilə Avstriya, İtaliya, Estoniya, Litva, Almaniyanın nümayəndəlikləri öz hökumətlərinin adından Azərbaycanla ticarət müqavilələrinin bağlanması və

qarşılıqlı surətdə faydalı iqtisadi əlaqələrin inkişafı ilə bağlı təkliflərlə hökumətə dəfələrlə müraciət etmişdilər (11, 238-239).

Hüquqi cəhətdən tanınmanın və qarşılıqlı əlaqələrin müqaviləli təsdiqinin olmaması ucbatından Azərbaycan hökuməti 1922-ci ilin sonlarında onun yanında akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndələrə öz nümayəndəliklərini ləğv etmək təklifini vermişdi. Bu zaman Türkiyənin və İranın diplomatik nümayəndəliyi, Almaniya və İtaliyanın konsulluqları öz fəaliyyətlərini dayandırmamış və hələ uzun müddət həmin dövlətlərin mənafelərini Azərbaycanda təmsil etmişdilər.

1921-ci il Konstitusiyasında məhkəmə və prokurorluqla bağlı müddəalara yer verilməsə də (hələ Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən məhkəmələrlə bağlı dekret və əsasnamə qəbul edilmiş və həmin aktlarda bu orqanların strukturu və fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər öz təsbitini tapmışdı), İlk Konstitusiyanın qəbulu məhkəmə və prokurorluq orqanlarının təşkili və fəaliyyəti qaydasında da dəyişiklik tələb edirdi. Bu məqsədlə 1922-ci ilin dekabr ayının 9-da AzMİK-in 2-ci sessiyasında «Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında əsasnamə» qəbul edildi. Bu Əsasnaməyə və AzMİK-in 1923-cü il 13 fevral tarixli qərarlarına əsasən respublikanın vahid məhkəmə sistemi yaradıldı. Bu vahid məhkəmə sisteminə bir xalq hakimindən ibarət xalq məhkəmələri, bir hakim və iki xalq iclasçısından ibarət xalq məhkəmələri, mahal xalq məhkəmələri və Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi daxil edildi. Azərbaycan SSR məhkəmə orqanlarının əsas halqasını xalq məhkəmələri təşkil edirdi. Əsasnaməyə uyğun olaraq xalq məhkəmələrinin aidiyyəti daha dəqiq müəyyən edilib genişləndirilirdi. Mahal xalq məhkəmələrinə, habelə Azərbaycan SSR Ali məhkəməsinə birinci instansiya məhkəməsi kimi aid olan az miqdarda cinayət və mülki işlərdən başqa, bütün mülki və cinayət işlərinə xalq məhkəmələri 2 nəfər xalq iclasçısının (bəzi işlər üzrə təkbaşına) iştirakı ilə baxırdılar. «Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında» əsasnaməyə görə respublikanın bütün məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi nəzarət edirdi (8, 433-434).

Konstitusiyanın qəbulu hüquqyaratma fəaliyyətinə mühüm təsir göstərmiş oldu. İctimai-siyasi və hüquqi həyatda baş verən dəyişikliklər qanunçuluq və vətəndaş hüquqları haqqında təsəvvürlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini yaratmışdı. Hmin dövrdə qəbul edilən bir sıra aktlar vətəndaşların ümumi və xüsusi əmlak hüquqlarını təsbit etdi. Onların şəxsi hüquqları məhkəmə fəaliyyətini tənzimləyən qanunlarda, vəkillik və prokurorluq haqqında qanunlarda öz əksini tapdı.

1922-ci ilin sonlarından etibarən qanunvericiliyin məcəllələşdirmə qaydasında sistemləşdirilməsinə başlanıldı. Məcəllələşdirmə prosesi qanunvericilikdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, yaranmaqda olan sovet hüquq sisteminin formaya salınması, hüquq normalarının ilkin aktlara nisbətən daha dəqiq ifadə edilməsi məqsədini daşısa da, əsas etibarilə, inqilabi hüquq düşüncəsinin həyata keçirilməsinin bir mərhələsi kimi üzə çıxmışdı. Bununla

belə, hüququn məcəllə halında sistemləşdirilməsi praktiki zərurətdən doğurdu və toplanmış çoxsaylı hüquqi materialın hətta hüquqçular üçün çətin istifadə olunması baxımından vacib bir amil kimi qarşıya qoyulmuşdu. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda Mülki, Torpaq, Cinayət, İslah-əmək, Nikah, ailə, qəyümlüq və vətəndaşlıq vəziyyəti aktları haqqında, Cinayət-prosessual və Mülki-prosessual məcəllələri qəbul edilmiş və hüquqi qüvvəyə gətirilmiş və bir sıra hüquq sahələri üzrə isə belə sistemləşdirilmiş qanunların hazırlanması üzrə işlər həyata keçirilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V c. Bakı: Elm, 2001, 672 s.
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Sənədlər və materiallar. 1918-1920-ci illər. C.B.Quliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1998, 616 s.
3. Azərbaycan Respublikasının ilk qanun məcəllələri (1920-1930-cu illər).
4. Алиев А.Г. Конституционное развитие Азербайджанской ССР. Баку:, 1976, 165 с.
5. Baykara H. Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı: Azərnəşr, (1992) 2011, 276s.
6. Декреты Азревкома (1920-1921). Сборник документов. Баку: 1988, 496с.
7. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 572 s.
8. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 720 s
9. İsmayılov X.C. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin normativ hüquqi əsasları (genezisi və təkamülü). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 496 s.
10. Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. М.: Просвещение, 2010, 424 с.
11. История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934 гг.) Баку: Элм, 1973, 552 с.
12. Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının hüquqi əsasları // Bakı Universitetinin Xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı, 2012, №, s.5-13.
13. Мильман А.Ш. Первый Всеазербайджанский съезд Советов и принятие Конституции Азербайджанской ССР. В кн.: «История государства и права Азербайджанской ССР». Баку: 1973, 552 с.
14. Мовсумов Д.Г. Советская судебная система в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970, 196 с.
15. XIX əsrin 20-30-cu illərində ibtidai və orat təhsilin inkişafında Azərbaycan ziyalılarının rolu // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, №3, s.154-159.
16. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку: 1961, 548 с.
17. Съезды советов в документах (1917-1937). Т.6, М., 1964, с. 280-302.
18. Шабанов Ф.Ш. Развитие советской государственности в Азербайджане. М., 1959, 175 с.

ИСТОРИКО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНОВЛЕНИЯ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

В научной статье освещаются политические, социально-экономические и правовые условия, господствовавшие в Азербайджане в начале XXвека, выясняются причины непринятия Конституции в период Азербайджанской Демократической Республики, внимание фокусируется на деятельности Советской Азербайджанской Республики в

этой сфере, раскрываются политические и правовые предпосылки создания первой Конституции Азербайджана, акцентируется внимание на такие ее особенности, как принятие этого основного закона в условиях невхождения Азербайджана в состав федерации, т.е. в бытность Азербайджана де-юре независимым и унитарным государством. Цель данной научной статьи состоит в исследовании исторических корней конституционного законодательства Азербайджана и процесса становления конституционализма с учетом социально-политических реалий рассматриваемого периода, а также специфики законодательной системы, сформированной на основе конституционных положений, в выявлении особенностей правопреемственности и внесении ясности по некоторым неизведанным страницам правовой истории нашей страны.

Ключевые слова: конституционализм, конституционное законодательство, правотворчество, выборы, гражданские права, кодекс, закон, изменения

THE HISTORICAL-LEGAL CHARACTERISTIC OF FORMATION OF CONSTITUTIONALISM IN AZERBAIJAN

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

The article highlights political, social, economic and legal conditions dominating in Azerbaijan at the beginning of the XX century, and discloses the reasons for nonacceptance of the Constitution in the Azerbaijan Democratic Republic. Attention is focused on the activity of the Azerbaijan Socialist Republic in this sphere, political and legal prerequisites for the establishment of the first Constitution of Azerbaijan are revealed. Such peculiarities as non-inclusion of this Constitution into any body, i.e. its emergence during the existence of the country as a de jure independent and purely unitary state are marked, and some generalizations are made. The purpose of the paper is to reveal certain details of the legal heritage in this sphere and clarify some unknown pages of the legal history of our country examining the historical roots of the constitutional legislation of Azerbaijan.

Keywords: constitutionalism, constitutional legislation, lawmaking, elections, civil rights, code, law, changes

**UOT.341.2;
341.231.14**

**İNSAN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ NƏZARƏT
MEXANİZMLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR SİSTEMİNDƏ
HÜQUQLARIN MÜDAFİƏSİ**

N.H.MEHDIYEV
Bakı Dövlət Universiteti
novruz_mehdiyev@bk.ru

Məqalədə qeyd edilir ki, insan hüquqları üzrə müqavilələr çərçivəsində beynəlxalq mexanizmlərin işlənməsi üçün müstəqil ekspertlərdən və ya hökumət nümayəndələrindən (məsələn, İnsan Hüquqları Komitəsi) ibarət beynəlxalq orqanın olması xarakterikdir. Bu orqanın qəbul etdiyi qərarların əsas forması ümumi tövsiyələrdir. Bir zaman beynəlxalq mexanizmlərin başlıca vəzifəsi-tövsiyələrin, rəylərin işlənilib hazırlanması yolu ilə vasitəçilik, müvafiq qanunvericiliyin işlənməsinə kömək göstərilməsi və tərəflərin barışdırılmasıdır. Məqalədə qeyd olunur ki, beynəlxalq orqanın məcburi qərar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur, fəaliyyətin əsas metodu dövlətlərin məruzələrinə baxılmasıdır. Bu insan hüquqları üzrə əksər beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur. Qeyd olunur ki, müqavilə öhdəliklərinin təbiətindən və adət hüququndan dövlətin öz daxili hüququnu beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərinə uyğunlaşdırmaq vasitəsi yaranır.

Açar sözlər: insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmləri, insan hüquqlarına hörmət, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq hüquq normaları, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar və s.

Müasir dövrdə insan cəmiyyətində hakim olan dövlət qurumu beynəlxalq münasibətlərin aparıcı forması olan dövlətlərarası münasibətlərin xarakterini müəyyən edir. Buna analoji olaraq, müasir beynəlxalq hüquq, hər şeydən əvvəl, tənzimləyici, dövlətlərarası münasibətlər hüququ kimi çıxış edir. Burada dövlətin öz ərazisində qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətini bütövlükdə, həmçinin onun beynəlxalq münasibətlər sahəsində xarici dövlətlərin hakimiyyətinə tabe olmaqlığını ifadə edən dövlət suverenliyi anlayışının mühüm yer tutması qanunauyğundur.

Dövlət suverenliyinin mühüm əhəmiyyəti müxtəlif beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, o cümlədən BMT Nizamnaməsində təsbit edilmişdir: «Təşkilat onun bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipi üzərində qurulmuşdur» (m. 2 b 1). BMT-nin təsisçiləri «BMT-yə heç vaxt da məhkəmə hər hansı dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan işlərə qarışmaq hüququ vermir və BMT üzvlərindən belə işləri bu Nizamnamə qaydasında həll etməyi tələb etmir» şərtini

Nizamnamədə xüsusi olaraq göstərməyi zəruri hesab etmişlər (m. 2 b 7).

Lakin dövlət suverenliyinə hörmət prinsipinin dövlətlərarası müasibətlərin əsası kimi tanınması heç də o demək deyildir ki, öz hərəkətlərinin müəyyən olunmasında dövlətlərin mülahizələri qeyri-məhdud deyil. Bəşəriyyətin inkişafı və onun qarşılıqlı asılılığının artması ilə dövlət suverenliyinin məzmunu da mühüm dəyişikliklərə uğrayır. Belə ki, dövlətlər könüllü sürətdə birgə işlənilib-hazırlanmış və ya müxtəlif hökumətlərarası təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmiş qayda və qərarlara tabe olmaları barədə sazişə gəlirlər və bununla da müvafiq sahələrdə öz suveren hüquqlarının məhdudlaşdırılması yolu ilə gedirlər.

Müasir beynəlxalq hüquqda, xüsusilə II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə insan hüquqları sahəsində əsas standartların müəyyən edildiyi çoxlu sayda müqavilələr qəbul olunmuşdur. Aydın ki, bu və ya digər dövlətin bunlarda iştirakı onun bu müqavilələrdə təsbit edilmiş fərdin hüquq və azadlıqlarına riayət etmək öhdəliyi deməkdir. Analoji olaraq, bu müqavilələrə riayət edilməsinə müəyyən nəzarət üsulları, həmçinin onların həyata keçirilməsinə kömək edən digər vasitələr müvafiq prosedurların məcburiliyi kimi hüquqi nəticə doğurur.

Müxtəlif ölkələrin əhalisində öz dövlətlərinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərdə iştirak etməsi zərurətinin dərk edilməsinə təsir göstərən iki amil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, dünya sivilizasiyasının inkişafı gedişində (ən əvvəl mülki və siyasi) xarakterli müqavilələrə əməl edilməməsi, demək olar ki, həmişə əksər hallarda nəticə pozuntunun aşkara çıxarılması deyil, dövlətin davranışı ilə üzərinə götürdüyü öhdəliyin uyğunluğu barədə rəy verməkdir.

Beynəlxalq hüquq normalarının optimal həyata keçirilməsinə kömək göstərmək, yəni normaların yerinə yetirilməsi üçün vadaredici motiv olmalı, normaların icrasının təminatı kimi çıxış etməli, beynəlxalq hüquq qaydasının saxlanması və beynəlxalq qanunçuluq rejiminə əməl edilməsi və normaların təkmilləşdirilməsi vasitəsi olmalıdır. Yeni nəzarət-tərəflərin öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin texniki yoxlamasından başqa şey deyil [5, 79].

Beynəlxalq hüquq üzrə bir sıra rus ədəbiyyatlarında insan hüquqlarının yerinə yetirilməsi sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin hüquqi təbiətini müxtəlif cür qiymətləndirirlər. Çoxları «insan hüquqlarının müdafiəsi»ndən yazırlar. Lakin bu anlayışa müxtəlif mənalar verilir.

Məsələn, A.R.Movçan hesab edir ki, «bu qısa ifadə və hamı üçün irqindən, cinsindən, dil və dilindən aslı olmayaraq, insan hüquqları və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və yerinə yetirilməsinə kömək göstərilməsi üzrə dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığı və BMT-nin səy və tədbirləri başa düşülür [8, 32]. Bu müəllifə görə insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi üzrə fəaliyyət aşağıdakılardan ibarətdir.

a) Məhz insan hüquqları və əsas azadlıqlarının universal yerinə yetirilməsi və hörmət edilməsinə dair tövsiyələrin verilməsi;

- b) Bu sahədə beynəlxalq müavilələrin işlənilib hazırlanması;
- c) Dövlətin insan hüquqları üzrə öz beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə xüsusi mexanizmin yaradılması.

Müəllif hesab edir ki, dövlətlərin məruzələrinə baxılması «dövlətlərin öz beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanması məhz həmin beynəlxalq mexanizmdir».

Digər müəliflər dövlətlərin «insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə əməkdaşlığını» qeyd edirlər. Xüsusi ilə beynəlxalq konvensiyalar əsasında yaradılmış beynəlxalq mexanizmlər müvafiq konvensiyaların həyata keçirilməsinə nəzarət kimi səciyyələndirilməsi geniş yayılmışdır. Belə ki, V.A.Kartaşkin bəzi beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyətinin nəzarət çərçivəsindən çıxdığını qeyd edərək, (məsələn, bəzən BMT orqanlarının təmsalında beynəlxalq birliyin müdaxiləsindən söhbət gedir və hətta Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərarla bu, məcburi tədbirlərə səbəb ola bilər). Bu mexanizmləri «dövlətlərin insan hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə nəzarət funksiyaları olan beynəlxalq orqanlar» kimi qiymətləndirir. Belə orqanlar BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təsisatlarını qəbul etdiyi bir çox konvensiyalar əsasında yaradılmışdır [8, 34]. Lakin elə həmin əsərdə V.A.Kartaşkin insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə kömək məqsədi ilə qəbul edilmiş universal xarakterli beynəlxalq tədbirlərdən söhbət açır [6, 49].

Beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyətinə əvvəlcə ümumi qiymət verilməsinə cəhd etmək və yalnız bundan sonra bu fəaliyyətin konkret institusional təcəssümünü təhqiq etməyə çalışmaq lazımdır. Məhz beynəlxalq hüquqi tənzimləmə konsepsiyası insan hüquqları sahəsində hüquq normalarının «həyatının» ictimai proses kimi, spesifik sahədə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə fəaliyyət kimi dərk edilməsinə cəhd göstərmək imkanı verir. Bu cür yanaşma əsasında mövcud mexanizmlərin analizi onların hamısının və ya əksəriyyətinin məcmusunu vahid anlayışla xarakterizə etmək fikrindən əl çəkməyin və müəyyən mexanizmlər çərçivəsində müxtəlif fəaliyyət növlərinin əlaqələndirilməsinə diqqət etməyin zəruri olması nəticəsinə gətirib çıxarır. Mövcud mexanizmlər üçün həm obyektiv zərurəti, həm də onlarda iştirak edən dövlətlərin beynəlxalq hüquqi mövqelərinin nisbətini əks etdirən məhz belə əlaqələndirmə xarakterikdir [6, 49-50].

Bu cür fərqləndirilməyə alınması qüvvədə olan mexanizmlərin beynəlxalq həyatın tələbləri və beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin nəzəri problemlərinin şərhinin müasir səviyyəsi baxımından qiymətləndirilməsi üçün, insan hüquqlarının bu tələblərə uyğunluğu baxımından bu sahədə beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyətinin elmi cəhətdən yoxlanmış şüurasını yaratmaq və həmçinin yeni təfəkkür tərzini adlanan müasir beynəlxalq hüquqi şüura daha çox cavab verən fəaliyyət növlərinin aktivləşdirilməsinə doğru praktik addımlar atmaq üçün zəruri və vacibdir.

Beynəlxalq münasibətlərdə insan hüquqları sahəsində aşağıdakı fəaliyyət növləri mövcuddur.

1) İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsinə kömək;

2) Bu sahədə beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarət;

3) İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi;

İnsan hüquqları üzrə müqavilələr çərçivəsində beynəlxalq mexanizmlərin işləməsi üçün müstəqil ekspertlərdən və ya hökumət nümayəndələrindən (məsələn, İnsan hüquqları komitəsi) ibarət beynəlxalq orqanın olması xarakterikdir. Bu orqanın qəbul etdiyi qərarların əsas forması ümumi tövsiyələrdir. Bu zaman beynəlxalq mexanizmlərin başlıca vəzifəsi - tövsiyələrin, mülahizələrin, rəylərin işlənilib hazırlanması yolu ilə, xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik, insan hüquqları problemləri üzrə məsləhətlər, müvafiq qanunvericiliyin işlənməsinə kömək göstərilməsi və başqa tədbirlərlə yardım göstərilməsi və tərəflərin barışdırılmasıdır. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsinə kömək üzrə fəaliyyətin gedişində bunların konkret pozulması məsələsi qoyulmur. Beynəlxalq orqanın məcburi qərar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur. Bu fəaliyyət fərdin hüquqlarının bilavasitə təmin edilməsinə yönəlməmişdir. Fəaliyyətin əsas metodu dövlətlərin məruzələrinə baxılmasıdır. Belə məruzələri təqdim etmək vəzifəsi insan hüquqları üzrə əksər beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur.

Bu növ fəaliyyətdən fərqli olaraq, insan hüquqları sahəsində müqavilələrin yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarət üçün şəxsi keyfiyyətdə çıxış edən ekspertlərdən ibarət beynəlxalq qeyri-məhkəmə orqanının olması xarakterikdir (Məsələn, insan hüquqları üzrə BMT Komissiyasının azlıqlara qarşı ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və onların müdafiəsi üzrə subkomissiya). Bu orqanda işə baxılması ümumi deyil, konkret tövsiyələr verilməsi ilə başa çatır. Orqan beynəlxalq müqavilələrin iştirakçı dövlətləri tərəfindən pozulması hallarını müəyyən etmək səlahiyyətinə malikdir. Qərarların öhdəlikləndirici xarakteri onların icrasını təmin edən mexanizm olmadığı üçün beynəlxalq orqanın mənəvi nüfuzuna əsaslanır. Beynəlxalq nəzarət üzrə fəaliyyəti həyata keçirən bütün beynəlxalq mexanizmlər fakultativdir - onların fəaliyyətini istənilən mərhələdə, adətən, maraqlı dövlətin aydın ifadə olunmuş razılığı tələb olunur. Bu fəaliyyətin başlıca forması şikayətlərə baxılmasıdır.

Digər beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında da beynəlxalq nəzarəti metodlarına görə 2 əsas qrupa: a) Vaxtaşırı məruzələrin öyrənilməsi; b) Dövlətlərdən və fərdlərdən insan hüquqlarının pozulması haqda məlumatlara baxılmasına ayırırlar [6, 51]. Bundan başqa, yerlərdə təhqiqat aparılması kimi nisbətən az istifadə edilən nəzarət formasını da qeyd etmək lazımdır.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi üzrə fəaliyyət məhkəmə və qvazi-məhkəmə xarakterli beynəlxalq yurisdiksiya orqanlarının məcburi qərar vermək imkanı və həmçinin beynəlxalq səviyyədə bu qərarın yerinə yetirilməsinə məcburetmə yolu ilə təmin edilməsi imkanının olmasını nəzərdə tutur. Məsələn, insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərarını yerinə

yetirməyən dövlət Avropa Şurasından xaric edilə bilər.

Aydındır ki, «beynəlxalq nəzarət» və «beynəlxalq müdafiə» anlayışlarının insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin məcmusunun fəaliyyətini göstərmək üçün işlədilməsinə bir tərəfdən, - son sosial məqsəd - hüquqların müdafiəsi, digər tərəfdən, beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsini yoxlamaqla, onların realizəsinə kömək göstərmək funksiyasını ifadə edən anlayışlar kimi nəzərdən keçirirlər .

Beynəlxalq hüquqi tənzipləmə çərçivəsində beynəlxalq nəzarət fəaliyyətinin təhlili və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində nəzarət fəaliyyətinin yeri məsələsinə baxılması belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, hazırkı mərhələdə (doktrinal fikir ayrılığı və beynəlxalq hüquq üzrə məsuliyyət məsələsinin ümumtanınmış tənziplənməsinin olması şəraitində) məhz beynəlxalq nəzarət daha məqbul hesab edilir və ictimai münasibətlərə beynəlxalq hüquq normalarının tənzipləmə təsirini təmin etməklə dövlət suverenliyi prinsipi ilə uyğunlaşır.

Dövlətin insan hüquqları sahəsində bu və ya başqa fəaliyyət növünə münasibətini ifadə edən konkret addımlar bu dövlətin dünya sivilizasiyasına inteqrasiya səviyyəsini və onun insan hüquqları sahəsində sivilizasiyanın bazis dəyərləri ilə necə bölüşməsi səviyyəsini əks etdirir[13, 46]. Dövlətin vətəndaşlarının beynəlxalq orqanlara şikayətlə müraciət etmək imkanının olmasına dövlətin müsbət münasibətini bu cür addım hesab etmək olar.

Müqavilə öhdəliklərinin təbiətindən və adət hüququndan dövlətin öz daxili hüququnu beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərinə uyğunlaşdırmaq vəzifəsi yaranır.

Lakin ümumiyyətlə desək, belə uyğunlaşmanın təmini öz-özlüyündə beynəlxalq hüququn pozulması deyil. Bu cür yerinə yetirməmələri beynəlxalq orqanlar konkret, fərdi hallara baxdıqda müəyyən edə bilər.

Beynəlxalq orqanlarda fərdi şikayətlərə baxılması metodunun tənqidi, adətən, sui-istifadə imkanlarının olmasına, onun guya səmərəsizliyinə əsaslanır. Bu dəlillər hüquqi olmaqdan , çox zaman siyasi və ideoloji səciyyədə olur. Bununla bərabər, belə fikir mövcuddur ki, dövlətin vətəndaşlarına bilavasitə beynəlxalq orqanlara müraciət etmək hüququnun verilməsi hansısa formada fərdin beynəlxalq hüquqsubyektliyinin tanınmasına, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qüvvədə olma sferaları arasında obyektiv subyektlərin itib etməsinə doğru aparır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fərdi şikayətlərə baxılmasının beynəlxalq prosedurunda obyektivlik kimi dövlət suverenliyinə hörmət üçün çoxlu təminatlar vardır. Bu sıra mexanizmlərdə belə təminatlar kimi fərdin hüquq müdafiə vasitələrini tükətməsi, məlumatlara qəti gizli baxılması, fərdin məlumatının tədqiqində onun tərəf olmaması və s. nəzərdə tutulur.

Təbii ki, çətin kimsə fərdi şikayətərə baxılması yolu ilə müəyyən bir dövlətdə insan hüquqları ilə bağlı situasiyanın radikal dəyişəcəyi imkanını təsdiq etsin. Təsadüfi deyil ki, insan hüquqları sahəsində nəzarət fəaliyyəti

çərçivəsində heç bir beynəlxalq orqan əslində fərdin pozulmuş hüquqlarının bərpasını təmin etməkdən çox, dövlətlərin öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirilməsi təminatı kimi çıxış edir. Fərdi şikayətlərə baxılması institutu hər şeydən əvvəl dövlətlərin qanunvericiliyində, məhkəmə və inzibati təcrübədə «məhdud yerlərin» aşkar edilməsinin ən yaxşı üsulu zərər çəkənlərin özlərinə bunu etmək imkanını verməkdir. Vətəndaşlara beynəlxalq orqana öz dövlətindən şikayətlə müraciət etmək hüququ milli qanunvericiliyin və praktikanın beynəlxalq standartlara yaxınlaşmasına kömək edir.

XX əsrin sonuna doğru insan hüquqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinin təminatı problemi dövlət sərhədlərini aşmış və ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi bütün dünya birliyinin irsinə çevrilmişdir. 1993-cü ilin iyununda Vyanada keçirilmiş insan hüquqları üzrə II Ümumdünya konfransında bir daha mövcud olan bütün əsas insan hüquqları və azadlıqlarının universallığı, bölünməzliyi, qarşılıqlı asılılığı və bağlılığı prinsiplərinə dönmədən riayət edilməsinin zəruriliyi bəyan edildi. Konfransın Yekun sənədində göstərilir: «Dövlətlər öz siyasi, iqtisadi və mədəni sistemlərindən aslı olmayaraq, bütün əsas insan hüquqları və azadlıqlarını həvəsləndirmək və müdafiə etmək vəzifəsi daşıyırlar».

Beynəlxalq münasibətlərdə postcəbhələşmə dövrünün inkişafı, dünyada geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi, totalitar rejimlərin yerində demokratik yönümlü dövlətlərin meydana gəlməsi insan hüquqları sahəsində də görünməmiş inkişaf perspektivləri açmış, onu «soyuq müharibə»nin qurbanı adından qurtarmışdır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi üçün daxili amillər birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər insan hüquqları haqqında beynəlxalq normaların implementasiyası mexanizm və prosedurlarını müəyyən edərək insan hüquqları haqqında müqavilələrin praktiki həyata keçirilməsini təkcə özləri üçün asanlaşdırmır, həm də bu fəaliyyətin hüquqa uyğunluğunun təmin edilməsinə əlavə təminatlar yaradır.

İnsan hüquqlarının təmin edilməsində dövlət birinci yerdə dursa da, beynəlxalq mexanizm və prosedurların əhəmiyyətini qiymətləndirməmək mümkün deyil.

Birincisi, insanın özü və deməli, onun hüquq və azadlıqları əsas amildir ki, onun naminə tərsiləh olunmaq, bizi əhatə edən ətraf mühiti mühafizə etmək, fəzanı fəth etmək, kontinental şelfin sərvətlərindən istifadə etmək zəruridir.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının inkişafı hər bir müasir cəmiyyətin iqtisadi və elmi texniki tərəqqisinin vacib şərti olsa da, onlardan hansısa başqa məqsədlərə nail olmaq vasitəsi kimi istifadə etmək olmaz. Əksinə, cəmiyyətin inkişafı insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəldilməlidir. Beləliklə, insan hüquqlarının müdafiəsində bütün – həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq səylər vacibdir.

İkincisi, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin

fəaliyyət təcrübəsi göstərir ki, dövlətlər özləri onları müdafiə etməyə hazır olduqları zaman daha effektiv olur.

Nəhayət, dövlət daxilində insan hüquqlarının müdafiəsinin müvafiq mexanizm və prosedurların olması və effektivliyinin ölkədəki ümumi vəziyyətdən asılı olduğu kimi, beynəlxalq mexanizm və prosedurlarında effektivlik ümumilikdə beynəlxalq vəziyyətlə müəyyən olunmalıdır. Hal-hazırda bu beynəlxalq vəziyyət insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq orqanların möhkəmləndirilməsi üçün əlverişlidir.

Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn nisbəti məsələsi beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində başlıca məsələlərdən biridir. Bu iki sistemin nisbəti müasir dövrdə beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif formalarının sürətli inkişafı, beynəlmilləşmə prosesinin dərinləşməsi, iqtisadi inteqrasiya prosesləri ilə əlaqədar xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bütün bu amillər dövlətlərin beynəlxalq hüququn təkcə ənənəvi sahələrində deyil, həm də əvəllər onların milli-hüquqi tənzimləmə predmetinə daxil olan sahələrində öz fəaliyyətini uzlaşdırmaq üçün ondan daha geniş istifadə etməli olduqlarının zəruriliyini şərtləndirir.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının təşəkkülü və inkişafı labüd olaraq onun dövlətdaxili qanunvericiliklə nisbəti məsələsini ortaya çıxarır. Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq daim inkişaf edir, dəyişir və bu onların qarşılıqlı təsirini şərtləndirir və onların ümumilikdə, xüsusilə də insan hüquqları sahəsində nisbəti məsələsini kəskin nəzəri-praktiki problemə çevirir. Ona maraq «soyuq müharibənin» qurtarması, gərginliyin azalması, beynəlxalq anlaşma və əlaqələrin intensivləşməsi, xalqların həyatının beynəlmilləşməsi prosesinin, iqtisadi və müəyyən dərəcədə siyasi inteqrasiyanın, beynəlxalq münasibətlərdə insan amilinin rolunun yüksəlməsi ilə əlaqədar xüsusilə artır.

Beynəlxalq hüquq doktrinasında beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn nisbətində münasibətdə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bəzi alimlər dualist, başqaları monist konsepsiyani müdafiə edirlər. Dualizmin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquqa bir-birindən fərqli, lakin qarşılıqlı əlaqəli sistem kimi baxılır. Bu konsepsiyaya görə heç bir hüquq qaydası başqası üçün norma yarada bilməz və onu dəyişdirə bilməz. Dövlətdaxili hüquq həmin dövlətdə beynəlxalq hüququn bütünlüklə və ya qismən tətbiq olunmasını nəzərdə tutarsa, bu yalnız dövlətdaxili hüquq üstünlüyünün, beynəlxalq hüquq normalarının qəbul edilməsi və ya transformasiyasının təzahürüdür. Bu hüquq sistemləri arasında kolliziya olduqda dualist nəzəriyyə tərəfdarı «milli məhkəmə milli qanunu tətbiq edir» nöqtəyi nəzərindən çıxış edir. Dualizm sıx sürətdə pozitivist doktrina ilə əlaqədardır ki, bu dövlətlərin praktikasından başqa beynəlxalq hüququn digər mənbələrinin qüvvəsini də heçə endirməyə meyllidir.

Dövlətdaxili hüququn primatlığı nəzəriyyəsi başlıca olaraq XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəlində alman alimləri arasında öz tərəfdarlarını tapmışdı.

Onlar milli dövləti «yer üzündə mütləq hakimiyyət» adlandıran və bu hakimiyyəti öz iradəsinə görə tək cə dövlətdaxili hüququ deyil, beynəlxalq hüququ da dəyişdirməyə qabil hesab edən Hegelin təsiri altında olmuşlar. Hazırda manizm nəzəriyyəsi tərəfdarlarının böyük əksəriyyəti beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq üzərində üstünlüyü fikrini müdafiə edir. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə bu üstünlüyün bir sıra alimlər tərəfindən tanınması onların dövlət suverenliyindən tamamilə imtina etməklə dünya dövləti və dünya hüququ yaratmaq ideyasını irəli sürmələri ilə əlaqədardır. Əgər əvvəllər dünya dövləti və hüququ ideyası müharibəyə qarşı «panaseya» kimi baxılırdısa, indi bu, «insan ləyaqətinin» təmin edilməsi və insan hüquqlarının müdafiə olunması məqsədilə irəli sürülür [6, 7].

Belə ki, amerikalı alimlər M.Makduqal və M.Raysman yazırlar ki, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində bəşəriyyət daha sıx və ardıcıl əlaqələrə doğru hərəkət edir. Dövlətlər hələ də dünya səhnəsində qalmaqdadır, ancaq hökumət və qeyri hökumətlərarası təşkilatların rolu və təsiri artır. Bu zaman beynəlxalq səhnədə əsas fəaliyyəti fiziki şəxslər göstərirlər. Belə şəraitdə, bu alimlərin fikrincə, iki məqsəd, yəni insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün ümumi hüquq qaydasını təşkil etmək və dünya totalitar dövləti yaratmaq cəhdlərini aradan qaldırmaq məqsədlərini daşıyan dövlət - dünya dövləti qurmaq zəruridir [8, 6-7]. M.Makduqal və M.Raysman dünya birliyinin inkişaf təmayülünü düzgün göstərmişlər.

Lakin dünya dövləti və hüququnun yaradılması müasir beynəlxalq münasibətlərdə siyasi, iqtisadi və digər səbəblərdən mütləq şəkildə qeyri-realdır. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, bir çox dövlətlər dövlət suverenliyi və daxili işlərə qarışmamaq prinsipinin əhəmiyyətini hələ də mütləqləşdirirlər.

Manizmin İngiltərədə nüfuzlu nümayəndəsi H.Lauterpaxt dövlətə abstraksiya kimi baxılmasına mənfi yanaşır və insan hüquqlarının müdafiə instrumenti kimi ona inanmır. Beynəlxalq hüquq, dövlətdaxili hüquq kimi son nəticədə fərdin davranışı və rifahı ilə məşğuldur. Bu nəzəriyyəyə görə beynəlxalq hüquq - insan işlərinin mövcud olan ən yaxşı tənzimləyicisidir, həmçinin dövlətlərin hüquqi mövcudluğunun, deməli onların hüquqi səlahiyyətləri sahəsində milli hüquq sistemlərinin də məntiqi şərtidir.

H.Kelzenin irəli sürdüyü nəzəriyyədən belə nəticə çıxır ki, milli hüquq qaydalarının əsas norması beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edildiyi üçün onlar yalnız nisbi mənada əsas normalardır. Milli hüquq qaydasının qüvvəsi məhz beynəlxalq hüquq qaydasının əsas normasına əsaslanır. Kelzen manizmi öz nəzəriyyəsinin formal bazasında təsdiq etsə də, o, beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq üzərində primatlığını müdafiə etmir.

Manizm konsepsiyasının tanınması meyli bir sıra qərb hüquqşünasları arasında da müşahidə olunur. Məşhur amerikalı professoru L.Henkin belə hesab edir ki, «əsasən dualist olan beynəlxalq sistem, praktikada təcridən manizmə doğru hərəkət edir» [11, 12].

Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn nisbəti məsələsinə müxtəlif

baxışlar insan hüquqları və dövlətin daxili səlahiyyəti məsələsi müzakirə olunarkən xüsusilə bariz şəkildə üzə çıxır. Bu barədə dövlətlərin mövqelərinin, eləcə də alimlərin fikirləri dəyişməz qalmır və daha çox beynəlxalq münasibətlərin inkişaf tendensiyası ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, dövləti başqa digər sosial qurumdan fərqləndirən cəhəti onun suverenliyə malik olmasıdır. Beləliklə də beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn nisbəti məsələsi dövlət suverenliyini kənarı qoymaqla baxıla bilməz. Bununla bağlı H.Kelsen yazır: «Dövlətin suveren olub-olmaması məsələsi beynəlxalq hüququn milli hüquqdan yüksəkdə duran hüquq qaydası olub-olmaması məsələsi ilə üst-üstə düşür». Beynəlxalq hüququ «ali hüquq qaydası» qaydası elan edən və öz nəzəriyyəsiindən dövlət suverenliyini çıxaran Kelsen «qurduğu» sistemdə hüquq və vəzifələrin yeganə daşıyıcısının fərd olduğunu hesab edir [7, 274].

Dövlətdaxili hüququn beynəlxalq hüquq üzərində primatlığının tərəfdarları kimi beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq üzərində üstünlüyünü qəbul edənlər beynəlxalq hüququ dövlət suverenliyi kimi obyektiv reallığa qarşı qoyurlar: ya beynəlxalq hüquq, ya da dövlət suverenliyi. Birincilərdə bu, beynəlxalq hüququn, ikincilərdə isə suverenliyin təkzib olunmasına gətirib çıxarır. Lakin bunlardan birinin inkarı digərinin inkarı deməkdir. Suverenlik isə dövlətlərin qarşılıqlı asılılığını təkzib etmir, o, bir dövlətin beynəlxalq hüquqa deyil, başqa bir dövlətə tabe olmamasını nəzərdə tutur. L.Henkinin yuxarıda göstərilən fikrinə zidd olaraq K.Rayt yazır ki, «biz dualist baxışı qəbul etməliyik. Beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr milli hüququ tətbiq edir [7, 276]. Beynəlxalq hüquqsünasların əksəriyyəti manizm və dualizm nəzəriyyəsiindən yaxa qurtarmağa səy göstərərək təsdiq edirlər ki, hər iki nəzəriyyənin məntiqi nəticələri beynəlxalq və milli orqanların, o cümlədən məhkəmələrin fəaliyyəti ilə ziddiyyət təşkil edir. W.Loskart monist və dualistlər tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn ümumi fəaliyyət sahəsinə malik olmaları müddəasını təkzib edir. Bu sistemlər sistem kimi ona görə toqquşurlar ki, ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Hər biri öz sahəsində alidir. Lakin koiliziya halları ola bilər: dövlət dövlətdaxili səviyyədə beynəlxalq hüququn tələb etdiyi kimi hərəkət edə bilmədikdə - bunun nəticəsi dövlətdaxili hüququn etibarsızlığı deyil, dövlətin beynəlxalq səviyyədə məsuliyyəti olur. O, analoji baxışları ifadə edir: «beynəlxalq hüquq beynəlxalq planda şəraitə zidd olan daxili normaların avtomatik ləğvini nəzərdə tutmayan koordinasiya hüququdur [14,424].

Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn nisbəti məsələsinin nəzəri cəhətlərini qeyd etdikdən sonra onunla sıx bağlı olan dövlətin daxili səlahiyyəti məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Dövlətlərin daxili yurisdiksiyasının həddi dəyişməz qalmır və tarixən dəyişir. Dövlətlər özləri dövlətdaxili münasibətlərin bu və ya digər məsələlərini beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə məruz qoymaqla məhdudiyətlərin həddini müəyyənləşdirirlər. Buna görə də BMT-nin İnsan hüquqları haqda Paktları və bu sahədə digər beynəlxalq müqavilələri dövlət-

lərin qəbul etməsindən və əksəriyyəti tərəfindən ratifikasiya olunmasından sonra insan hüquqları məsələsinin dövlətlərin daxili səlahiyyətinə aid olması fikrini təsdiq edənlərlə razılaşımaq qeyri-mümkündür. Ancaq bu gün də bu fikir geniş yayılmışdır ki, beynəlxalq cinayət sayılan insan hüquqlarının kobud və kütləvi pozulması dövlətin daxili səlahiyyətinə aid deyil. Lakin əgər söhbət bu cür kütləvi pozuntulardan getmirsə, bir çox alimlərin hesab etdiyi kimi, insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi dövlətlərin daxili yurisdiksiyasına aid olan işlər sırasına daxildir [10, 93].

Bu nöqtəyi-nəzər 1993-cü ilin iyununda Vyanada keçirilən BMT-nin insan hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransına hazırlıq zamanı və onun gedişində bəzi dövlətlər tərəfindən müdafiə olunurdu [8, 8-9]. Lakin belə mülahizələrlə razılaşımaq olmaz.

BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarına hörmət prinsipini möhkəmləndirmiş və dövlətlərin üzərinə əsas hüquq və azadlıqlara riayət etmək vəzifəsi qoymuşdur. Bu əsas beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulmuşdur ki, BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş prinsipləri mütəmadi sürətdə pozan Təşkilat üzvü «üzvlükdən» çıxarıla bilər (m.6).

Hazırda beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərin üzərinə təkcə beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunmuş əsas insan hüquq və azadlıqlarını təmin etmək vəzifəsi qoymur, həm də fərdə dövlətdən öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyi tələb etmək hüququ verir. Bu zaman belə tələblər həm daxili, həm də beynəlxalq araşdırmanın predmeti ola bilər ki, bu da həm universal səviyyədə (məsələn, insan hüquqları Komitəsində), həm də regional təşkilatlarda (məsələn, insan hüquqları üzrə Avropa Komissiyası və Avropa Məhkəməsində) nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, BMT-nin ayrı-ayrı baş və köməkçi orqanlarında dəfələrlə insan hüquqları pozuntularına baxılmış və baxılmaqda davam edir. Hazırda BMT və insan hüquqları üzrə beynəlxalq konvensiyalar əsasında yaradılmış nəzarət orqanları ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarının konkret pozuntularına baxılmasına daha çox diqqət ayrılır.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafı açıqcasına onu göstərir ki, insan hüquqları sahəsində dövlətdaxili münasibətlər beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin bilavasitə obyektinə çevrilmişdir. Xüsusilə Avropada Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə təşkilat çərçivəsində belə tənzimləmə bu münasibətlərin bir çox yeni aspektlərini əhatə edir və dövlətlər üzərlərinə əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üzrə konkret hüquqi öhdəliklər götürürlər. İnsan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafımızın tarixə malik olaraq bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan ənənə və doktrinaların mübarizəsi ilə müşahidə olunur. İnsan hüquqları ideyasının yaranmasının uzunmüddətli olmasına baxmayaraq onlar yalnız demokratiya, azadlıq, ədalət, formal bərabərlik, insan dəyərinin tanınması prinsipləri əsasında həqiqi məna kəsb edir [1,10].

ATƏT-in 1991-ci il insani dəyərləri üzrə Moskva Müşavirəsində üzv-dövlətlər bildirdilər ki, insan hüquqları «bütün iştirakçı dövlətlərin bilavasitə və qanuni qayğısıdır və müstəsna olaraq maraqlı dövlətin daxili səlahiyyətinə aid

deyil». Bütün dövlətlər beynəlxalq hüququn, o cümlədən insan hüquqları üzrə ümumtanınmış prinsip və normalarına həmçinin bu sahədə öz beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməyə borcludurlar [8, 10].

Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf tendensiyası beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq üzərində primatlığının daha çox tanınmasına dəlalət edir. Bundan başqa, hazırda beynəlxalq hüquq dövlətlərin insan hüquqları üzrə bir sıra konkret öhdəliklərinin (məsələn, mütəmadi gizli səsvermə ilə, çox-partiyalı əsasda, xarici müşahidəçilərin iştirakı və s. ilə seçkilərin keçirilməsi) yerinə yetirilməsinin tənzimlənməsi kimi sahəyə də nüfuz etmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquq və azadlıqlarının bir çox tənzimləmə məsələləri hələ də hər dövlətin daxili fəaliyyəti sferasında qalır. Dövlət özü müstəqil olaraq üzərinə götürdüyü öhdəlikləri nəzərə almaqla onların yerinə yetirilmə müddətini, ardıcılığını və konkret üsulunu müəyyən edir. Bu məsələlər təkcə mövcud beynəlxalq müqavilələrdən deyil, həm də dövlət daxilində müxtəlif siyasi qüvvələrin nisbətindən, onların mövqelərindən asılı olaraq həll edilir. Bütün bunlar dövlətdaxili qanunvericilikdə öz əksini tapır və dövlətin üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri necə və hansı həcmdə yerinə yetirəcəyini müəyyən edir. Bu proses son illər də beynəlxalq öhdəliklərin müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərinə bilavasitə daxil edilməklə inkişaf edir, bu isə xüsusilə insan hüquqları üçün xarakterikdir. Heç bir dövlət özünün insan hüquqları üzrə beynəlxalq öhdəliklərini öz konstitusiya və sahəvi qanunvericiliyini onlara uyğunlaşdırmadan yerinə yetirməyə qabil deyil. Bu məsələlər ayrı-ayrı dövlətlərin praktikasında müxtəlif cür həll olunur. Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn hansı nisbətdə olması dövlətlərin əsas qanununda təsbit edilir. Məsələn, ABŞ Konstitusiyasının VI maddəsinin 2-ci bəndində göstərilən «Birləşmiş Ştatların bu Konstitusiyası və onun icrası üçün qəbul edilən qanunları Birləşmiş Ştatlar adından bağlanmış və bağlanacaq bütün müqavilələr dövlətin ali qanunudur və hər bir ştatda hakimlər bu qanuna, hər hansı ştatın Konstitusiyası və qanunlarına zidd olsa belə, əməl etməyə borcludurlar». Bu maddə bəzi alimlər və dövlət xadimləri tərəfindən beynəlxalq hüququn primatlığının ifadəsi kimi izah olunur [14, 19]. Əslində isə ABŞ Konstitusiyasının VI maddəsində söhbət beynəlxalq müqavilələrin dövlətin federal qanunvericiliyi və Konstitusiyasına deyil, ştatların konstitusiya və qanunlarına münasibətdə üstünlüyündən gedir. Konstitusiyanın mətnindən belə nəticə çıxır ki, qanunverici yalnız beynəlxalq müqavilələri ABŞ Konstitusiyası və federal qanunları ilə bərabər səviyyədə qoymaq istəmişdir. Lakin bu maddədən beynəlxalq hüququn ölkə Konstitusiyası və federal qanunvericiliyə münasibətdə üstünlüyü barədə nəticə çıxarmaq olmaz [14, 20]. ABŞ-ın məhkəmə praktikası isə bu məsələ üzrə bir qədər ziddiyyətlidir və beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn nisbəti məsələsinə birmənalı cavab vermir.

ABŞ-ın ali Məhkəməsi öz qərarlarında dəfələrlə qeyd etmişdir ki, beynəlxalq müqavilələr dövlətin konstitusiyasına zidd olduqda məhkəmələr və icra hakimiyyəti tərəfindən tətbiq edilmir. Hazırda bu cür təfsir ABŞ-da şübhə

doğurmur və ümümtanınmış hesab olunur ki, Konstitusiya beynəlxalq hüquqi müqavilələr və adət normaları üzərində üstünlüyə malikdir. Beynəlxalq müqavilə və federal qanunvericiliyə gəldikdə isə onlar arasında ziddiyyət olduqda, adətən lex posterior derogat priori prinsipinə istinad edilir. Lakin öz praktiki fəaliyyətində amerikan məhkəmələri bu prinsipə heç də həmişə əməl etmir və tez-tez buradan çıxış edirlər ki, nəinki ölkə Konstitusiyası, eləcə də federal qanunlar insan hüquqlarını beynəlxalq normalardan daha yaxşı müdafiə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Bakı: 2013
2. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Bakı: 2007
3. Əliyev Ş.İ. İnsan hüquqları. Bakı: 2005
4. Гусейнов Л. Защищать права человека нужно посредством права, а не политики. Зеркало №5 (490), 1997, 8 февраля
5. Жарков Б.Н. Права человека в современном мире: проблемы и решения. М., 1988.
6. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., 1995
7. Курс международного права. В семи томах, т.4, М-1989
8. Мовчан А.П. Права человека и международные отношения. М., 1982
9. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982
10. Оппенгейс Л. Международное право. М., 1950
11. Henkin L. Human Rights and Domestic Jurisdiction. Hels, 1979
12. Lauterpact H. International Law and Human rights. L., 1950
13. Lewis-Anthony S. Treaty-based Human Rights Procedures. L., 1994
14. Lockart W.B. Constitutional Law. St. Paul, Mirin, 1995

МЕХАНИЗМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО КОНТРОЛЯ В ОБЛАСТИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ЗАЩИТА ПРАВ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Н.Х.МЕХТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что для разработки международных механизмов в рамках договоров по правам человека характерно наличие международного органа, состоящего из независимых экспертов или представителей правительства (например, Комитетов по правам человека). При этом основной задачей международных механизмов является посредничество, оказание помощи в разработке соответствующего законодательства и примирение сторон посредством разработки рекомендаций, отзывов. В статье отмечается, что международный орган не имеет права принимать обязательное решение, основной метод деятельности – рассмотрение докладов стран. Это закреплено в большинстве международных договоров по правам человека. Отмечается, что из природы договорных обязательств и традиционного права возникает средство приведения внут-

ренного права государства в соответствие с обязательствами по международному праву.

Ключевые слова: механизмы международного контроля в области прав человека, уважение прав человека, международные договоры в области прав человека, международное правовое регулирование, нормы международного права, экономические, социальные и культурные права и т.д.

INTERNATIONAL CONTROL MECHANISMS IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS AND DEFENCE OF THE SYSTEM OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

N.H.MEHDIYEV

SUMMARY

It is noted in the article that, the existence of international authority consisting of independent experts or government representatives (for example, Human Rights Committee) is characteristic for the use of international mechanisms in the frame of contracts on human rights. The main form of decisions adopted by this authority is general recommendations. The principal duty of international mechanisms is mediation by the way of preparation of recommendations and opinions, assistance in drafting proper legislation and reconciliation of parties. It is noted in the article that, international authority has no power to adopt compulsory decision, the main method of activity is hearing of reports of the state. These human rights are stipulated in the majority of international contracts. It is noted that, means of coordinating internal law of the state to obligations of international law arise out of the nature of the contractual obligations and the habit right.

Key words: international control mechanisms in the field of human rights, respect to human rights, international contracts in the field of human rights, international legal regulation, international legal norms, economic, social and cultural rights, etc.

UOT 341; 341.22

**XALQLARIN ÖZÜNÜMÜƏYYƏNETMƏ HÜQUQUNUN
DÖVLƏTLƏRİN ƏRAZİ TOXUNULMAZLIĞI
VƏ BÜTÖVLÜYÜ PRİNSİPİLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ**

Q.N.NOVRUZOV
Bakı Dövlət Universiteti
qnoruzov@edu.gov.az

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı beynəlxalq hüquqda qeyd-şərtsiz hakim mövqeyə malikdir. Millətlərin öz müqəddəratını özlərinin həll etmək prinsipi isə mahiyyət etibarilə sünidir.

Özünü təyin etmə prinsipi heç bir halda dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması ilə əlaqədar ola bilməz.

Müasir beynəlxalq hüquqda özünü müəyyən etmə hüququ hər bir fərdiyyətin (habelə fərdlər qrupunun) öz millətinə, öz dininə mənsub olmaq, öz dilində danışmaq, heç bir ayrışçılıq olmadan özünün beynəlxalq humanitar hüquqla müəyyən olunmuş bütün hüquq və azadlıqlarını yol verilən hədlərdə öz istədiyi kimi realizə etmək hüququdur. Hər hansı qrupun aid olduğu dövlətin mənafeyi ziddinə ayrılıb müstəqil olmaq istəyi, bu həddən kənardır və dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması deməkdir.

Öz müqəddəratını təyin etmə hüququ prinsipinin təsbiti, ilk növbədə BMT-nin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Açar sözlər: dövlətin ərazi toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü, dövlət suverenliyi, öz müqəddəratını təyin etmə, beynəlxalq hüquq prinsipləri, separatizm və s.

Siyasi münaqişələrin əsas düyün nöqtəsi kimi həmişə ərazi nəzarəti çıxış edir. Milliyyətçiliyin yarandığı ilk dövrdən baş verən bütün qanlı müharibələrin səbəbi böyük ərazilər zəbt etməyə yönəlmiş səylər, ya da “müqəddəs” torpaqları əldən verməmək cəhdləri olmuşdur. Ərazilərə sahib olmaq uğrunda rəqabət beynəlxalq münasibətlərdə indi də üstün yer tutur, hərçənd indi o, bir qədər sivil forma almış və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə formal uyğunluq təşkil etməyə başlamışdır.

Bu münaqişələr zamanı iqtisadi və sosial inkişaf üçün zəruri şəraitlər dağıdılır, hədsiz dərəcədə yoxsulluq içərisində olan əhalinin təminatı üçün labüd sayılan ən vacib məsələlərin - ərzaq, təhsil və mənzil məsələlərinin həllinə cəlb olunacaq ehtiyatlar israf edilir. Bir çox hallarda amansız etnik, dini, sosial, mədəni və dil çəkişmələri və ədavətləri dövlətlərin bütövlüyünü

təhlükə altına alır. “Soyuq müharibə”nin qurtarması ilə bu lokal münaqişələr sülh üçün ən geniş yayılmış real təhlükəyə çevrilmişlər. Sivil və ya qlobal dini münaqişələrin də bəşəri fəlakətə çevrilməsindən ehtiyatlanmağa hər cür əsas vardır.

Avrasiya bütün münaqişələrin düyün nöqtələri olan 9 ölkəni (Azərbaycan və Ermənistan da daxil olmaqla) özünə daxil edir. Bu doqquz ölkədən hər biri ciddi daxili problemlərdən əziyyət çəkir. Onların sərhədləri ya qonşular arasında mübahisə mənbəyidir. Ya da etnik münaqişələr üçün zəmindir: bəziləri birmillətli olsalar belə, yenə də bu və ya digər formada ərazi, etnik və ya dini münaqişələrə cəlb olunmuş vəziyyətdədirlər.

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, sülh yaradıcılığına tələbat bütün dünyanı bürüyəcəkdir. Lakin sonralar məlum oldu ki, sülh yaradıcılığına verilən bu anlam reallıqdan xeyli uzaqdır. Məlum oldu ki, əsas məsələ sülhə passiv dəstək vermək, dünyanın problemlərini zorla həll etməyə çalışanları bu yoldan döndərməkdir. Məhz bu xüsusda “humanitar müdaxilə” istilahi meydana gəldi və BMT Nizamnaməsinin 7-ci maddəsində öz əksini tapdı.

Lakin elə ilk vaxtlardan “yeni müdaxiləçilik” ikiqat dilemma qarşısında qaldı. Birincisi, etno-siyasi münaqişələrin əksər hissəsi üçün beynəlxalq hüquqda təsbit olunan dövlətlərin ərazi bütövlüyü və millətlərin öz müqəddəratını özlərinin müəyyən etmək prinsiplərinin toqquşması müşahidə olunurdu. İkincisi, beynəlxalq müdaxilənin yeni doktrinası insan hüquqlarının müdafiəsini rəhbər tutduğundan dövlətlərin suverenliyi əhəmiyyətli dərəcədə təsirə məruz qalırdı.

Birinci ziddiyyətlə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı beynəlxalq hüquqda qeyd-şərtsiz hakim mövqeyə malikdir. Millətlərin öz müqəddəratını özlərinin həll etmək prinsipi isə mahiyyət etibarilə sünidir və humanizmin labüd təzahürlərindən biri kimi nə inkar olunur, nə də faktiki olaraq əməl edilir. Göstərilən iki prinsipin ziddiyyəti əslində iki mühüm faktorun – ərazilərin və millətlərin – suverenlik uğrunda mübarizəsidir. Ərazinin suverenliyi və milli müqəddəratın müəyyənəlməsi problemləri millət və ərazi baxımından tam üst-üstə düşməyincə, bu ziddiyyət davam edəcəkdir və onun hansısa qəti həllindən deyil, müvəqqəti sakitləşdirilməsindən söhbət gedə bilər. İkinci bir tərəfdən isə, iki mindən artıq etnik qrupun hər birinə müstəqillik vermək, onların öz müqəddəratlarının özlərinin müəyyən etməsinə imkan yaratmaq qeyri-mümkündür. Düzdür, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizədə və xalqların azadlığa çıxmasında bu prinsipin mühüm rolu olmuşdur, lakin onu dünyanın müasir durumunda şüar etmək, fikrimcə, düzgün sayıla bilməz.

“Hazırda daha çox siyasi qruplar israr edirlər ki, guya özünütəyinetmə prinsipi, istənilən etnik qrupa imkan verir ki, aid olduğu dövlətdən ayrılısın, baxmayaraq ki, bu hüquqi nöqtəyi nəzərdən qətiyyənlə doğru deyildir. Prinsipin meydana çıxdığı ilk dövrlərdən bütün dövlətlərin mövqeyi belə olmuşdur ki, özünü təyinetmə prinsipi heç bir halda dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması

ilə əlaqədar ola bilməz. Mübahisəyə gəldikdə isə, bunun da öz obyektiv səbəbləri var. Belə ki, BMT-in özünütəyinetmə prinsipinə toxunan aktlarının heç birində bu prinsipin mahiyyəti dürüst izahını tapmır, daha doğrusu, özünütəyinetmə və dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipləri arasında dəqiq sərhəd müəyyən edilməmişdir. Bu halı, haqlı olaraq, beynəlxalq hüquqda boşluq alandırır.

Çox vaxt müstəqil dövlətçilik iddiaları bu və ya digər səbəb üzündən artıq mövcud olan başqa dövlətlər tərəfindən də dəstəklənir, nəticədə həmin yeni yaranan dövlətlərin tələm-tələsik tanınması prosesi baş verir və bununla da bir çox hallarda sərhədlərin də özbaşına müəyyənləşdirilməsi halları qəbul edilir. Tanınmış siyasi liderlərin etirafına görə, keçmiş Yuqoslaviya xalqlarının faciəsinin baş verməsi, müəyyən mənada qərbin aparıcı dövlətləri tərəfindən yeni respublikaların tələm-tələsik tanınması nəticəsində mümkün olmuşdur.

Tanınmış amerikalı diplomatı M. Kampelman yazırdı ki, «Müqəddəratın müəyyənləşdirilməsinə münasibətdə aydın təsəvvürün olmaması deməli şüarların irəli sürülməsi ilə vəhdətdə müzakirəni zəhərləyir. Ona görə də hesab edirəm ki, təəssüfə layiq həmin intellektual səhvlər, gördüyümüz kimi, Şərqi Avropanın və keçmiş Sovet İttifaqının böyük hissəsini hissələrə parçalayan indiki xaotik siyasi zorakılığa və anarxiyaya yol açmışdır. Lakin intellektual cəmiyyət üçün istər prinsipə, istərsə də təcrübəyə əsaslanan, yüksək səviyyəli aydın tezlərə ehtiyacı olan siyasi liderlərimizi bu məsələdə istiqamətləndirmək üçün hələ vaxt var»[4, 45].

Öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun banilərindən olan ABŞ prezidenti V. Vilson hesab edirdi ki, bu, müstəmləkə xalqlarının hüququdur və silahdaşlarından birinin sözlərinə görə, başadüşürdü ki, bu prinsip «əmin-amanlıq və sabitlik üçün təhlükəlidir», «bir çox ölkələrdə çətinliklər yarada bilər», «dinamitlə doludur».

Bu hüququn digər müəllifi V.İ. Lenin ayrılma hüququna, mövcud dövlətlərin parçalanmasına tərəfdar çıxarkən eyni zaman milli məsələnin həllinə biganəlik göstərmişdir, təcrübədə müqəddəratını təyinetmənin daha sadə formalarını qəbul etməmişdir. Bu yolla o, mədəni-milli, milli-ərazi muxtariyyəti və federalizmə qarşı mübarizə aparmışdır. Yalnız inqilabdan sonra məlum səbəblərə görə Lenin federasiyaya münasibətdə öz mövqeyini dəyişdi.

Müqəddəratı təyinetmə hüququ problemi beynəlxalq səviyyədə də araşdırılmışdır. Məsələn, Millətlər Cəmiyyəti çərçivəsində bir çox məsələlərin həlli zamanı bu fikri rəhbər tutmuşlar ki, beynəlxalq hüquqda ayrılmaq hüququ yoxdur. Eyni zamanda, Millətlər Cəmiyyəti milli azlıqların mədəniyyətə, dinə və təhsilə olan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində böyük töhfə vermişdir.

Bununla belə, özünütəyinetmə prinsipinə beynəlxalq hüququn münasibəti dəqiq məlumdur – beynəlxalq hüquqda, hansısa əraziyə və etnik qrupa, suverenliyi beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış dövlətin tərkibindən öz istəyi ilə çıxmaq imkanı verilmir. Özünütəyinetmə prinsipinin insan hüquqları, milli

azlıqların hüquqları kimi məsələlərlə qarışdırılmasına gəldikdə isə, vəziyyətin bu cür bərqərar olması da, öz növbəsində, göstərilən prinsipin mahiyyətinin qeyri-müəyyən olmasını şərtləndirir.

Birinci dünya müharibəsindən sonra, sərhədləri yenidən qurmaq lazım gələn zaman prezident Vilson kiçik dövlətlərin böyüklərin tərkibinə daxil edilməsi prosesinin qarşısını almaq üçün xeyli səylər göstərdi. Belə bir vəziyyətdə Millətlər Birliyi, müharibəni udmuş dövlətlər tərəfindən müstəmləkə ərazilərin ifrat istismarına yol verməmək üçün, mandat sistemi tətbiq etməyə başladı. Bu sistem üç ünsürün vəhdətindən ibarət idi: ərazi bütövlüyü; ərazilərə dəyişikliklər edilməsi üçün siyasi orqanın yaradılması zərurəti; sülhü təhdid edən hər cür özünütəyinetmənin yolverilməzliyi. Beləliklə, özünütəyinetmə anlayışı tarixən heç vaxt etnik qrupların öz mülahizələri ilə özlərinin dövlətlərini yaratmasını nəzərdə tutmamışdır.

Son onilliklərin beynəlxalq praktikasını yeni dövlətlərin yaranmasına dair bir neçə mühüm prinsipin işlənilməsinin şahidi olmuşdur. Məsələn, köhnə müstəmləkələrdə yaşayan millətlərin dairəsi ərazi cəhətdən müəyyən edilmişdi, yəni onlara azadlıq məskun olduqları ərazi daxilində verilmişdi. Bunun nəticəsində, hər bir millət, özünün yayılmış olduğu ərazidə öz dövlətini qura bilmişdi. Son onillikdə baş vermiş siyasi dəyişikliklər – SSRİ-nin dağılması və yeni müstəqil respublikaların meydana çıxması, habelə keçmiş Yuqoslaviyaya daxil olan respublikaların müstəqilləşməsi məhz ərazi prinsipi üzrə reallaşdı və bu, BMT tərəfindən, heç bir qeyd-şərt olmadan tanındı. Dünya birliyinə yaxşı məlumdur ki, belə hallarda ərazi prinsipindən kənara çıxmaq həmişə nizamsızlığa və münaqişələrə səbəb olur.

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar, olduqca mühüm bir məsələyə toxunmaq zərurəti yaranır: hansı etnik qrupu “xalq” (“millət”), daha doğrusu, özünütəyinetmə prinsipinin subyekti hesab etmək olar. BMT Baş Məclisinin 1966-cı ildə qəbul etdiyi “Vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı”ın və “Sosial, siyasi və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı”ın 1-ci maddəsində göstərilir ki, bütün xalqlar öz müqəddəratlarını müəyyən etmək və öz siyasi statusunu müstəqil təyin etmək azadlığına malikdir. Lakin elə həmin sənədlərin özündəcə qeyd olunur ki, “bu Pakt da heç bir şey dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulması kimi təfsir oluna bilməz”.

Belə bir nəticə çıxır ki, beynəlxalq planda “xalq” və “millət” anlayışları dar mənaya malikdirlər, yəni etnik və dini deyil, ərazi mənasına malikdirlər. Buna görə də məsələn, Dağlıq Qarabağ məlum proseslərdən sonra əhalinin tam tərkib etibarilə erməni olması, o demək deyildir ki, bu ərazi erməni etnosuna malik bir ərazi kimi müstəqil olmalıdır.

Beləliklə, müasir beynəlxalq hüquqda özünümüəyyən etmə hüququ hər bir fərdiyyətin (habelə fərdlər qrupunun) öz millətinə, öz dininə mənsub olmaq, öz dilində danışmaq, heç bir ayrışdırıcılıq olmadan özünün beynəlxalq humanitar hüquqla müəyyən olunmuş bütün hüquq və azadlıqlarını yol verilən hədlərdə öz istədiyi kimi realizə etmək hüququdur. Məhz yol verilən hədlərdə! Hər hansı

qrupun, aid olduğu dövlətin mənafeyi ziddinə ayrılıb müstəqil olmaq istəyi, bu həddən kənardır və dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması deməkdir.

Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək prinsipi müəyyən mənada millilik prinsipi ilə bağlıdır. Millilik prinsipini XIX əsrin ortalarında Avropa burjuaziyası milli məsələni həll etmək üçün irəli sürmüşdü. Həmin prinsipə əsasən hər bir millətin özünün milli dövlətini yaratması ideal hal hesab edilirdi.

Bundan sonra marksizm millətlərin müqəddəratını təyin etmək prinsipini hər cür milli zülmə qarşı mübarizə şüarı kimi irəli sürdü. F.Engels göstərirdi ki, “başqa xalqa zülm edən xalq özü azad ola bilməz” [10, 509].

Xalqların müqəddəratını təyin etmək prinsipi beynəlxalq hüququn məcburi norması kimi BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra öz inkişafını tapmışdır. BMT Nizamnaməsində, habelə “mülki və siyasi hüquqlar haqqında” hər iki beynəlxalq paktın 1-ci maddəsində xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ən mühüm və başlıca müddəalardan biri kimi müəyyən edilmişdir. BMT-nin yaradılmasının bir məqsədi də xalqların bərabərliyi və müqəddəratını təyin etməsi prinsiplərinə hörmət olunması əsasında millətlər arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsidir.

BMT-nin qəbul etdiyi sənədlərdə müqəddəratı təyin etmənin başlıca normativ məzmunu öz ifadəsini tapmışdır. 14 dekabr 1960-cı ildə BMT Baş Məclisinin XV sessiyasında qəbul edilmiş “Mütəmləkə ölkələri və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında” Bəyannamədə xalqların müqəddəratını təyin etmə prinsipinin məzmunu “xalqın öz ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolunu maneəsiz seçmək hüququnun təsdiqi” kimi açıqlanmışdır. Bu sənəddə dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər cür cəhdin BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmış məqsəd və prinsiplərlə bir araya sığmadığı öz təsdiqini tapmışdır [11, 75].

1970-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında bəyannamədə göstərilir ki, “suveren və müstəqil dövlətin yaradılması, müstəqil dövlətə azad surətdə qoşulma və ya onunla birləşmə və ya xalqın azad surətdə müəyyən etdiyi başqa siyasi statusun bərqərar edilməsi həmin xalqın müqəddəratını təyin etmə hüququnu həyata keçirmə formalarıdır.” Bu sənəddə də göstərilir ki, qətnamənin müddəalarından heç biri suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin qismən və ya tamamilə pozulmasına, onların bölünməsinə yönəlmiş hərəkətləri müdafiə etmək, onlara razılıq kimi tövsif edilə bilməz[4, 71].

Beləliklə, beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən xalqların müqəddəratını təyin etmək hüququ hər bir xalqın azad, xaricdən heç bir təzyiq olmadan müstəqil dövlət yaratmaq hüququ daxil olmaqla özünün dövlət müstəqilliyini, həmçinin daxili, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyat formasını müəyyən etmək hüququdur.

Xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququ, onun məzmunu, subyektləri və həcmi ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında bir sıra fikir ayrılıqları mövcuddur.

Fransız L.Siber müqəddəratı təyin etmə prinsipinin mövcudluğunu inkar edərək onu “özündə dövlət və millətin dağılması əsaslarını birləşdirən yalançı prinsip adlandırılmışdır.” Holland B.Landqer göstərirdi ki, “müqəddəratı təyin etmə hüququ xaosun reallaşdırılmasıdır.”

Xalqların müqəddəratını təyin etməsi hüququ ilə bağlı mübahisəli cəhətlərdən biri də onun konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olmasının iddia edilməsindədir. Belə bir mövqə mövcuddur ki, bu prinsip müstəmləkəçiliyin dağılması ilə əlaqədar olaraq öz dövrünü yaşamışdır. V.İ.Lenin qeyd edirdi ki, müstəmləkələrin azad olunması – millətlərin müəddəratını təyin etməsindən başqa bir şey deyildir[3, 167-168].

Altı cildlik beynəlxalq hüquq kursunun müəllifləri göstərir ki, siyasi və hüquqi nöqteyi nəzərdən müstəmləkəçiliyin ləğvi və yeni müstəqil dövlətlərin yaranması millətlərin müqəddəratını təyin etmə prinsipinin təcrübədə təsdiqi və həyata keçirilməsi deməkdir[7, 202].

V.A.Mazov belə hesab edir ki, “müqəddəratını təyin etmə hüququnun subyektini müstəmləkə zülmünü üzərində hiss edən, müstəmləkəçilərə qarşı azadlıq uğrunda mübarizədə özünün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni statusunu müdafiə etməyə can atan xalq və ya millətdir”[9, 202].

Müqəddəratını təyin etmə hüququna aid mübahisəli məsələlərdən biri də onun həcmi ilə bağlıdır. Bu müqəddəratı təyin etmə hüququnun xalqların hansı hüquq və maraqlarını əhatə etməsi ilə əlaqədardır.

A.A.Kovalyev də belə hesab edirdi ki, bütün milli azlıqlara, yəni mədəni, etnik köklərə malik olub müəyyən coğrafi ərazidə yaşayanlara dövlət ərazisi daxilində müqəddəratını təyin etmək hüququ verilməsi həmin prinsipin həyata keçirilməsini cəfəngiyyata, ərazi bütövlüyünün pozulmasına aparıb çıxaracaqdır[6, 30].

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında belə bir mövqə mövcud olmuşdur ki, müqəddəratını təyin etmə hüququnun subyektini xalqlar deyil, onların daxil olduqları dövlətlərdir [14, 524].

O.N.Jurek müqəddəratı təyin etmə hüququnun subyektindən danışarkən göstərir ki, “müqəddəratı təyin etmək hüququ müqəddəratı təyin edilən ərazidə daimi yaşayan bütün ərazidən ibarət xalqa məxsusdur. Məhz ona görə müqəddəratı təyin etmə məsələsinin həllində milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq müvafiq ərazidə yaşayan bütün əhali iştirak etməlidir. Çoxmillətli qurumda müqəddəratı təyin etmə hüququnun subyektini millət deyil xalqdır”[5, 100].

Bir çox müəlliflər isə “xalq”, “millət”, “milli azlıq” anlayışlarının ümumqəbul olunmuş tərifinin olmamasına görə xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququnun subyektlərinin, həmçinin bu anlayışın özünün müəyyən edilməsinin çətinlik törətdiyini və hətta bunun mümkün olmadığını qeyd etmişlər.

Xalq anlayışının müəyyən edilməsi üçün tarixi birlik, irqi və etnik, mədəni və dil, dini və ideoloji əlaqələr ümumi coğrafi yerləşmə, ümumi iqtisadi əsas, həmin qurumun kifayət qədər say tərkibinə malik olması kimi əlamətlər zəruri hesab olunur[17, 70].

Göstərilən kriteriyalar xalq anlayışının müəyyən edilməsində əsas kimi götürülə bilər. Lakin həmin kriteriyalar da bu anlayışın dəqiq müəyyən edilməsi üçün kifayət deyildir.

“Millət” və “xalq” anlayışlarının vahid tərifinin olmaması müqəddəratı təyin etmə hüququnun subyektinin müəyyən olunması üçün maneə ola bilməz. Fikrimcə, müqəddəratı təyin etmə məsələsi hər hansı konkret ərazidə - dövlətdə yaşayan əhalinin hamısının iradəsini ifadə etməsi ilə həll olunmalıdır. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi qanunun tələbi kimi milli azlıq təşkil edən əhaliyə deyil, bütöv xalqa, şamil edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, “sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur.” Milli hüquqlar isə insan hüquqları kontekstində, onun tərkib hissəsi kimi qeyri millətdən olan azlıqlara məxsusdur. Bu xalqların müqəddəratını təyin etməsi prinsipinin ən ümdə əsasıdır.

BMT Nizənnaməsinin preambulası “Biz-birləşmiş millətlərin xalqları” ifadəsi ilə başlanır, imzanı isə “bütün vətəndaşları əhatə edən xalqların” hökumətləri adından səlahiyyətli şəxslər atır. Bu da xalqların müqəddəratını təyin etməsi hüququnun xalqlararası, dövlətlərarası münasibətlərə şamil olduğunu göstərir[13, 7].

24 oktyabr 1970-ci ildə BMT Baş Məclisinin XXV sessiyası tərəfindən qəbul edilmiş “Beynəlxalq hüququn dövlətlər arasında əməkdaşlıq və dostluq münasibətlərinə dair prinsipləri haqqında” bəyənnamədə xalqların müqəddəratını təyin etməsi prinsipi dövlətlərarası münasibətlərə aid prinsip kimi bir daha öz ifadəsini tapmışdır[4, 71].

ATƏT-in Helsinki Yekun aktında da xalqların hüquq bərabərliyi və müqəddəratını təyin etmək hüququnun iştirakçı dövlətlər tərəfindən BMT Nizənnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq, o cümlədən, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid olan normalarına uyğun hərəkət edərək həyata keçiriləcəyi öz ifadəsini tapmışdır [4, 73].

Beynəlxalq hüquqşünaslar tərəfindən də bu mövqə müdafiə olunurdu. İ.D.Levin göstərirdi ki, millətin müqəddəratını təyin etmək hüququ “mövcud sərhədlərin dəyişdirilməsi üçün əsas hesab edilə bilməz”[8, 262].

B.M.Klimenko isə belə fikirdədir ki, müqəddəratı təyin etmə separatçı mövqedən suveren dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi vahidliyinə zərər yetirməklə həyata keçirilə bilməz [2, 48].

Göstərilən ziddiyyətlərdən ikincisi (humanitar müdaxilə) dövlətin suverenliyini məhdudlaşdıran bir amil kimi ciddi problem yaradır. O, beynəlxalq münasibətlərin ümumlikdə demokratikləşdirilməsi, hər bir insanın hüquqlarının xüsusi qayğı ilə qorunmalı olması tələbləri ilə bağlıdır. Bu hüquqların pozulması beynəlxalq təşkilatlar və ayrı-ayrı hökumətlər tərəfindən kəskin etiraz doğurmalıdır. Dövlətlər arasında əsas problem də bu reaksiyanın xarakteri, forması, subyekt və obyekt ilə əlaqədardır. Hələlik onu demək mümkündür ki, “soyuq müharibə”nin sona yetməsindən sonra dünyada hərbi qüvvə tətbi-

qinin əsas üsuluna çevrilmiş kollektiv və fərdi müdaxiləçilik özü bir zaman beynəlxalq münaqişələrin mənbəyi olacaqdır.

Silahlı münaqişələri çox vaxt beynəlxalq hüququn iki prinsipinin, dövlətin ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsiplərinin ziddiyyəti kimi təqdim edirlər. Əslində konkret misallarla yaxından tanışlıq göstərir ki, bu prinsiplərin ziddiyyəti bir çox halda birinin digərinə süni bağlanması zamanı meydana çıxır.

Öz müqəddəratını təyin etmə hüququ prinsipinin təsbiti, ilk növbədə BMT-nin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Təşkilatın Nizamnaməsində bu iki dəfə qeyd olunur. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə, BMT-nin əsas məqsədlərindən biri hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququna hörmət əsasında xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin yaradılmasıdır. Nizamnamənin 55-ci maddəsində xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi millətlər arasında sülh və dostluq münasibətlərinin əsaslarından biri kimi göstərilir ki, bu münasibətlərin özləri sabitlik və əmin-amanlığın şərtlərindən hesab olunurlar. Həmin maddənin özünün «Beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq» fəslinə daxil olması da səciyyəvidir. Maddədə bu prinsip beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq üçün əsas kimi nəzərdən keçirilir. Bundan başqa prinsip BMT Nizamnaməsinin müstəmləkələr və digər asılı ərazilərlə bağlı 73-76-cı maddələrində də nəzərdə tutulmuşdur.

BMT-nin 1945-ci il məruzəsində qeyd olunurdu ki, Nizamnamənin prinsiplərinə xalqların ayrılması hüququ deyil, özünüidarəsi hüququ daxildir.

Müqəddəratını təyin etmə prinsipi öz gələcək inkişafını və daha geniş şərhini müstəmləkə dövlətlərinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında Bəyannamədə (Bəyannamədə özünü müəyyən etmə prinsipi özünü müəyyən etmə hüququna doğru inkişaf etdirilmişdir), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında iki beynəlxalq paktı (1966-cı il), BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlıq məsələlərini özündə əks etdirən beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə (1970-ci il) və Vyana Bəyannaməsi və hərəkətlər proqramında (1993-cü il) tapdı.

1960-cı il bəyannaməsi dekolonizasiya prosesinə dəstək verməklə yanaşı, eyni zamanda müstəmləkələrin müstəqil dövlətlərini yaratması hüququnu da təsbit etmişdir.

Yuxarıda sadalanan sənədlərdə bütün xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququ təsbit edilir, buna əsasən onlar öz siyasi statuslarını müəyyən edir, öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirirlər. Eyni zamanda bu sənədlərdə əks olunan şərtlərə əsasən müqəddəratını təyin etmə hüququ məhdudlaşdırılır və dövlətin parçalanması, onun ərazi bütövlüyü və siyasi bütövlüyünün pozulmasına yol verilmir.

Bundan əlavə, beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun həyata keçirilməsi vasitələri kifayət qədər dolğun şəkildə sadalanır, bura “suveren və müstəqil dövlətin yaradıl-

ması, müstəqil dövlətlə birləşmə və ya xalq tərəfindən azad şəkildə seçilmiş digər siyasi statusun müəyyən edilməsi” aiddir.

ATƏT sənədlərində, daha dəqiq desək 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında, 1990-cı il yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında və bir il sonra insanlıq ölçüləri üzrə Konfransın Moskva müşavirəsində qəbul olunmuş sənəddə xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi şərh edilərkən dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinə riayət edilməsi xüsusi vurğulanır. Xüsusilə Moskva müşavirəsində qəbul olunmuş sənəddə iştirakçı dövlətlər qeyd etdilər ki, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransının Yekun Aktı və yeni Avropa üçün Paris Xartiyasına müvafiq olaraq hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmək hüququna Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və dövlətin ərazi bütövlüyü ilə əlaqəli normalar da daxil olmaqla beynəlxalq hüququn müvafiq normalarına uyğun olaraq hörmət edilməlidir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təyinatına uyğun olaraq iki hal – özünü idarə etməyən ərazilər və qeyri-qanuni işğal altında olan ərazilər istisna olmaqla öz müqəddəratını təyin etmək hüququ birtərəfli şəkildə müstəqillik və ya ayrılma hüququnu nəzərdə tutmur. Öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun subyektləri sırasına həmçinin respublikaların könüllü birləşməsi nəticəsində yaranan federasiyaları da əlavə etmək lazımdır, əgər bu dövlətlərin müvafiq konstitusiyalarında onların federasiyanın tərkibindən çıxmaq hüququnun olması haqqında dəqiq müddəa varsa. Bu nəticə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müzakirəsi zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, bu münaqişə sadalanan meyarlardan heç birinə uyğun deyil.

Öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq kifayət qədər dəqiq məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bir çox problemlər o halda yaranır ki, xarici qüvvələr, xüsusilə də “ana dövlət” tərəfindən hərəkətə gətirilən milli və ya etnik azlıq xalqı təmsil etdiyini bəyan edir və ayrılma və ya sərhədlərin dəyişdirilməsi yolu ilə öz müqəddəratını təyin etmək tələbini irəli sürür. Bu zaman azlıqlar tərəfindən həyata keçirilən etnik milliyyətçilik siyasətinin qaçılmaz nəticəsi kimi sonuncular “təmiz” etnik tərkib yaratmaq və əhalisinin əksəriyyəti eyni etnik qrupa malik olan qonşu dövlətlə birləşmək üçün sərhədlərin dəyişdirilməsinə nail olmaq məqsədilə onlar regionu burada yaşayan digər etnik qrupların nümayəndələrindən təmizləməyə çalışırlar.

Məhz bu faktorlar Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı nəzərdən keçirilir, yeganə fərq ondadır ki, Ermənistanın «ana dövlət» kimi oynadığı rol Azərbaycanla olan silahlı qarşıdurmada mərkəzi yeri tutur. Bundan əlavə, öz yanaşması və Ermənistan plüralizm üçün demək olar ki, yer qoymur. Dağlıq Qarabağ erməniləri üçün müstəqillik tələbi ilə eyni zamanda öz ərazisinin və Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılardan «təmizlənmə»si fonunda təbii nəticə çıxır ki, Ermənistan öz müqəddəratını təyin etmək probleminin həlli yolunu ancaq birtərəfli ayrılma və «etnik təmizləmə»də görür.

1992-ci ildə milli, etnik, dini və ya dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında BMT Bəyannaməsi qəbul olundu, onun 8-ci maddəsinin 4-cü bəndində qeyd edilir ki, «Bəyannamədə heç nə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə, o cümlədən suveren bərabərlik, ərazi bütövlüyü və dövlətin siyasi müstəqilliyi prinsiplərinə zidd olan fəaliyyətə imkan verən müddəə kimi şərh edilə bilməz».

BMT-nin insan hüquqlarının müdafiəsi yarım komissiyasının azlıqlar üzrə İşçi Qrupu tərəfindən hazırlanmış Bəyannaməyə dair şərhlərdə qeyd edildiyi kimi, azlıqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ xalqların hüququndan onunla fərqlənir ki, onlar kollektiv deyil, individual xarakter daşıyır, dövlətdən ayrılma və ya dövlətin parçalanması üçün əsas ola bilməz.

Bu yanaşma həmçinin BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Komitəsinin 1994-cü ildə qəbul etdiyi 23 (50) sayılı ümumi qaydalı rəyində də təsdiq edilir.

Dövlətə və cəmiyyətə münasibətdə azlıqların öhdəlikləri 1995-ci ildə qəbul edilmiş Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Şurasının Çərçivə Konvensiyasında da öz əksini tapmışdır. Onun 20-ci maddəsində qeyd edilir ki, «bu Konvensiyada nəzərdə tutulmuş prinsiplərdən irəli gələn hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi zamanı milli azlığa mənsub olan hər bir şəxs milli qanunvericiliyə riayət edir və başqalarının, xüsusilə də əhalinin əsashissəsini təşkil edən milli qrupa və ya digər milli azlıqlara aid olan şəxslərin hüquqlarına hörmət edir».

Maraqlıdır ki, Avropa Şurasının Çərçivə Konvensiyasının 20-ci maddəsinə verdiyi şərhə ilk növbədə o hallara diqqət yetirilir ki, orada milli azlıqlara aid olan şəxslər bütün dövlət çərçivəsində azlıq olur, lakin bu dövlətin müəyyən regionu çərçivəsində çoxluq təşkil edirlər.

Belə bir sual ortaya çıxa bilər: əgər bu və ya digər qrup müəyyən hökumətin bütün əhalisini təmsil etmədiyini və ona münasibətdə ayrışdırıcılıq siyasəti həyata keçirdiyini bəyan edərsə, bu halda nə etməli?

Bununla əlaqədar olaraq belə bir fikir mövcuddur ki, müvafiq qrupun nümayəndələri müstəqillik uğrunda mübarizədə ancaq o vaxt kömək tələb edə və ala bilərlər ki, onlar çoxluğun zorakılıq aktlarına görə böyük məsuliyyət daşdığını kifayət qədər inandırıcı şəkildə sübut etsinlər. Bu halda belə fikirlər səslənir ki, qrupların bəyanatlarını beynəlxalq səviyyədə milli ayrışdırıcılıqın aradan qaldırılması Komitəsi və ya insan hüquqları Komitəsi çərçivəsində müzakirə etmək olar. Əgər bu dövlət Avropa Şurasının üzvüdirsə, onda məsələyə həmçinin insan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsi və 1 sayılı əlavə Protokola müvafiq olaraq baxmaq olar.

Bununla yanaşı, aydındır ki, azlıqların problemlərinin həlli hər bir etnik qrup üçün «təminlənmiş» dövlətin və ya yarım dövlətin yaradılması ola bilməz və olmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Решетов Ю. Проект Конвенции о праве народов на самоопределение // Московский журнал Международное право, №3, М., 2000

2. Международное право. Отв.ред. Колосов Ю.М., Кузнецов В.И. М.: Международные отношения, 1998.
3. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.27; т.31.
4. Действующее международное право. М., 1997, т.1 .
5. Журек О.Н. Самоопределение народов в международном праве.// Советское государство и право, 1990, №10.
6. Ковалев А. А. Самоопределение и экономическая независимость народов. М., Международные отношения, 1988.
7. Курс международного права. Основные принципы. М.: Наука, т.2, 1967.
8. Левин И.Д. Суверенитет. М.:Юриздат, 1948.
9. Мазов В.А. Принципы Хельсинского международного права. М.: Наука, 1980.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.18.
11. Организация Объединенных Наций. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблей на пятнадцатой сессии. Том I (20 сентября – 20 декабря 1960 года)
12. Талалаев А.Н. Хельсинки: принципы и реальность. М.: Международные отношения, 1985
13. Устав ООН и Статут Международного Суда. ООН. 1993.
14. Kelsen H. The Law of the United Nations. London, 1952
15. Charter of the United Nations, 24 October 1945. в кн.: Jan Brownlie (ed.). Basic Documents in International Law (Oxford: University Press, 5th ed., 2002).
16. Harst Hannum. "Rethinking Self –Determination", 34 Virginia Journal of International Law No.1 (1994)
17. Secretariat of the International Commission of Jurists. The Events in East Pakistan, 1972

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРАВА САМООПРЕДЕЛЕНИЯ НАРОДОВ И ПРИНЦИПА НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ, ЦЕЛОСТНОСТИ ТЕРРИТОРИИ ГОСУДАРСТВА

Г.Н.НОВРУЗОВ

РЕЗЮМЕ

Территориальная целостность государств и неприкосновенность границ имеет безусловную доминирующую позицию в международном праве. А принцип самоопределения наций, по сути, является неестественным.

Принцип самоопределения ни в коем случае не может быть связан с нарушением территориальной целостности государства.

В современном международном праве право самоопределения – это право каждого индивидуума (а также группы индивидуумов) принадлежать своей нации, своей религии, говорить на своем языке, без какой-либо дискриминации по своему желанию реализовывать в допустимых пределах все свои права и обязанности, определенные международным гуманитарным правом. Желание какой-либо группы в противоречие интересам государства, к которому она относится, отделиться и быть независимой, это выходит за пределы и считается нарушением территориальной целостности государства.

Закрепление принципа право самоопределения, в первую очередь, связано с деятельностью ООН.

Ключевые слова: территориальная неприкосновенность государства, территориальная целостность, государственный суверенитет, самоопределение, принципы международного права, сепаратизм и т.д.

**INTERRELATIONS BETWEEN THE PRINCIPLE OF TERRITORIAL
INVIOABILITY AND INTEGRITY OF STATES
AND THE RIGHT OF PEOPLES' SELF-DETERMINATION**

G.N.NOVRUZOV

SUMMARY

Territorial inviolability and integrity is the natural and necessary condition of existence of the state. This means, state shall respect territorial integrity and inviolability of other state in its activity and shall not be allowed to take any violatory actions .

Territorial integrity of the state means that, the area of no state can be divided by force or no part of it can be occupied or separated by force.

Every nation is the owner of their country and its territory can only be changed in its sole discretion.

Respect to territorial integrity of states in modern international relations, reorganization of the inviolability of state borders, refusal of territorial claims can be considered a solid foundation for peace and security in the world.

Key words: territorial inviolability of the state, territorial integrity, state sovereignty, self-determination, international legal principles, separatism

UOT 342.5

**BİLAVASİTƏ DEMOKRATIYA FORMALARININ
KONSTITUSİON-HÜQUQİ TƏNZİMİNİN
BİR SIRA XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Ş.T.YUSUBOV
Bakı Dövlət Universiteti
schiraslan@yahoo.de

Dövlət hakimiyyətinin formalaşması və həyata keçirilməsində əsas yeri xalq tutur. Konstitusion prinsip və qaydalara uyğun olaraq xalq öz hakimiyyətini bilavasitə və nümayəndəli demokratik institutlar vasitəsilə reallaşdırır. Bununla da xalqla dövlət arasında siyasi və hüquqi münasibətlərin formalaşması öz əksinin Konstitusiyada tapır.

Açar sözlər: xalq hakimiyyəti, xalq suverenliyi, bilavasitə demokratiya, referendum və plebisit

Bilavasitə demokratik institutların formalarının müəyyən edilməsində aşağıdakı kriteriyalar mövcud olmalıdır; 1) bilavasitə demokratik institutun ilkin motivasiyası ayrı-ayrı fərdi iddia və tələblərin ictimailəşdirilməsi deyil, məhz ümumxalq ideya və arzuların çoxluğun siyasi maraq və tələblərinə uyğun olaraq təşkili; 2) ictimai-siyasi maraq və tələblərin gerçəkləşdirilməsi üçün vətəndaşlara siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsinə dolayı yolla təsir etmək imkanları qismində normativ hüquqi bazanın, o cümlədən, konstitusion-hüquqi səlahiyyətlərin verilməsi; 3) xalq suverenliyi kontekstində kütlənin, yəni çoxluğun siyasi hakimiyyətə təsir və idarəetmə kontekstində üstünlüyü faktoru. Məhz bu kriteriyalardan çıxış edərək bilavasitə demokratiya institutlarının realizə edilməsində tətbiq olunan əsas funksiya xalqın ümumbəşəri dəyərləri qoruyub saxlamaq naminə müxtəlif sahələr üzrə birbaşa rəy və iradə ifadəetmə imkanlarına uyğun təsnif edilir.

H.Meltser və N. Farberov belə hesab edirlər ki, “bilavasitə demokratiya institutları dedikdə ümumi seçkilər; hakimiyyət və idarəetmə orqanlarından, onların deputatlarından, dövlət və təsərrüfat orqanlarının rəhbərlərindən bilavasitə hesabat tələb etmək hüququ; ictimai həyatın təşkili və planlaşdırılması; ərizə, təklif və şikayətlə (petisiya) ictimai, dövlət, təsərrüfat orqanları və təsisatlara bilavasitə müraciət etmək hüququ; ümumxalq müzakirəsi və referendum zamanı öz iradəsini bilavasitə ərz etmək hüququ” [1, 24].

Yuxarıda qeyd olunan kriteriyaların təhlilinə əsaslanaraq, bilavasitə demokratiyanın formalarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

Bilavasitə demokratiyanın *imperativ* forması dedikdə, müvafiq şərtlər və qaydalar çərçivəsində xalqın (referendum, ümumi seçkilər, plebisit, ümumxalq təşəbbüsü, ümumxalq müzakirəsi, ümumxalq sorğusu kimi fundamental bilavasitə demokratik institutlardan istifadə etməsi imkanları başa düşülür. Maraqlı burasıdır ki, Qərbi Avropa hüquq ədəbiyyatlarında bilavasitə demokratik institutların dəqiq təsnifatı aparılmamışdır, belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 142-146-cı maddələri bələdiyyələrə həsr edilir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və bələdiyyə haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq, vətəndaşların yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etməsi zamanı bələdiyyələrin birgə fəaliyyəti, birləşməsi, ayrılması və ləğv edilməsi, yerli rəy sorğusu, yerli yığıncaqlar və geri çağırma institutu da bu kateqoriyaya aid edilir.

Bilavasitə demokratiyanın məşvərətçi formalarına gəlicə isə xalqın mərkəzi və yerli hakimiyyətinin idarəetmə fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə üfqi və şaqulu parametrlərdən istifadə etmək imkanları başa düşülür, belə ki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və mənəvi amilləri nəzərə alaraq xalqın və ya onun ayrı-ayrı qruplarının ictimai və dövlət əhəmiyyəti kəsb edən məsələlərə öz münasibətini bildirmək, bilavasitə rəy və iradə ifadə etmə imkanlarını və idarə etmənin tənzimlənməsinə söykənir. Maraqlı burasıdır ki, bilavasitə demokratiyanın məşvərətçi formalarını tənzimləyən subyektlərin normativ tərkibi və xarakteri dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bilavasitə demokratiyanın məşvərətçi formalarına isə sərbəst toplaşma azadlıqları çərçivəsində, müzakirələr, vətəndaş sorğuları, mitinqlər, piket, nümayiş, küçə yürüşü, yığıncaqlar, kütləvi dinləmələr və s. aid edilir.

Bilavasitə demokratiyanın *tənzimləyici* forması vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlara söykənərək vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və istiqamətlənməsi kontekstində ictimai xarakterli məsələ və problemlərin həlli zamanı hakimiyyət orqanlarına, habelə onların qərar qəbul etmə fəaliyyətinə təsir imkanları başa düşülür, belə ki, tənzimləyici funksiyada, nəinki ictimai dəyərlər, həmçinin, fərdi hüquq və azadlıqların təminatı faktorları da bu institutun tərkib elementi kimi qəbul edilir. Bu institutlar bir qayda olaraq vətəndaşların qanunvericilik təşəbbüsü hüququ, deputatların vətəndaşlarla qarşılıqlı görüşlər və müzakirələr keçirməsi, seçkili nümayəndəli orqanların (məsələn, AR Milli Məclis deputatının və bələdiyyə üzvlərinin vətəndaşlar qarşısında hesabat verməsi), habelə vətəndaşların dövlət hakimiyyət orqanlarına ərizə, şikayət və təkliflərlə müraciət etməsi kimi kompleks fəaliyyət parametrləri aiddir.

Məhz buna görə də dövlət, cəmiyyət və şəxsiyyət arasında münasibətlərin tənzimlənməsi kontekstində ümumxalq iradəsinin bilavasitə və ya dolay yolla həyata keçirilməsi ilə demokratiyanın iki fundamental idarəetmə potensialını ortaya çıxarır. Buradan da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 4-cü maddəsinə uyğun olaraq xalq suverenliyinin daşıyıcısı qismində xalqın

seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrdən başqa heç kəsin xalqı təmsil etmək, xalqın adından danışmaq və xalqın adından müraciət etmək hüququnun olmasını bununla xarakterizə etmək olar ki, xalq nümayəndəli demokratik prinsipə görə dövlət hakimiyyətini öz nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

A.A. Sobyenin və V.Q. Suxolskiy hesab edir ki, “bilavasitə demokratiya dövlət və ictimai həyatın mühüm və əsas məsələlərin bilavasitə xalq tərəfindən həll olunmasına əsaslanır” [2, 17].

V.T Kabışev isə bilavasitə demokratiyanın tərkib elementlərini aşağıdakı kimi hesab edir: “seçkilər; seçicilərin tapşırıqları; seçicilər tərəfindən deputatların geriyyə çağırılması; ümumxalq və kütləvi müzakirələr; referendum; bütövlükdə xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üzrə ictimai təşkilatların fəaliyyəti; xalq hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti sferasında əmək kollektivlərinin fəaliyyəti; ümumxalq suverenliyinin ifadə forması kimi ümumxalq nəzarəti; xalq yığıncaqları; ictimai rəyin ifadə forması kimi təklif, ərizə və şikayətlər [3, 140].

Ona görə də müəllif belə hesab edir ki, bilavasitə demokratiya vətəndaşların daha doğrusu xalqın suverenlik hüquqları əsasında ictimai və dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində, dövlət və yerli hakimiyyətin həyata keçirilməsində, ayrı-ayrı fərdlərin bilavasitə rəy və iradə ifadə etmə vasitəsi ilə ictimai və siyasi proseslərin tənzimlənməsini realizə etməsi imkanları başa düşülür.

Bilavasitə demokratiya iki əsas aspektdən qiymətləndirilir və yalnız vətəndaşların səsvermə hüququnun realizə edilməsini və eyni zamanda referendum institutunu xüsusi siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyini deyir.

Bilavasitə demokratik institutların forma və növləri hüquq ədəbiyyatında geniş tədqiq olunmasına baxmayaraq, alimlər arasında yekdil və ortaq mexanizm işlənilib hazırlanmamışdır. V.A.Sivovbelə hesab edir ki, bilavasitə demokratiyanın əsas ünsürləri məhz onun fundamental institutlarıdır. O, buraya ümumi seçkiləri, referendumu, seçkili nümayəndələri, dövlət orqanlarının fəaliyyəti və ictimai təşkilatlar, əmək və əmək kollektivlərinin yığıncaqlarını aid edir [4, 116].

Lakin biz belə hesab edirik ki, bilavasitə və nümayəndəli demokratik institutların həm praktiki tətbiqində, həm də onların qarşılıqlı modifikasiyasına görə bir-birindən kəskin fərqlənirlər: 1) bilavasitə demokartiya istənilən halda ümumxalq səviyyəsində kollektiv hüquq subyektliliyini (bu, nəinki bütöv xalq, eyni zamanda xalqın bir hissəsini də özündə ehtiva edir), lakin nümayəndəli demokratiya müstəvisində isə ayrı-ayrı nümayəndələr hüquq subyektliliyinə malikdir və xalq adından qərarlar qəbul edə bilər. 2) qərar qəbul etmə səlahiyyətlərində görə bilavasitə demokratiya institutlarında əsas deviz ümumi rəy və iradə ifadə etmə faktiki əsas fəaliyyət tipi olduğu halda, nümayəndəli demokratiyada siyasi hakimiyyətin idarə olunması üçün qərarlar seçkili nümayəndəli orqanlar tərəfindən qəbul edilir. 3) Məlum olduğu kimi, nəinki idarəetmə səlahiyyətləri, habelə idarə etmənin həyata keçirilməsi formaları və rəhbər

istiqa-mətlər hər iki demokratik institutda kökündən fərqlənir.

Xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsi zamanı tətbiq edilən institutlar içərisində, siyasi plüralizmi özündə ehtiva edən amillər, seçkilər, referendum, plebisit, ümumxalq müzakirəsi kimi əsas elementlərdən başqa yerli özünü idarəetmə institutları, siyasi partiyalar və sərbəst toplaşma azadlığı kimi vətəndaş rəy və iradə ifadəetmə sferaları onların fəaliyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Bu nöqteyi-nəzərdən bilavasitə demokratik institutların tətbiqi zamanı yaranan münasibətlərin subyektlərinin konkret dairəsinə ayrı-ayrı fərdlər, vətəndaşlar, xalq, kollektivlər, assosiasiyalar, ictimai təşkilatlar, birliklər, ərazi kollektivləri, qeyri hökumət təşkilatları, siyasi partiyalar, yığıncaqlar vəs. aiddir, hansılar ki, dövlət və ictimai idarəetmənin realizə edilməsinə birbaşa və ya dolayı yolla təsir edir.

Hesab edirik ki, bilavasitə demokratik institutların əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, ümumxalq səviyyəsində vətəndaşların birbaşa rəy və iradə ifadəetmə siyasi səhnədə iştirak edən subyektlərin dairəsi, siyasi hakimiyyət və idarəetmə vasitələri normativ hüquqi bazaya söykənir, qərarlar bu müstəvidə qəbul edilir və parametrlərdən kənara çıxma bilməz.

Məlum olduğu kimi müasir dövlətlərin konstitusion müstəvilərdə tətbiq etdikləri bilavasitə demokratik institutlardan biri də yerli hakimiyyətin idarə olunması sferasında yerli ərazi kollektivlərinin bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinə təminat verməsindən ibarətdir.

Vətəndaş cəmiyyətinin demokratik prinsiplər əsasında təşkili istiqamətində yerli özünüidarəetmənin bilavasitə demokratik institutlarının tətbiqi yerli əhalinin demokratik proseslərin potensial inkişafına təminat verir.

2 iyul 1999-cu il tarixli “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 26-31-ci maddələrində yerli rəy sorğusu, bələdiyyə seçkiləri, vətəndaş yığıncaqları, əhalinin bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü, vətəndaşların bələdiyyələrə, bələdiyyə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə müraciəti və yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsində əhalinin iştirakının digər formaları kimi bilavasitə demokratik institutlar təsbit olunmuşdur.

Bələdiyyələrin statusu haqqında qanunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq yerli özünüidarəetməyə aşağıdakı kimi anlayış verilir: “Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir sistemidir ki, bu sistem onlara qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək və yerli əhalinin mənafeyi naminə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq dövlət işlərinin bir hissəsini yerinə yetirmək imkanı verir.

Demokratiya yunancadan “xalq hakimiyyəti” anlamında verilməsinə baxmayaraq “hakimiyyətin” digər formaları avtokratiya, oliqarxiya, timokratiya, teokratiya kimi dövlət formaları demokratiya elementlərindən öz spesifikasiya

larına görə fərqlənirlər.

Bilavasitə demokratik institutlar içərisində seçkiləri bir sıra alimlər nümayəndəli demokratiya parametrlərinə aid edirlər.

Bununla belə V.V.Maklakov: "Bilavasitə demokratiya institutlarından referendumla çox oxşar olan plebisiti; ümumxalq vetosunu; ümumxalq təşəbbüsünü; petisiyanı; dövlət hakimiyyətini həyata keçirən bilavasitə vəzifəli şəxslərin seçildiyi seçkiləri; dövlət başçısının geriyə çağırma hüququnu; seçicilərin səs vermə yolu ilə müəyyən say tərkibi əsasında hər hansı seçkilər orqanının buraxılması hüququnu aid edir"[5, 23-31]. Bununla da Maklakov həm parlament üzvlərini, həm də ayrı-ayrı seçkilər nümayəndəli orqanlara seçilən vəzifəli şəxslərin seçilməsi zamanı seçki prosesində iştirak edən vətəndaşların bilavasitə iştirakını, o cümlədən seçkiləri bilavasitə demokratiya institutu hesab etmir. O, əsərində aşağıdakı kimi qeyd edir: "(1958-ci il Konstitusiyasına görə Fransada senatın, 1831-ci il Konstitusiyasına görə isə Belçika senatının yarısının) dolayı yolla iki və üçpilləli seçkilər yolu ilə, yaxud da digər nümayəndəli təsisatların seçilməsi nəticəsində palataların formalaşması bilavasitə demokratiya institutuna aid edilmir [6, 28-29].

Maraqlı burasıdır ki, R.Dal, L.Dyuqi, M.Qunel, V.N.Rudnenko, J.F.Simmermann. T.Kronin kimi demokratik araşdırmalar üzrə alimlər də seçkiləri nümayəndəli demokratiya institutu kimi xarakterizə edirlər[7, 316]; [8, 393-398]; [9, 192];[10, 84]; [11, 84].

Fikrimizcə yuxarıda sadalanan seçkilərin nümayəndəli demokratik institut kimi qələmə verməsi üzrə mövqeləri düzgün deyildir, belə ki, seçkilər nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının formalaşmasının təməl daşı olmasına baxmayaraq, obyektinə görə nümayəndəli demokratik institutların təşkilinin yeganə vasitəsidir. Onda belə məlum olur ki, seçkilər (fərdi və kollektiv) iradənin, o cümlədən bir ayrı-ayrı fərdlərin, bütövlükdə isə seçicilərin subyektiv rəy və iradə ifadə etmə elementi kimi bilavasitə demokratik model kimi gerçəkləşir.

N.İ. Lazarevski hesab edir ki, "azad seçkilər olmadan demokratiya heç bir əhəmiyyət daşımır, belə ki, bu və ya digər orqanın seçkilər xarakter daşması, böyük praktiki zərurət faktorudur, əhəmiyyətli dərəcədə digər dövlət qurumları arasında xalq nümayəndəliyinin yerini onun həyatı əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. Seçilmək parlamentlə xalq arasında sırf mənəvi əlaqələr yaradır və ümumxalq nümayəndəliyinin siyasi güc mənbəyidir" [12, 182].

R.A.Səfərovun fikrinə görə isə "seçkilər xalq tərəfindən qanunvericilik kimi öz dövlət funksiyalarını yerinə yetirmir, yalnız nümayəndəli təsisatları formalaşdırmaq üsuludur"[13, 241].

Nə qədər ki, insanların fərdi hüquq, azadlıqları və vəzifələri, habelə bir başa rəy və iradə ifadə etmə azadlıqları müəyyən kriteriyalara görə məhdudlaşdırılır, onda bu meyarlar seçkilərə də sirayət edir, belə ki, ideal effekt əldə etmək üçün seçkilərin keçirilməsində şəffaflıq və aşkarlıq kimi obyektiv amillər subyektiv istək və arzular uyğun gəlməlidir.

Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində vətəndaşın rolu aparıcı xarakter daşıyır, belə ki, Konstitusiyaya fərdi bilavasitə demokratik etalonlarını müəyyənləşdirməklə yeni münasibətlər kompleksi və insanın prioriteti öncə kollektiv olaraq xalq suverenliyi anlamında, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsinə uyğun olaraq hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqları vardır, daha doğrusu insan hüquqlarının ali dəyər kimi qəbul edilməsi fərdin istənilən halda siyasi hakimiyyətin daşıyıcısı anlamında qəbul edilir.

Bizim fikrimizə görə bilavasitə demokratik institutların dinamikliyi fəaliyyətin hüquqi bazasının ictimai proseslərə hansı formada transfer olunmasına baxmayaraq, obyektiv subyektiv kriteriyalar ictimai reallıqlardan törəyir. Buna görə də bilavasitə demokratiyanın fundamental institutlarının realizə edilməsi üçün aşağıdakı tezislərin mövcudluğu labüd hesab olunur.

1) Siyasi hakimiyyətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında münasibətlərin hərtərəfli qurulması üçün normativ hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi;

2) Bilavasitə demokratiyanın daha effektiv həyata keçirilməsi üçün maddi-texniki bazanın tələb olunan səviyyələrdə təşkili;

3) Subyektlərin bilavasitə demokratik tədbirlərin keçirilməsi zamanı Konstitusiyaya və qanunvericiliyin tələblərinə uyğun fəaliyyət bazasını qurması və hüquq pozuntusuna görə subyektlərin hüquq məsuliyyətinə cəlb olunması;

4) Beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlil və mütərəqqi nəzəri və praktiki dəyərlərin mənimsənilməsi və tətbiqi;

Məlum olduğu kimi seçki hüquq (aktiv və passiv seçki hüquqlarına bölünməklə) seçicilərə həm seçmək, həm də seçilmək imkanları verir. Referendum institutuna növbəti paraqraflarda ətraflı toxunulacaq.

Siyasi və hüquq elmləri sferasında referendum ilk dəfə tarixdə 1439-cu ildə İsveçrədə keçirilmişdi. Referendumun anlayışı seçkili hakimiyyət orqanları tərəfindən işlənib hazırlanan və yaxud təşəbbüs kimi irəli sürülən və ya artıq gündəliyə çıxarılan məsələ barəsində ümumxalq səsverməsi hesab olunur. Ona görə də referendum anlayışı, ümumxalq qərar qəbul etmə və ümumxalq səsvermə anlayışının həddlərini müəyyənləşdirir, belə ki, bir çox hallarda xalq tərəfindən təşəbbüs kimi irəli sürülən qərarlar və xalqdan irəli gələn təkliflər müəyyən edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında məcburi referendum institutunun konturlarının dəqiq təsbit edilməsinə baxmayaraq, Konstitusiyanın 3-cü maddəsinin I hissəsinə görə „Azərbaycan xalqı öz hüquqları və mənafələri ilə bağlı olan hər bir məsələni referendumla həll edə bilər“ tezi referendumdan başqa digər bilavasitə demokratik institutların plebisit, ümumxalq müzakirəsi, ümumxalq sorğusu və s. kimi digər formalarını da tətbiq etmə hüququnu özündə ehtiva edir. Məsələn, Avstriyanın Konstitusiyasında referendum nə federal Konstitusiyada, nə də federal subyektlərin Konstitusiyalarında öz əksini tapmamışdır. Yalnız İsveçrə Konstitusiyası bilavasitə demokratik institutlar içərisində ümumxalq səviyyəsində demokratik müəllifliyi, ümumxalq təşəbbüsü irəli sürmə hüquqlarını dəqiq ifadə edir. Onda

Qərbi Avropa ədəbiyyatlarında belə bir təsnifat aparılır ki, əgər səsverməyə çıxarılan məsələ seçkili nümayəndəli orqanlar tərəfindən irəli sürülərsə bu institutu referendum (Referendum), əgər bu və ya digər qanun və yaxud təşəbbüs layihəsi xalq tərəfindən irəli sürülərsə ümumxalq səsverməsi (Almaniyada; Volksabstimmung – ümumxalq səsverməsi) institutu kimi xarakterizə olunur. Zənnimizcə anlayışlara qarşı daha dəqiq orientasiya üçün belə təsnifat daha mütərəqqi hesab olunmalıdır. Referendum anlayışının semantik cəhətdən təsnifatının aparılmaması çətinlikləri özünü bunda göstərir ki, bir çox dillərdə referendum anlayışı digər institutlarla sinonim kimi işlədilir, bu isə həmin tədbirin (seçkili hakimiyyət orqanı, yoxsa xalq tərəfindən) irəli sürülməsini aşkar etməyə imkan vermir. Həm fransız, alman. İngilis. Həm də digər dillərdə işlədilən sinonimlərdən biri də referendumun plebisit kimi işlədilməsidir.

Bilavasitə demokratiyanın Referendumlar predmetinə görə Konstitution, yaxud da sadə hüquqi bazadan (qanunvericilik aktından, beynəlxalq hüquqi müqavilədən) irəli gələn referendumlar bölünür; təşəbbüs vermə hüququna görə referendumlar prezident, dövlət başçısı, hökumət, parlament, əhali yaxud da ciddi hüquqi normativ baza əsasında verilə bilər, hansının ki, predmeti artıq qüvvəyə minmiş qanunvericilik aktı yaxud da parlament və hökumətin qüvvəyə minməmiş qərarı referendumun predmeti ola bilər.

Məcburiyyət dərəcəsinə və nəticələrinə görə *məcburi və zəmanətverici* referendumlar fərqləndirilir. Bir sıra dövlətlərin praktikasında ayrı-ayrı referendum formaları məhdudlaşdırılaraq yalnız konkret hallarda keçirilir və bilavasitə demokratiyanın qarışıq formalarının tətbiqinə yol verilmir [14, 7]; konfirmativ (təsdiq edici) referendum təsdiq edici, yaxud da sadə referendum hökumət və ya parlament qəbul etdiyi qərarları təsdiq etmək üçün ümumxalq müzakirəsinə və ya təsdiq etmək üçün xalqa təqdim edirlər. Müxtəlif dövlətlərin tətbiq etdiyi praktikadan asılı olaraq referendum hökumət və parlament, dövlət başçısı tərəfindən təşəbbüs edilə bilər, belə ki, istənilən halda bu təşəbbüsü irəli sürən orqan seçicilərin müəyyən bir hissəsinin səsini (əksər hallarda üçdə birini, bəzən isə yarısını) əldə etməlidir; konstitution referendum isə ya Konstitusiyanın bir hissəsinin, yaxud da bütövlükdə dəyişdirilməsi zamanı tətbiq edilir. Bir çox ölkələrdə buna məcburi referendum da deyirlər (məsələn, Azərbaycan, Rusiya Federasiyası). Bu eyni zamanda obliqator referendum da adlanır. Əgər konstitution referendum məcburi xarakter daşmırsa, onda bu referendum təşəbbüsü parlament və hökumət tərəfindən verilir; maliyyə referendumu ölkənin büdcəsinin müzakirəsi ilə bağlı keçirilir, bu maliyyə resurslarını dövlət hakimiyyəti tərəfindən maliyyə xərclərinin ifrat dərəcədə tükəndiyi və israf edildiyi hallarda tələb oluna bilər. Maliyyə referendumu yuxarıda adları çəkilən digər referendum formaları ilə kombinə edilə bilər. Hazırda maliyyə referendumu İsveçrə Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuşdur, belə ki, ölkə əhalisi maliyyə referendumunu nəinki, məcburi, eləcə də fakültativ referendum kimi keçirə bilərlər; məcburi referendumun əsas xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, bu və ya digər dövlətin hüquq sistemində bu və ya digər qanunvericilik aktı

referendumun keçirilməsi üçün məcburi qayda müəyyən edir. Əksər hallarda bu referendum Konstitusiyaya uyğun olaraq, bəzi hallarda seçkili hakimiyyət orqanları tərəfindən irəli sürülən vacib əsaslar və Konstitusiyanın tərkib hissəsinin dəyişdirilməsinə münasibət bildirilməsi üçün keçirilir. Məcburi referendum üçün xüsusi təşəbbüs tələb olunmur və bu müəyyən şərtlər daxilində avtomatik baş verir; fakültativ referendum isə vətəndaşların könüllü olaraq seçkili dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilmiş qərarlarına (əgər bu qərar xüsusi etiraz və ziddiyyət yaradarsa) qarşı tətbiq edilir. Fakültativ referendumun keçirilməsi üçün seçki hüququ olan vətəndaşların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tələb olunan səs çoxluğu əldə edilməlidir. Referendumun bu forması bütün hallarda təşəbbüs xalq tərəfindən verilir, bəzən isə parlament palatalarından bir tərəfindən də irəli sürülə bilər; suspensiv (müəyyən məsələnin təxirə salınması ilə bağlı keçirilən) referendum dedikdə parlament və digər seçkili orqan tərəfindən bəyənilmiş, lakin hüquqi qüvvəyə minməmiş qanun və qərar layihəsi (aralıq fəzada saxlanılır) haqqında keçirilir. Hüquqi aktın qüvvəyə minmə prosesi müəyyən bir müddətə səs vermədə iştirak etmək üçün seçicilərin lazımı imzalarının toplanmasınadək təxirə salınır. Seçicilər tərəfindən kifayət qədər imzaların toplanmasından asılı olmayaraq referendumun rəsmi keçirilməsi günü hüquqi əhəmiyyət kəsb edir və hüquqi nəticəyə malikdir; abroqativ (təxirə salıcı və ya ləğv edici) referendum hal-hazırda qüvvədə olan qanunvericilik aktının ləğv edilməsinə xidmət edən referendumdur. Referendumun bu forması xalq tərəfindən təşəbbüs qaydasında irəli sürülür və keçirilməsi üçün seçicilərin qanunla müəyyən edilmiş həddə imzalarının toplanması tələb olunur. Bu referendum nə Azərbaycanda, Rusiyada, İsveçrədə, Avstriya, AFR və İngiltərədə (təcili qanunvericilik aktlarının qəbulu istisna olmaqla) heç birində deyil, yalnız İtaliyanın siyasi sistemində və bəzi Latın Amerikasına ölkələrində həyata keçirilir; konsültativ (məşvərətçi) referendum isə əhali kütlələri ilə məsləhətləşmə və məşvərət aparılmasına söykənir, lakin məcburi xarakter daşımır, daha çox parlament, dövlət başçısı və hökumət tərəfindən təşəbbüs edilir. Bundan başqa bu institut bir sıra ölkələrdə xalq tərəfindən də irəli sürülür. Bu semantik cəhətdən ümumxalq sorğusu adlanır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsinin I hissəsinə görə hər kəsin başqaları ilə birlikdə sərbəst toplaşmaq azadlığı vardır. Maddənin ikinci hissəsində isə “hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır” redaksiyası bilavasitə demokratiyanın konsültativ (məşvərətçi) formalarını xarakterizə edir. Məlum olduğu kimi kütləvi yığıncaqlar bilavasitə demokratik fəaliyyətin həyata keçirilməsilə dövlət hakimiyyət orqanlarının idarə etmə mexanizminə, siyasi hakimiyyətə, yerli özünü idarə etmə orqanlarına təsir etmək, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və mənəvi motivasiyalı maraq və tələbləri realizə etmək imkanları başa düşülür. Kütləvi tədbirlər cəmiyyətlə dövlət

arasında vətəndaşların fəal demokratik müstəvidə publik hakimiyyətlə siyasi hakimiyyət arasında idarə etmə balansının qorunub saxlanması, tələb və maraqların üst-üstə düşməsi üçün proseslərin neytrallaşdırılması, habelə siyasi aktyorları səhnədən təcrid etmədən effektiv qarşılıqlı idarəetmə faktoru kimi çıxış edir. Təbii ki, sərbəst toplaşma azadlıqlarının mexanizminin realizə edilməsində normativ hüquqi kriteriyalar mütləq nəzərə alınmalıdır, belə ki, bu institutların həyata keçirilməsi üçün əsas məqsəd ümumxalq səviyyəsində maraq və tələblərin liberallaşdırılması, qarşılıqlı məsuliyyət və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, siyasi hakimiyyətin idarə olunmasının qarşılıqlı effektiv təsir etmə mexanizmləri, rasionallıq və bərabərlik kimi prinsiplər özünə yer alır.

V.V Komarova hesab edir ki, “dövlət hakimiyyət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən kütləvi tədbirlərin keçirilməsinin əsassız olaraq qadağan olunması zamanı hüquqların müdafiəsi o halda yaranır ki, digər şəxslərin hüquqları pozulsun. Müsbət tipli hərəkətsizlik bundan ibarətdir ki, kütləvi tədbirlərdə passiv iştirak etmək hüquq və vəzifələri təmin edilsin və bu tədbirlərin qanunvericilik qaydasında keçirilməsinə maneəçilik törədilməsin” [15, 192-193].

Geri çağırma institutu “imperativ mandat” əsasən keçmiş SSRİ-də 30-50-ci illərdə prosedur çətinliklərlə üzləşdiyi üçün tətbiq edilə bilməmişdi, məsələ bunda idi ki, siyasi rejim bu dövrdə seçkiləri sadəcə qabartmaq və ölkə vətəndaşlarının işə yaramayan deputatları öz mülahizələrinə uyğun geriyyə çağırmaq hüquqlarının olması ilə daha demokratik və ümumxalq səviyyəsində sosialist ənənələrini nümayiş etdirməyə çalışmışdılar [16, 428]. Geri çağırma institutu demokratik ənənələrə zidd olduğu üçün ümumxalq kontekstində yolverilməz hesab edilir belə ki, seçilmiş nümayəndə onu seçən seçicilərin deyil, bütöv xalqın, yəni hamının deputatı hesab edilir. Hazırda geri çağırma institutu sosialist tipli dövlətlərdə və bir sıra ölkələrdə isə yerli səviyyələrdə (bələdiyyə orqanlarında seçkili nümayəndələrin yerli seçicilər tərəfindən geriyyə çağırılması) tətbiq edilir.

Məlumdur ki, bilavasitə demokratiyanın Azərbaycan Respublikasında konstitusion-hüquqi tənzimlənməsi, ilk növbədə ictimai münasibətlərin demokratik və hüquqi dövlət prinsiplərinə uyğun tənzimlənməlidir. Bilavasitə demokratik institutların fəaliyyətinin konstitusion hüquqi tənzimi dövlətin demokratik təcrübəsindən, habelə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və mənəvi amillərdən, dövlətin coğrafi quruluşundan və inteqrasiya modifikasiyasından çox asılıdır.

Biz hazırkı məqalədə araşdırılmış məsələlərə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri göstərə bilərik.

1) Bilavasitə demokratik institutlar xalq hakimiyyətinin siyasi hakimiyyətə transfer olunmasında kollektiv idarəetmə prinsipini özündə saxladığı üçün maddi-texniki və hüquqi bazasının daimi təkmilləşdirilməsi zəruridir. Bu səbəbdən publik hakimiyyət demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunu nəinki stimullaşdırır, eyni zamanda bu ölkədə demokratik balans konstitusion hüquqi müstəvidə mühafizə edən yeganə hərəkətverici qüvvədir. Məhz ona görə də

publik hakimiyyətin dinamikliyini qoruyub saxlamaq üçün siyasi hakimiyyət və ya siyasi elita demokratik prosesləri qarşılıqlı səmərəli münasibətlər kontekstində həll etməlidir.

2) Referendum bilavasitə demokratik institutlar içərisində xalq hakimiyyətinin bilavasitə prioritetini əks etdirən konstitusion mexanizm olduğu üçün öz effektivliyini o halda qoruyub saxlaya bilər ki, real maddi-təşkilati və hüquqi baza dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən təkmilləşdirilsin. Bundan başqa referendumun amorf instituta çevrilməməsi üçün əsas amil real demokratik mühitin və ənənələrin formalaşmasına nail olmaq tələb olunur.

3) Bilavasitə demokratiyanın ümumxalq, regional və yerli formalarının mövcudluğu xalqın siyasi hakimiyyətlə tarazlığını qoruyub saxlayan amillərdən biridir. Deməli bilavasitə demokratik institutların məcburi, məşvərətçi və tənzimləyici formalarının dəqiq təsnifatının aparılması və həmin sferaların inkişaf etdirilməsi real demokratik mühitə nümayəndəli demokratik institutlardan daha effektiv və mütərəqqi təsir bağışlayır. Ona görə də vətəndaş cəmiyyətinin dinamik inkişafı daha çox bilavasitə demokratik institutların dinamikliyindən asılıdır.

4) Sağlam demokratik mühitin qurulmasında publik hakimiyyətlə siyasi hakimiyyət arasında sağlam idarəetmə potensialının qurulması üçün əsas şərtlərdən biri də şəffaflıq və rasionallıq faktorlarıdır, belə ki, siyasi hakimiyyətin rasionallığı və legitimliyi olmadan demokratik balans saxlamaq böyük bir əngələ çevrilir. Bunun səbəbi isə idarəetmə potensialında nisbi üstünlüyün bilavasitə demokratik institutlarda deyil, nümayəndəli demokratik institutlarda olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. МельцерХ., Фарберов. Н. Социалистическая демократия: конституционные основы. М., 1980, с. 24.
2. Собянин А.А., Сухольский В.Г. Демократия, ограниченная фальсификациями. Выборы и референдумы в России в 1991-1993 гг. М., 1995, с. 17.
3. Кабышев В.Т. Конституционные проблемы народовластия развитого социализма. Саратов, 1980, с. 140
4. Сивов. В.А. Советское конституционное право. Л., 1975, с. 116.
5. Маклаков. В.В. Референдум в странах-членах Европейского Союза. М., 1997, с. 23-31.
6. Маклаков В.В. Референдум в странах-членах Европейского Союза. М., 1997, с. 28-29.
7. РуденкоВ.Н.Указ соч. с.316;
8. ДюгиЛ. Конституционное право.Общая теория государства. М., 1908, с. 393-398;
9. Cronin T.E. Direct Democracy/The Politics of Initiative? Referendum? And Recall/ Cambridge: Massachusetts: L., 1989;
10. Zimmermann J.F. Participatory Democracy. N.Y., 1986:
11. R. Dahl. On Democracy.Yale University Press, 2000, s. 84].
12. Лазаревский Н.И. Народное председательство и его место в системе государственных установлений. // В сб.; Конституционное государство. СПб, 1905, с.182.
13. Сафаров Р.А. Развитие непосредственной демократии в СССР // Вопросы политической организации советского общества в период развернутого строительства коммунизма. М., 1962, с.241

14. David Butler, Austin Ranney: Referendums Around the World. The Growing Use of Direct Democracy. AEI Press, Washington D.C. 1994, s. 7; 297 sah
15. Комарова В.В. Формы непосредственной демократии в России // Отв. Ред. О.Е. Кутафин. М.: Ось-89, 1998, с. 192-193.
16. B.A Straşun. Xarici ölkələrin Konstitusiyası hüququ. M.: Bek, 2000, с. 428. Tərcümə.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ ФОРМ НЕПОСРЕДСТВЕННОЙ ДЕМОКРАТИИ

Ш.Т.ЮСУБОВ

РЕЗЮМЕ

В формировании и реализации государственной власти важная роль принадлежит народу. Согласно конституционным принципам и правилам народ реализует свою власть через институты непосредственной и представительной демократии. В этой связи формирование политических и правовых отношений между народом и государством находит свое отражение в Конституции.

Ключевые слова: народовластие, народный суверенитет, непосредственная демократия, референдум и плебисцит, демократические институты

THE CONSTITUTIONAL-LEGAL REGULATION OF THE FORMS OF DIRECT DEMOCRACY AND ITS SEVERAL FEATURES

Sh.T.YUSUBOV

SUMMARY

People take the basic place in the formation and implementation of state power. In accordance with the constitutional principles and rules, people realize their power through the institutions of direct and representative democracy. Thus, the formation of political and legal relations between the people and the state is reflected in the Constitution.

Key words: people's power, people's sovereignty, direct democracy, referendum and plebisit

UOT 340.1; 321.01**MƏHKƏMƏ AKTLARININ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ****Ü.B.YUSİFOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******k.kalb79@gmail./com***

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, məhkəmə aktları məhkəmə hüquq siyasətinin həyata keçirilməsinin vacib vasitəsidir. Məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının hüquqi aktlarının əksər hissəsini hüquq tətbiqetmə aktları təşkil edir. Məhkəmə orqanlarının məqsədi normativ hüquqi aktların yaradılması deyil, hüququn tətbiqidir. Müəllifin fikrincə, məhkəmə öz qərarında iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən sübutların yalnız sadəcə olaraq sadalanması ilə kifayətlənməməlidir. O, həmçinin müvafiq dəlilləri hərtərəfli açıqlamalı və əsaslandırılmalıdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, fərdi məhkəmə aktlarının səciiyyəvi əlamətlərinin dəqiq tədqiqi böyük elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə aktı yazılı hüquqi sənəd, hüquqi işin nəzərdən keçirilməsinin nəticəsi və hüquqi fakt kimi çıxış edir. Məhkəmə aktları ilə hüquqi faktların mövcudluğu və hüquq subyektləri arasında konkret hüquqi münasibətlər müəyyən edilir. Məhkəmə aktı prosessual normalar ilə tənzimlənən forma və struktura malikdir. Məhkəmə prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada qərar qəbul etməklə hüquq normasını tətbiq edir, öz hakimiyyət səlahiyyətlərini yerinə yetirir.

Açar sözlər: akt, məhkəmə, hüquqi, norma, qərar, fərdi, normativ,tənzimləmə, qanunvericilik, forma, xüsusiyyət, qanun, fəaliyyət, şərh

Məhkəmə aktları məhkəmə hüquq siyasətinin həyata keçirilməsinin vacib vasitəsidir. Ən ümumi halda məhkəmə hüquq siyasəti dövlətin, onun orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin, qeyri-dövlət institutlarının məhkəmə hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi sahəsində məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli fəaliyyətidir. Müvafiq işi mahiyyəti üzrə dövlətin adından həll edərək məhkəmə öz qərarı ilə müəyyən hüquq münasibətlərini, subyektiv hüquq və vəzifələri, habelə müəyyən faktları təsdiqləyir.

Bir qayda olaraq, məhkəmə qərarı (qətnaməsi) hüquq tətbiqetmə aktıdır. Məhkəmə qərarının xüsusiyyətlərini prosessual qanunvericilikdə onun icrasına dair dəqiq ifadə olunan prinsiplərdən aydın aşkar etmək olar. Məhkəmə hakimiyyəti orqanının yekun aktı kimi məhkəmə qərarına aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır:

- birdəfəlik əhəmiyyət kəsb edir;
- dövlətin iradəsini ifadə edən və aidiyyəti orqan tərəfindən qəbul olunan rəsmi sənəddir;
- ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimləməsinin yekun həlqəsi olaraq

fərdi xarakterli konkret hüquqi nəticələr doğurur;

- hər bir mülki iş üzrə hüquq tətbiqetmənin formal ifadəsidir;
- dövlət məcburiyyətinin realizəsinin real üsuludur;
- prosessual qanunvericilikdə əks olunan tələblərə cavab verir.

Məhkəmə qərarının əhəmiyyəti mülki və digər növ məhkəmə icraatının yurisdiksiya, profilaktik (hüquq pozuntularının qarşısının alınması) və tərbiyəvi (qanuna və məhkəməyə hörmət münasibətinin formalaşması) vəzifələri ilə şərtlənir. Məhkəmə öz qərarı ilə tərəflər arasında hüquqi qaydanı (cavabdeh tərəfindən iddiaçının pozulmuş hüquqlarını tanıyır və ya iddiaçının tələblərini rədd etməklə cavabdehin hüquqlarını müdafiə edir) bərpa edir.

Məhkəmə qərarına dair olan tələblər məhkəmə icraatının aşağıdakı vəzifələri ilə şərtlənir:

- pozulmuş hüququn müdafiəsi, bərpası və onun lazımi qaydada həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- məhkəmə icraatının iştirakçılara, habelə geniş vətəndaşlar dairəsinə tərbiyəvi təsirin göstərilməsi.

Məhkəmə icraatının həmin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi yalnız məhkəmə qərarının tam, obyektiv olduğu zaman mümkündür, yəni məhkəmə müdafiəsi məhkəmə baxışı mərhələsində qanunla müəyyənləşdirilmiş hallara və mübahisəli maddi hüquq münasibətini tənzimləyən normativ hüquqi aktın tələblərinə uyğun olmalıdır.

Məhkəmə qərarına dair tələblər prosessual qanunla nəzərdə tutulur və öz xarakterinə görə aşağıdakı iki qrupa bölünür:

- 1) məhkəmə qərarının məzmununa dair;
- 2) məhkəmə qərarının formasına dair.

Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 217.1-ci maddəsinə əsasən məhkəmənin qətnaməsi qanuni və əsaslı olmalıdır (1). Məhkəmə qərarı o zaman qanuni hesab edilə bilər ki, o, maddi və prosessual hüquq normalarına düzgün riayət olunmaqla qəbul edilsin. Bu zaman Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə müvafiq olaraq həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilməlidir (2).

Habelə qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə qətnaməsi qanuni qüvvəyə mindikdə onun məcburilik və preyardisiya xüsusiyyətləri əmələ gəlir. Belə ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarının preyardisiya “xüsusiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müvafiq məhkəmə qərarında müəyyənləşdirilmiş hallar sonradan yenidən mühakimə icraatına düşdükdə onları təkrarən araşdırmaq zərurəti olmur və həmin hallar qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarında müəyyənləşdirildiyi kimi qəbul olunur. Yəni müvafiq hallar artıq müəyyənləşdirildiyi üçün onun təkrarən araşdırılmasına heç bir zərurət qalmır,

sonradan bu halların yenidən araşdırılması prosessual qənaət baxımından məqsədmüvafiq hesab oluna bilməz” (3, 6).

Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 13.4-cü maddəsinə əsasən “barəsində mübahisə edilən hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq norması olmadıqda, məhkəmə analogi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarına müraciət edir” (1). Belə normalar da olmadıqda, məhkəmə orqanı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinə, presedent hüququna, mülki qanunvericiliyin ümumi prinsiplərinə istinad etməklə qətnamə qəbul etməyə haqlıdır. “Ümumi prinsiplər artıq normativ aktlarda təsbit edildikdə və məhkəmə praktikasında tətbiq olunduqda isə onlar qəbul edilmiş məhkəmə qərarları ilə birlikdə digər hüquqi konstruksiyalar üçün dayaq rolunu oynayır və yeni hüquqi qaydaların yaradılmasında, yəni hüquqi sistemin təkamülündə iştirak edirlər” (4, 280).

Qanunçuluq anlayışı geniş mənada habelə məhkəmə qərarının əsaslı olması şərtini də əhatə edir. Məhkəmə qərarının əsaslı olması müvafiq qərarla əks olunmuş mülahizələrinin məhkəmə tərəfindən müəyyənləşdirilmiş işin faktiki hallarına uyğunluğunda özünü büruzə verir. Belə ki, məhkəmə qərarını aşağıdakı hallarda əsaslı hesab etmək olar:

1) məhkəmə iş üzrə mühüm əhəmiyyət kəsb edən halları müəyyən etməklə onların hər birinə dair qərarla öz mülahizəsini bildirdikdə;

2) iş üzrə mühüm əhəmiyyət kəsb edən hallar məhkəmə iclasında tədqiq olunan sübutlara əsaslandıqda;

3) işin həlli zamanı mühüm hüquqi faktların mövcudluğu və ya yoxluğu barədə qərarla öz əksini tapmış məhkəmə nəticələri işin faktiki hallarına uyğun olduqda (5, 175-176).

“Məhkəmə qətnaməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 24 noyabr 2005-ci il tarixli 4 sayılı Qərarının 2.4-cü bəndinə müvafiq olaraq “qətnamə o vaxt əsaslı hesab edilir ki, onda baxılan iş üçün əhəmiyyətli olan, qanunun tələblərinə uyğun olaraq işə aid edilən və mötəbər sübutlarla təsdiq olunan faktlar əks etdirilmiş olsun, məhkəmənin iş üzrə müəyyən edilən faktlardan irəli gələn qəti nəticəsi onda şərh edilsin, habelə qətnamədə göstərilən hallar işin materiallarına uyğun olsun” (6).

Bununla yanaşı, məhkəmə öz qərarında iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən sübutların yalnız sadəcə olaraq sadalanması ilə kifayətlənməməlidir, müvafiq dəlilləri hərtərəfli açıqlamalı və əsaslandırmalıdır.

Məhkəmə qərarı həmçinin tam olmalıdır. Başqa sözlə, məhkəmə qərarında baxılan məsələ üzrə tərəflərin bütün tələb və etirazlarına dair məhkəmənin münasibəti bildirilməlidir. Məsələn, məhkəmə qərarının natamamlığı özünü məhkəmə tərəfindən iddiaçının hər hansı tələbinə və ya bütün cavabdehlərə dair münasibət bildirilmədikdə büruzə verir. Bu səbəbdən iddianın təmin edildiyi halda veriləcək maddi əşyanın dəyəri (təsvirini) əks etdirməyən qərarların qəbulu yolverilməzdir.

Məhkəmə qərarının qeyd-şərtsizliyi ondan ibarətdir ki, məhkəmə tərəfindən qəbul olunan hüquqi sənəd bu və ya digər halın baş tutub-tutmasından

asilı vəziyyətə qoyula bilməz. Bu, məhkəmə aktının qəti və son olmasına dəlalət edir.

Məhkəmə icraatında şərti qərar qismində elə bir hüquqi akt çıxış edir ki, bu zaman prosesin iştirakçısı olan bir tərəfinin hüquqlarının tanınması digər tərəfin müvafiq hərəkətin edilməsi (və ya hərəkətdən çəkinməsi) ilə əlaqələndirilir. Belə növlü qərar çıxarıldığı halda, tərəflər arasında olan qeyri-müəyyənlik və yeni mübahisənin yaranması ehtimalı aradan qalxır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 227.2-ci maddəsinə əsasən “müstəsna hallarda, xüsusilə mürəkkəb işlər üzrə qətnamənin nəticə hissəsi elan edildikdən sonra əsaslandırılmış qətnamənin tərtib edilməsi 10 gün müddətində başa çatdırılmalıdır. Bu halda məhkəmə qətnamənin nəticə hissəsinin elan olunduğu gün onun təsdiq olunmuş surətini işdə iştirak edən şəxslərə rəsmi qaydada verməlidir”(1). Qərar məhkəmə tərkibi tərəfindən imzalanır. Xüsusi rəy olduğu halda, həmin rəy işə əlavə olunur.

Qüvvədə olan prosesual qanunvericilikdə yalnız məhkəmə qərarının (qətnamənin) məzmununa deyil, habelə formasına dair ciddi tələblər nəzərdə tutulub. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 220.2-ci maddəsinə əsasən “qətnamə giriş, təsviri, əsaslandırıcı və nəticə hissələrindən ibarətdir”(1).

Məhkəmə qərarının giriş hissəsində onun qəbulu yeri və vaxtı, məhkəmənin adı, məhkəmə tərkibi, məhkəmə iclasının katibi, tərəflər, işdə iştirak edən digər şəxslər, onların nümayəndələri, mübahisənin predmeti və ya irəli sürülmüş tələblər əks olunur.

Məhkəmə qərarının təsviri hissəsində hüquqi mübahisənin xarakteristikası verilir. Burada ayrı-ayrı halları təsdiqləyən sübutlara istinad etməklə işdə iştirak edən şəxslərin ifadələri yer alır. Həmin hissədə həmçinin ilkin və qarşılıqlı iddia, mübahisə predmetinə dair üçüncü şəxsin iddiası barədə məlumat verilir. İşin halları işdə iştirak edən şəxslər tərəfindən onların məhkəməyə təqdim edildiyi şəkildə və ardıcılıqda əks olunur. İddiaçı tərəfindən iddianın əsasının və predmetinin dəyişdirilməsi, iddia tələbinin məbləğinin artırılması və ya azaldılması təsviri hissədə qeyd olunmalıdır.

Məhkəmə qərarının əsaslandırıcı hissəsi məhkəmənin qəti mülahizələrinə söykənir və onların əsaslandırılmasına xidmət edir. Burada məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş işin halları göstərilir, məhkəmənin öz mülahizəsində əsaslandığı sübutlara istinad edilir. Bununla yanaşı, bu və ya digər sübutların və ya əsasların məhkəmə tərəfindən qəbul edilməməsinin əsasları ayrıca açıqlanır. “Məhkəmə qərarı haqqında” Ali Məhkəmə Plenumunun Qərarının 6.5-ci bəndinə əsasən “Qətnamənin əsaslandırıcı hissəsində məhkəmənin mübahisə edilən hüquq münasibəti barədə gəldiyi nəticə üçün əsas götürdüyü maddi hüquq normaları, istinad etdiyi qanunun və ya digər normativ hüquqi aktın adı, maddəsi, abzası, bəndi, zəruri hallarda Konstitusiya Məhkəməsinin və Ali Məhkəmə Plenumunun ayrı-ayrı məsələlər barədə qərarları da göstərməlidir”(6).

Məhkəmə qərarının əsaslandırıcı hissəsində məhkəmənin iş üzrə müla-

hizələlərinin faktiki əsaslandırılması ilə yanaşı, hüquqi əsaslandırma verilməli, yəni mübahisəli hüquq münasibətini tənzimləyən maddi qanun göstərilməlidir. Burada həmçinin məhkəmənin rəhbər tutduğu prosessual hüquq normalarına istinad edilir.

İddia cavabdeh tərəfindən qəbul edildiyi halda, məhkəmə qərarın əsaslandırıcı hissəsində yalnız cavabdehin iddianın etiraf etməsini və cavabdehin belə hərəkətinin məhkəmə tərəfindən qəbul etməsi göstərilə bilər.

Məhkəmə qərarının nəticəvi hissəsinin lakonik əmr formasında (“geri alınsın”, “üzərinə vəzifə qoyulsun”, “çıxarılsın”, “ödənilsin”, “bərpa edilsin” və s.) ifadə olunur və burada məhkəmənin irəli sürülmüş tələbin tam (qismən) təmin və ya rədd edilməsi barədə yekun mülahizəsi bildirilir. Məhkəmə qərarının nəticəvi hissəsinin icra vərəqəsində əks olunması səbəbindən nəticəvi hissə mübahisə tərəfləri, irəli sürülmüş hər bir iddia tələbi barədə dolğun məlumatı özündə təcəssüm etdirməlidir.

Beləliklə, məhkəmə prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada qərar qəbul etməklə hüquq normasını tətbiq edir, öz hakimiyyət səlahiyyətlərini yerinə yetirir, yəni hüquq tətbiqetmə aktı vasitəsilə məcburiyyət tədbirlərini həyata keçirir.

Məhkəmə aktlarının təsnifatı müxtəlif meyarlara görə verilir. Belə ki, məhkəmə aktlarının bölgüsünü sahəvi mənsubiyyətə, aktın formasına, məhkəmənin tutduğu yerə, hüquqi məlumatın çatdırılma məqsədinə, hüquqi əlamətlərə, hüquqi əhəmiyyətə və s. əsaslar üzrə aparmaq olar. Praktiki baxımdan hüquqi əhəmiyyətə görə məhkəmə aktlarının aşağıdakı növlərə ayrılmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- 1) məhkəmə normayaratma aktları;
- 2) məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktları;
- 3) məhkəmə şərh aktları.

Məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının hüquqi aktlarının əksər hissəsini hüquq tətbiqetmə aktları təşkil edir. Onların məqsədi normativ hüquqi aktların yaradılması deyil, hüququn tətbiqidir. Məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktı hüquqi yazılı sənəd, hüquqi işin nəzərdən keçirilməsinin nəticəsi və hüquqi faktidir. Məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktlarının hüquqi təbiəti normativ hesab olunmur, fərdi xarakterə malikdir və onların müəyyən hadisələrə görə konkret şəxslərə ünvanlanmasında, onların fərdi hüquqi akt çərçivəsində məcburi olmasında və dövlət məcburetmə tədbirlərinin təmin edilməsində ifadə olunur. Hüquq tətbiqetmə məhkəmə aktları sırasında məhkəmə nəzarət aktlarını göstərmək olar. Onların vasitəsilə bəzi hüquq normalarının digərlərinə uyğun gəlib-gəlməməsi faktı təyin edilir.

Məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktlarının vacib növünü məhkəmə qərarı təşkil edir. O, fərdi göstərişin zahirə ifadə formasına malikdir. Məhkəmə qərarları ilə hüquqi faktların mövcudluğu və hüquq subyektləri arasında konkret hüquqi münasibətləri müəyyən edilir. Əsas və fakultativ xüsusiyyətlər vasitəsilə məhkəmə qərarının məzmunu və təyinatını aşkar etmək olar. Məhkəmə

qərarlarını qərar qəbul etmə səlahiyyətinə malik subyektlərə görə; sübut etmənin növü, forması və obyektinə görə; hüquqi əhəmiyyətinə görə; hüquqi təsir xarakterinə görə; hüquqi qüvvəsinə, məzmununa və müdafiə üsuluna görə və hüquqi təbiətinə görə fərqləndirmək olar.

V.V.Djuranın rəyinə görə, məhkəmə şərh aktları fərdi və ya normativ göstərişlərin məzmunu barədə bütün məhkəmə instansiyalarının mühakimələrinin zahiri ifadə formasıdır. Təsadüfi məhkəmə şərh aktları hüquq tətbiqetmə aktları ilə ayrılmaz əlaqədədir və onlar hüququn rəsmi mənbəyi kimi qiymətləndirilmirlər (7, 5). V.V.Djura hesab edir ki, məhkəmə şərh aktı aşağı məhkəmə instansiyaları tərəfindən qərar formasında çıxarılır, fərdi xarakterə malikdir və aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

1)hüquq tətbiqetməni həyata keçirən məhkəmə orqanları tərəfindən irəli gəlir;

2)hüquq tətbiqetmə aktının tərkib hissəsidir;

3)ümumməcburi davranış qaydalarına malik deyildir;

4)konkret hüquqi hadisələrlə əlaqədar olaraq hüquq normalarının nə cür başa düşülməsi barədə göstərişlərə malikdir;

5)yalnız hüquq tətbiqetmə münasibətlərində əhəmiyyət kəsb edir;

6)rəsmi normativ əhəmiyyətə malik deyildir;

7)şərh edilən hüquqi müddəalar normativ hüquqi aktlarla birlikdə qüvvədə olur;

8)hüquq normalarına malik olan hüquqi aktlardan asılı vəziyyətdədir, onlara xidmət edir (7, 5-6).

İcra hakimiyyəti orqanlarının fərdi hüquqi aktları kimi məhkəmə aktları da aşağıdakı hallarda etibarsız hesab edilir:

- qanunun və ya qanunqüvvəli normativ hüquqi aktın göstərişinə zidd olduqda;

- aktın qəbuluna dair aidiyyəti üzrə qaydalar pozulduqda;

- aktın qəbulu qanuni əsasa malik olmadıqda;

- qanunvericilikdə bu hüquq pozuntusu kimi nəzərdə tutulduqda.

Bir qayda olaraq, etibarsız akt şərtsiz olaraq onu qəbul etmiş orqan və ya vəzifəli şəxs tərəfindən ləğv edilməlidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, aktın etibarsızlığı özü-özlüyündə aşkar edilmir.

Məhkəmə aktı ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı konkret hüquqi münasibətlərin yaranmasına, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəlir. Məhkəmə instansiyaları tərəfindən qəbul olunan aktlar hüquqi işin iştirakçıları arasında yaranan müvafiq hüquq münasibətlərini konkret şəkildə tənzimləyirlər. Bununla yanaşı, yuxarı məhkəmə instansiyalarının şərh fəalyyəti çərçivəsində cari qanunvericiliyin vahid anlamını və tətbiqini təmin etmək məqsədilə qəbul olunan qərarlar vasitəsilə daha geniş şəxslər və ictimai münasibətlər dairəsinə təsir göstərmək imkanına malik olmasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məhkəmə aktı prosessual normalar ilə tənzimlənən forma və struktura malikdir. Məhkəmə aktlarını həm hərəkət, həm də sənəd kimi nəzərdən keçir-

mək mümkündür. Belə ki, hərəkət kimi onlar daxili və xarici xüsusiyyətlərə malikdir. Daxili xüsusiyyətlər özünü onda göstərir ki, məhkəmə intellektual-iradi hərəkətlər edir, hüquqi göstərişlərin məzmununu müəyyənləşdirir, faktiki halların tövsifini verir və müvafiq qərar çıxarır. Zahir xüsusiyyətlər isə məhkəmənin faktiki hərəkətlərində təzahür edir. Bunlar onun intellektual-iradi hərəkətlərinin obyektivləşdirilməsinə yönəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 2000, № 1, maddə 17.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 2002, № 9, maddə 554.
3. Abbasova F., Əzimov Z. Azərbaycan cinayət prosesində de lege lata mənasında preyudisiya institutunun ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna uyğunluğu məsələsi // Azərbaycan vəkili, 2014, № 4, s. 5-13.
4. Cəbrayilov R. Hüququn analogiyası qanunvericilikdə boşluqların tamamlanmasının əsas vasitəsi kimi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, sosiologiya və hüquq institutunun elmi əsərləri, 2012, № 2, s.276-282.
5. Хахалева Е.В. Обоснованность решения суда общей юрисдикции: Дис... канд. юрид. наук. Краснодар, 2005, 193с.
6. “Məhkəmə qətnaməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 24 noyabr 2005-ci il tarixli 4 sayılı Qərarı // <http://supremecourt.gov.az/post/view/567>
7. Джура В.В. Правовые акты органов судебной власти: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Омск, 2009, 23с.

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СУДЕБНЫХ АКТОВ

У.Б.ЮСИФОВА

РЕЗЮМЕ

В статье, в первую очередь, отмечается, что судебные акты являются важным средством осуществления судебно-правовой политики. Основную часть правовых актов органов судебной власти составляют правоприменительные акты. Целью судебных органов является не принятие нормативно-правовых актов, а их применение. По мнению автора, в своем решении суд не ограничивается лишь простым перечислением, имеющих значение по делу, доказательств. Он обязан также всесторонне раскрыть и обосновать соответствующие доводы.

В статье особо отмечается научно-практическая значимость точного исследования характерных признаков индивидуальных судебных актов. Судебный акт выступает как письменный правовой документ, результат рассмотрения правового дела и юридический факт. С помощью судебных актов определяется наличие юридических фактов и конкретных правовых отношений между субъектами права, а сам судебный акт имеет урегулированную процессуальными нормами форму и структуру. Суд посредством принятия в установленном процессуальном законодательством порядке решения применяет правовую норму, осуществляет свои властные полномочия.

Ключевые слова: акт, суд, правовой, норма, решение, индивидуальный, нормативный, регулирование, законодательство, форма, особенность, закон, деятельность, толкование

CHARACTERISTIC FEATURES OF COURT ACTS

U.B.YUSIFOVA

SUMMARY

It is noted in the article that the judiciary decisions are an important means of implementing the judicial policy. The main part of the legal acts of the judiciary are acts of execution. The purpose of the judiciary is not the adoption of legal acts and their execution. According to the author, the court decision is not limited to a simple transfer of relevant evidence on the case. Court is also obliged to fully disclose and justify relevant arguments.

The article specifies scientific and practical importance of an accurate study of characteristic features of individual judiciary acts. The judiciary act acts as a written legal document, the outcome of legal proceedings and a legal fact. Judiciary acts determine the presence of specific legal facts and legal relations between law subjects. The court act has a form and structure which are determined by the procedural rules. Adopting decisions in accordance with the procedural legislation, court implements the law, exercises its powers.

Keywords: act, court, legal, norm, decision, individual, normative, regulation, legislation, form, feature, law, activity, interpretation

UOT 341.2; 341.231.14

**SOSIAL HÜQUQLARIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ
TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MƏNBƏLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ**

Ş.İ.ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

al.shahriyar@mail.ru

Məqalədə sosial hüquqların beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin mənbələri və prinsipləri nəzərdən keçirilir. Mənbələr həm beynəlxalq, həm də milli hüquqda qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməklə müxtəlif meyarlara görə təsnifləşdirilmişdir.

Sosial hüquqların isə hüquq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq əsas, ümumi və xüsusi prinsipləri sadalanmışdır. Bu prinsiplər vasitəsilə əhalinin sosial müdafiəsinin tərkibi açılır, təminatlar isə bu prinsiplərin (məhkəmə müdafiəsi hüququ, qanunların riayət edilməsinə nəzarət və kontrol, sosial hüquqlar və s.) reallaşma şərti sayılır.

Açar sözlər: sosial hüquqlar, beynəlxalq hüquq, milli qanunvericilik, mənbələr, prinsiplər

Sosial hüquqların beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin mənbələri dedikdə, bu sahədə hüquq normalarının ifadə forması başa düşülür. Bu zaman mənbələr həm beynəlxalq, həm də milli hüquqda qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Hüquq ədəbiyyatında insan hüquqları sahəsindəki mövcud beynəlxalq normalar: insan hüquqları sahəsində əsas baza prinsipləri əks etdirən beynəlxalq müqavilələrə; insan hüquqları sahəsində ümumi (universal və regional) normalara; insan hüquqları sahəsində ayrı-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş normalara (universal və regional); ayrı-ayrı hüquqların və bir qrup şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində qəbul edilmiş normalara; insan hüquqları sahəsində tövsiyə xarakterli normalara ayrılmaqla təsnifləşdirilmişdir (1, 62-63). Hesab edirəm ki, sosial hüquqlar sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq normaların da bu kateqoriyalarla təsnifləşdirilməsi məqsədmüvafiqdir.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsində qeyd edilir ki, Beynəlxalq Məhkəmə ona təqdim edilmiş mübahisələri həll edərkən: beynəlxalq müqaviləyə; beynəlxalq-hüquqi adətə; hüququn ümumi prinsiplərinə və hüquq normalarının məzmununu müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi məhkəmə qərarlarına və tanınmış alimlərin rəylərinə əsaslanmalıdır (3, 8).

Beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbəyi beynəlxalq müqavilələr hesab

olunur (5, 43). Beynəlxalq müqavilə müxtəlif adlarla adlandırıla bilər: məsələn, konvensiya, saziş, müqavilə və s. Beynəlxalq müqavilələr - beynəlxalq hüquq qaydasının və dövlətlər arasında münasibətlərin sabitliyinin, hüquqi dövlətlərin fəaliyyətinin mühüm elementidir. Beynəlxalq müqavilələr insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsində, eləcə də dövlətlərin qanuni maraqlarının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Müvafiq sahələrdə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması beynəlxalq hüququn bu və ya digər subyektlərinin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur.

Beynəlxalq müqavilələr müxtəlif səviyyələrdə bağlanır ki, bununla bağlı olaraq onların aşağıdakı növləri fərqləndirilir: dövlətlərarası - dövlət adından bağlanan yüksək səviyyəli müqavilələr; hökumətlərarası - hökumətlər adından bağlanan müqavilələr; idarələrarası - ayrı-ayrı dövlət orqanları və idarələri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələr.

Nəzəriyyədə həmçinin beynəlxalq müqavilələrin digər növləri də qeyd edilir: iştirakçılarının dairəsinə görə: ikitərəfli və çoxtərəfli; beynəlxalq müqavilələrə qoşulma imkanına görə: açıq və qapalı; tənziyyətə obyektinə (məzmununa) görə: siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və s.; təsir (qüvvədə olma) müddətinə görə: müvəqqəti və qeyri müəyyən müddətə bağlanan müqavilələr.

Müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətlərin konkret insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı öhdəliklərini dəqiq və ətraflı müəyyən edir, eyni zamanda bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurlar nəzərdə tutur.

Sosial hüquqlar sahəsindəki mövcud beynəlxalq normaları belə təsnifləşdirmək olar:

- Sosial hüquqlar sahəsində əsas baza prinsipləri əks etdirən beynəlxalq müqavilələr. Məsələn, BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (ÜİHB), BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamə, 1975-ci il tarixli ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı və s.;

- Sosial hüquqlar sahəsində ümumi (universal və regional) normalar. Məsələn, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında BP, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyası (ASX), İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası və s.;

- Sosial hüquqlar sahəsində ayrı-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş normalar (universal və regional): BƏT tərəfindən qəbul edilmiş Konvensiyalar: Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 111 saylı Konvensiya (1958); Kişi və qadınların bərabər dəyərləli əməyinə görə bərabər əmək haqqı barəsində 100 saylı Konvensiya (1951); Assosiasiya azadlığı və təşkilatların müdafiəsi haqqında 87 saylı Konvensiya (1948-ci il); İcbari əməyin ləğv edilməsi haqqında 105 saylı Konvensiya (1957-ci il); Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 122 saylı Konvensiya (1964) və s.;

- Müxtəlif qrupların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində qəbul edilmiş

normalar: Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1952-ci il Konvensiyası, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası, Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası və s.;

- Sosial hüquqlar sahəsində tövsiyə xarakterli normalar. Məsələn, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli Bəyannamə, Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin 1985-ci il tarixli Minimal standart qaydaları; BƏT tərəfindən qəbul edilmiş Tövsiyələr: İş yerlərində əməkçilərin sağlamlığının mühafizəsi haqqında 97 sayılı Tövsiyə (1953-cü il); Müəssisədə səhiyyə xidmətləri haqqında 112 sayılı Tövsiyə (1959-cu il); Əlillik, qocalıq və ailə başçısının itirilməsi hallarında təminat haqqında 131 sayılı Tövsiyə (1967) və s.

Beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq-hüquqi adət də beynəlxalq hüququn digər mənbələrinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq hüquq bütövlükdə öz mənsəyini beynəlxalq adətdən götürür (2, 32). Lakin beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə və məcəllələşdirildikcə, beynəlxalq adət normaları öz əvvəlki əhəmiyyətini və nizamasalma dairəsini itirmişdir. Bununla belə, müasir beynəlxalq hüquqda müqavilələrin aparıcı rol oynamasına baxmayaraq beynəlxalq-hüquqi adətin təsiri də hazırda az deyildir. Beynəlxalq-hüquqi adət dedikdə, beynəlxalq praktikada təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydaları başa düşülür (7, 198). BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsində beynəlxalq adət “hüquq norması qismində tanınan ümumi praktikanın sübutu” kimi müəyyən olunmuşdur (6, 98). 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasına əsasən beynəlxalq adət normaları əvvəllər olduğu kimi beynəlxalq münasibətlərin mühüm məsələlərini tənzim edir. Beynəlxalq-hüquqi adətin iki elementi fərqləndirilir: dövlətlərin praktikası və bu praktikanın ümumməcburi norma (opinio juris) kimi tanınması (1, 63-64).

Adət normaları konkret olur. Belə ki, adətlərin əsasında konkret davranış nümunəsi durur. Onlar davranışı bir çox halda detallarına qədər tənzimləyir (8, 89). Avropa hüquqşünaslığında qanuna münasibətindən və xarakterindən asılı olaraq hüquqi adətlərin üç növü fərqləndirilir: “qanuna əlavə” kimi çıxış edən adətlər (secundum legem); “qanundan başqa” adətlər (consuetudo praeter legem); “qanunun ziddinə olan” adətlər (consuetudo adversus legem) (4, 157).

Sosial hüquqların mənbələri qismində məhkəmə qərarları, beynəlxalq təşkilatların qərarları, görkəmli alimlərin rəyləri də xüsusi rol oynayır. Beynəlxalq məhkəmə (BMT Beynəlxalq Məhkəməsi, Avropa Məhkəməsi və s.) praktikasının, habelə beynəlxalq təşkilatlar (BMT, Avropa Şurası, ATƏT və s.) praktikasının genişliyi bu sahəni beynəlxalq hüququn digər sahələrindən fərqləndirən əsas amillərdəndir.

Bu istiqamətdə görkəmli alimlərin rəyləri də xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, Beynəlxalq cinayət tribunalı Duşko Tadiç işi üzrə 1995-ci il tarixdə çıxardığı qərarla bir sıra tanınmış alimlərin əsərlərinə istinad etmişdir. Eyni

zamanda, müvafiq beynəlxalq komissiyalarda görkəmli alimlərin təmsil olunması da beynəlxalq hüquqa və insan hüquqlarına mühüm töhfə kimi qiymətləndirilməlidir (1, 64).

Bu sahədə milli mənbələrdən danışarkən, ilk növbədə, digər sahələrdə olduğu kimi sosial hüquqlar üzrə tənzimləmədə də əsas-ümumi mənbə kimi çıxış edən Konstitusiya xüsusi qeyd edilməlidir. Konstitusiya əsas münasibətləri tənzimləyən normaları özündə birləşdirir, bütün normativ hüquqi aktlar konstitusiyaya uyğun olmalı, onun konsepsiyası və hüquqtənzimləmə prinsipləri ilə uzlaşmalıdır. 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş AR-nin Konstitusiyasının 147-ci maddəsinə əsasən AR-nin Konstitusiyası AR-nin qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Nəhayət, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin I bəndinin tələblərinə görə, AR-nin qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir: Konstitusiya; referendumla qəbul edilən aktlar; qanunlar; fərmanlar; AR Nazirlər Kabinetinin qərarları; mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları. Həmin maddənin II bəndinin tələblərinə görə isə, AR-nin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr AR-nin qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

AR-nin Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, sosial hüquqların təminatını dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çıxarmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, AR vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

Sosial hüquqların əsas mənbələri qismində aşağıdakı aktları qeyd etmək zəruridir: Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında Qanun (25 avqust 1992-ci il); Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Qanun (25 avqust 1992-ci il); Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında Qanun (23 sentyabr 1992-ci il); Sosial sığorta haqqında Qanun (18 fevral 1997-ci il); Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında Qanun (10 iyun 1997-ci il); Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında Qanun (30 dekabr 1997-ci il); Uşaq hüquqları haqqında Qanun (19 may 1998-ci il); Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında Qanun (22 iyun 1999-cu il); Ahıl-lara sosial xidmət haqqında Qanun (22 iyun 2001-ci il); Məşğulluq haqqında Qanun (2 iyul 2001-ci il); Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında Qanun (27 noyabr 2001-ci il); Yaşayış minimumu haqqında Qanun (5 oktyabr 2004-cü il); Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında Qanun (24 may 2005-ci il); Əmək pensiyaları haqqında Qanun (7 fevral 2006-cı il); Sosial müavinətlər haqqında Qanun (7 fevral 2006-cı il); Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında Qanun (31 may 2007-ci il); Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında Qanun (13 iyun 2008-ci il); İstehsalatda

bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında Qanun (11 may 2010-cu il); Sosial xidmət haqqında Qanun (30 dekabr 2011-ci il) (9) və s.

Sosial hüquqlar sahəsində milli mənbələr içərisində xüsusi mənbələr qeyd edilməlidir ki, bunlar da birbaşa sosial hüquqların təminatı sahəsində qəbul edilmişdir və bu sferadakı tənzimləmədə onlara daha tez-tez müraciət edilir. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” AR-nin 24 dekabr 2002-ci iltarixli Konstitusiya Qanunu, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” AR Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində MFP-nin təsdiq edilməsi haqqında” AR Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı, “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli Fərmanı; “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı; Əfqanıstanda sovet qoşunlarının tərkibində beynəlmiləl borcunu yerinə yetirərkən həlak olan, itkin düşmüş və məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilən hərbi qulluqçuların ailələri üçün AR Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında AR Prezidentinin 11 avqust 2014-cü il tarixli Fərmanı; AR-in ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərin və şəhid ailələrinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin 20 iyun 2014-cü il tarixli Sərəncamı; AR-in ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərin və şəhid ailələrinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin 22 dekabr 2014-cü il tarixli Sərəncamı; 1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsi əlillərinin və onlara bərabər tutulan şəxslərin xüsusi avtonəqliyyatla təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin 30 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı; 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş bəzi kateqoriyalardan olan şəxslərə AR Prezidentinin təqaüdünün artırılması haqqında AR Prezidentinin 30 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı; AR-in ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və Konstitusiya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olmuş və AR-in azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan, hərbi əməliyyatla əlaqədar itkin düşən və məhkəmə tərəfindən ölmüş elan edilən vətəndaşların uşaqlarının təhsil xərclərinin ödənilməsi haqqında AR Prezidentinin 18 mart 2014-cü il tarixli Sərəncamı; Xüsusi nəqliyyat almaq üçün tibbi göstərişi olan əlillərin avtomobillə təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin 23 dekabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı; 1990-cı ilin 20 Yanvar

hadisələri ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərə AR Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında AR Prezidentinin 19 yanvar 2011-ci il tarixli Fərmanı; Əlillərə, tənha ahıl vətəndaşlara, başcısını itirmiş ailələrə sosial yardım sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin 10 yanvar 1992-ci il tarixli Fərmanı (9) və s.

Sosial hüquqlar sahəsində mühüm beynəlxalq sazişlərin və konvensiyaların təhlili zamanı bir sıra əsas və ümumtənzim prinsiplər (ümumi) əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə hüquq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq sosial hüquqların əsas, ümumi və xüsusi prinsipləri sadalanmışdır. Belə ki, sosial hüquqlar insan hüquqları qrupunda formalaşdığı üçün onun norma və prinsipləri sosial hüquqlara da aid edilə bilər. Əsas prinsiplər ümumi insan hüquqlarına aid olan prinsiplərdir ki, bunlar sosial hüquqlar üçün əsas prinsiplər hesab edilir. Bütün sosial hüquqlar üçün səciyyəvi olan ümumbaşlanğıc normalar ümumi prinsiplər kimi nəzərdən keçirilir ki, bunlar da aşağıdakılardır: sosial sferada bütün insanların hüquq bərabərliyi və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi; layiqli yaşayış vasitələrinə malik olmaq prinsipi; iqtisadi, sosial tərəqqi və inkişafa şəraitin yaradılması prinsipi; sosial hüquqların realizəsinin qanunvericilik və proqram təminatlarından asılı olmaması prinsipi; insan hüquqları və milli iqtisadiyyatın imkanlarının qiymətləndirilməsi prinsipi; sosial hüquqların məhdudlaşdırılmasının və ya azaldılmasının yolverilməzliyi prinsipi; sosial hüquqlar sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi aiddir. Xüsusi prinsiplər isə ayrı-ayrı sosial hüquqlar sahəsində rəhbər müddəalar kimi çıxış edir ki, bunlara da misal kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: hər bir insana öz ixtisasına, şəxsi qabiliyyət və maraqlarına uyğun olaraq işləmək üçün şəraitin yaradılması prinsipi; məcburi əməyin qadağan edilməsi prinsipi; bütün işçilərə ədalətli, təhlükəsiz, sağlam və ləyaqətli əmək şəraitinin yaradılması prinsipi; yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki və mənəvi ziyan təhlükəsindən xüsusi müdafiə prinsipi; uşaqlara və gənclərə müvafiq sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə prinsipi; işləyən qadınlara xüsusi müdafiənin yaradılması prinsipi; hər bir insana peşə hazırlığı üçün lazımi imkanların yaradılması prinsipi; hər bir insanın sağlamlığının qorunmasında lazımi vasitələrdən istifadə və pulsuz tibbi xidmət prinsipi; bütün işçilərin və onların himayəsində olanların sosial təminat prinsipi; əlillərə xüsusi müdafiə və onların ictimai həyatda fəallığının artırılmasına kömək prinsipi; cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin hərtərəfli inkişafını təmin etməyə yönəlmiş müvafiq sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə prinsipi; bütün işçilərə cinsi əlamətə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan məşğulluq sahəsində bərabər imkanlar və bərabər rəftar prinsipi; bütün insanlara eyni şərtlərlə işlədikləri müəssisə daxilində informasiya təminatı prinsipi; ahillərə sosial müdafiənin göstərilməsi prinsipi; bütün işçilərin məşğulluğun dayandırıldığı hallarda sosial müdafiə prinsipi; hər bir insanın yoxsulluq və sosial təcrid olunmaqdan müdafiə prinsipi; hər bir insanın mənzillə təmin olunmaq prinsipi və s.

Bu prinsiplər vasitəsilə əhalinin sosial müdafiəsinin tərkibi açılır, təminatlar isə bu prinsiplərin (məhkəmə müdafiəsi hüququ, qanunların riayət edilməsinə nəzarət

və s.) reallaşma şərti sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013.
2. Кожевников Ф.И. Учебное пособие по международному публичному праву. Вып. I. М., 1954.
3. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. М.: БЕК, 1996.
4. Мелехин А.В. Теория государства и права. Учебник. М.: Маркет ДС, 2007.
5. Международное право. Учебник. /Под ред. А.И.Микульшина. М.: Международные отношения, 2005.
6. Мигачев Ю.И. Международное право. Учебник. М.: Эксмо. 2004.
7. Пьянов Н.А. Консультации по теории государства и права. Иркутск, 2008.
8. Тирских М.Г., Черняк Л.Ю. Международно-правовой обычай: понятие и признаки. Журнал «Сибирский юридический вестник» №2 (65), 2014.
9. www.e-qanun.az.
10. <http://www.traktat.ru/tr/referats>.

ИСТОЧНИКИ И ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРАВ

Ш.И.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены источники и принципы международно-правового регулирования социальных прав. Перечислены источники, которые классифицированы по различным критериям. Источники рассмотрены во взаимосвязи, как с международным, так и с национальным правом.

Впервые в юридической литературе перечислены основные, общие и специфические принципы социальных прав. Посредством этих принципов раскрывается состав социальной защиты населения, а гарантии считаются условиями реализации этих принципов (право на судебную защиту, надзор и контроль за соблюдением законов, социальные права и т.д.).

Ключевые слова: социальные права, международное право, национальное законодательство, источники, принципы

SOURCES AND PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF SOCIAL RIGHTS

Sh.I.ALIYEV

SUMMARY

The article deals with the sources and principles of international legal regulation of social rights. Sources that are classified according to various criteria are listed. Sources are considered in interconnection with international and national laws.

The author is the first in the legal literature to give the basic, general and specific principles of social rights. Through these principles, social protection of population is disclosed, while the guarantee is considered to be the conditions for the implementation of these principles (the right to legal protection, supervision and control over compliance with the law, social rights, etc.).

Keywords: social rights, international law, national legislation, sources, principles.

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№2

Sosial-siyasi elmlər seriyası

2016

UOT 341.24; 341.3

**QEYRİ-BEYNƏLXALQ SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏRDƏ BEYNƏLXALQ
HUMANİTAR HÜQUQUN BEYNƏLXALQ MƏHKƏMƏ
VƏ TRİBUNALLAR TƏRƏFİNDƏN TƏTBİQİ**

R.Ə.AXUNDOV

AMEA Hüquq və İnsan haqları İnstitutu
rashad_akhundov@hotmail.com

Məqalə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn beynəlxalq məhkəmə və tribunallar tərəfindən tətbiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu zaman qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqinə dair ayrı-ayrı tribunalların fəaliyyəti öyrənilir. Tarixi aspektlərlə yanaşı, Cenevrə Konvensiyaları kontekstində ayrı-ayrı tribunalların təsis edilməsi, onların yurisdiksiyası, onlar tərəfindən qərarların qəbul edilməsi və onların icrası praktikası nəzərdən keçirilir. Bundan başqa, Ad hoc tribunalların fəaliyyəti də qiymətləndirilir. Müəllifin fikrincə, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr gedişində cinayətlərin dinamikasının dəyişkənliyi hərbi cinayətlərə görə tribunalların yurisdiksiyasının açıqlığını daha məqbul edir. Eyni zamanda, bu praktikanın Ruanda beynəlxalq tribunalı üçün də xarakterik olduğu qeyd edilir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Beynəlxalq Cinayət Məcəlləsi, Ad hoc tribunal, Beynəlxalq Hüquq Komissiyası, şəxslərlə bağlı yurisdiksiya*

Beynəlxalq humanitar hüquq normalarına qarşı beynəlxalq cinayətlərin təhqiqi üçün ilk ad hoc tribunallar II Dünya müharibəsi zamanı Nürünberq və Tokio, daha sonra keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə təsis edilib. Ad hoc tribunallar müəyyən ərazidə, şəxslərin əməllərinin araşdırılması üzrə konkret zamanla məhdud yurisdiksiyaya malik olublar. Müasir dövrdə fəaliyyəti daha çox yadda qalan məlum Yuqoslaviya beynəlxalq tribunalının rəsmi adı – 1991-ci ildən keçmiş Yuqoslaviya ərazisində beynəlxalq humanitar hüquq normalarının ciddi pozuntusuna görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin məhkəmə təqibi üçün Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (25 may 1993-cü il 827 sayılı Qətnamə), Ruanda üzrə beynəlxalq tribunal isə – 1 yanvar-31 dekabr 1994-cü ildə Ruanda ərazisində və qonşu dövlətlərin ərazisində Ruanda vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilən soyqırım və beynəlxalq humanitar hüququn pozuntularına görə bənzər pozuntularda məsuliyyət daşıyan şəxslərin məhkəmə təqibi üçün Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (8 noyabr 1984-cü il 955 sayılı Qətnamə) adlanır.

Təsis edilən ad hoc tribunalların əsas xüsusiyyətlərdən biri məhz onların konkret beynəlxalq cinayət işləri ilə mübarizə üçün təsis edilməsidir. Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq Tribunalın yurisdiksiyasına beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları aid edilib. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozuntuları da daxil olmaqla Tribunalın yurisdiksiyasına aid edilmiş əməllər 1991-ci ildə Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş Beynəlxalq Cinayət Məcəlləsinin layihəsində [3, 6-9], 1998-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda [2, 15] beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq cinayət kimi tanınmışdır.

Ad hoc tribunalların qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən Beynəlxalq humanitar hüquq normaları üzrə yurisdiksiyası onların Nizamnaməsi ilə inkişaf etdirilir. Burada tribunalların predmet yurisdiksiyası (*ratione materiae*), şəxslərlə bağlı yurisdiksiyası (*ratione personalis*), ərazi üzrə yurisdiksiyası (*ratione loci*), zaman yurisdiksiyası (*ratione temporis*), paralel yurisdiksiya beynəlxalq cinayətlərin hərtərəfli araşdırılması baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Nizamnamədə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında ifadə edilən müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında ümumtənzim prinsiplər, 1907-ci il VI Haaqa Konvensiyasında və ona Əlavədə göstərilən müharibənin aparılması qaydaları və onların pozuntuları təsbit edilib.

Nizamnamənin 2-ci maddəsində Tribunalın yurisdiksiyasına 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının ciddi pozuntuları; 3-cü maddədə müharibənin aparılması qanunları və adətlərinin pozulması; 4-cü maddədə genosid; 5-ci maddədə insanlıq əleyhinə cinayətlərlə bağlı pozuntular təsbit edilmişdir. Nizamnaməyə görə cinayətlər beynəlxalq və ya daxili xarakterli silahlı münaqişə zamanı törədilməsindən asılı olmayaraq Tribunalın səlahiyyətlərinə aid edilmişdir. Bu cinayətlərə hər hansı mülki əhalini: öldürmə; tələf etmə; əsarət altına alma; deportasiya etmə; qeyri-qanuni həbs etmə; işgəncə vermə; zorlama; siyasi, irqi və dini motivlərə görə təqib; digər qeyri-insani hərəkətlər aid edilmişdir.

Tribunal Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının bölünməzliyi baxımından beynəlxalq məhkəmə praktikası üçün çox ciddi qərarlar qəbul etmişdir. Tribunalın mövqeyinə görə Nizamnamənin 3-cü maddəsi münaqişənin beynəlxalq və ya daxili olmasından asılı olmayaraq tətbiq edilməlidir. Bu mövqə 20 noyabr 1991-ci ildə "Mkrsic və başqalarının işi" üzrə xəstəxanada müalicə olunan 260 nəfərin öldürülməsi faktı ilə əlaqədar Yuqoslaviya Ordusunun təqsirli şəxsləri barəsində qəbul edilmişdir. Tribunal tərəfindən həmin mövqə 1991-1992-ci illərdə Bosniyada zorlama, adam öldürmə, işgəncə vermə və qeyri-insani rəftar kimi əməllər törətməklə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına yol vermiş "Duško Tadiç işi"ndə də təsdiqlənmişdir. Tribunalın yurisdiksiyasına etiraz edərəkən Tadiç bildirir ki, Tribunal onun işinə münasibətdə yurisdiksiyaya malik deyil. Çünki ona qarşı ittiham verilən Nizamnamənin 2, 3 və 5-ci maddələri ancaq beynəlxalq silahlı münaqişələrə

aidir. Onun təqsirləndirildiyi cinayətlər isə sübut edilsə belə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilib.

Məhkəmə Palatası 10 avqust 1995-ci il tarixli qərarında göstərmişdir ki, Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş hər üç növ cinayət həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilə bilər. Apellyasiya Palatasına şikayətdə müttəhim göstərmişdir ki, ümumiyyətlə Yuqoslaviyada silahlı münaqişə olmamışdır. Məhkəmə Palatasının qərarından Tribunalın yuxarı instansiyası kimi Apellyasiya Palatasına verilmiş şikayətlə əlaqədar yuxarı instansiya qeyd edir ki, istər dövlətlərarası, istərsə də dövlətlə mütəşəkkil silahlı qruplar arasında və ya bu cür qruplar arasında münasibətlərdə silahlı qüvvələrə müraciət edildiyi hər bir halda silahlı münaqişə mövcud olur. Beynəlxalq humanitar hüquq hərbi qüvvələrə müraciət edildiyi vaxtdan fəaliyyətə başlayır və sülh müqaviləsi bağlanana, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə isə, münaqişə sülh yolu həll edilənə kimi davam edir. Keçmiş Yuqoslaviyada silahlı münaqişə 1991-ci ildə başlamış və 1992-ci ildən sonra da davam etmişdir və deməli müttəhim öz cinayətini silahlı münaqişə zamanı törətmişdir.

Keçmiş Yuqoslaviya, xüsusən də Bosniyadakı münaqişənin beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə hesab edilməsi ilə əlaqədar Apellyasiya Palatası qeyd etmişdir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Yuqoslaviya ərazisində həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq münaqişənin olmasını qəbul etmiş və hər iki münaqişə zamanı törədilmiş cinayətlərə görə təqsirli olanları mühakimə etmək üçün Tribunal yaratmışdır. Apellyasiya Palatası isə belə nəticəyə gəlmişdir ki, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüququn adət normalarının pozulması cinayət təqibinə əsas verən beynəlxalq cinayətdir [12, 32-36].

Beləliklə, Tribunalın Apellyasiya Palatasının müvafiq qərarını bilavasitə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı Beynəlxalq humanitar hüququn adət normalarının istənilən pozuntusunun beynəlxalq cinayət kimi qəbul edilməsi baxımından qiymətləndirilməli və buna görə davranılmalıdır. Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq Tribunalda olduğu kimi Ruanda üzrə beynəlxalq Tribunalın Nizamnaməsində də oxşar cinayətlər ifadə edilib. Genosid və insanlıq əleyhinə cinayətlərlə bərabər burada Beynəlxalq humanitar hüquq normaları, o cümlədən 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının 3-cü ümumi maddəsi və 1977-ci il II Əlavə Protokol ilə müəyyən edilən cinayətlər ifadə olunmuşdur.

Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsində xüsusi müddəalar qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə üçün xarakterik olan pozuntuları ehtiva etmişdir. Beləliklə, Ruanda üzrə Tribunal bilavasitə əgər belə demək mümkünsə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişədə törədilmiş beynəlxalq cinayətlərin təhqiqi üçün təsis edilmişdir. Yuqoslaviya üzrə Tribunalın Nizamnaməsi (m.5) insanlığa qarşı cinayətlərə görə məsuliyyəti həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq münaqişə ilə əlaqələndirirsə, Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsində belə

təsnifatlandırma təsbit edilməmişdir. Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsinin 3-cü maddəsində həmin əməllərin *“hər hansı mülki əhaliyə qarşımilli, siyasi, etnik, irqi və ya dini əsasda geniş miqyaslı və ya sistematik hücumun bir hissəsi kimi”* (kurs – müəll.) törədildikdə cinayət məsuliyyətinə səbəb olması təsbit olunmuşdur. Ruanda üzrə Tribunalın *ratione materiae* yurisdiksiyasına: insan həyatına, sağlamlığa, fiziki və ya psixi durumuna qarşı zorakılıq, qəsdən adamöldürmə, habelə qəddar rəftar, məsələn, işgəncə, ləyaqəti alçaltma və ya belə cəzanın istənilən forması; kollektiv cəzalandırma; girov götürmə; terror aktları; zorlama, məcburi fahişəlik və əxlaqsız hərəkətlərin istənilən forması; hərbi soyğunçuluq; sivil millətlər tərəfindən tanınmış zəruri məhkəmə təminatları olmaqla qanunauyğun təsis olunmuş məhkəmə tərəfindən çıxarılmış qərar olmadan mühakimə etmək və cəza tətbiq etmək; bu hərəkətlərdən hər hansı birini törətməklə hədələmə ilə əlaqədar cinayətlər aid edilmişdir. Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq Tribunalın Nizamnaməsi cinayət tərkiblərinin sayını konkretləşdirib, Ruanda üzrə beynəlxalq Tribunalın Nizamnaməsində isə bu məsələnin həlli açıq saxlanıb [9, 531-553]. Daha doğrusu da bu hal qəbul edilməlidir. Hərbi xarakterli münaqişələrin artması ilə yeni cinayətlər də istisna edilməməli və Tribunal da yeni cinayət tərkiblərini də formalaşdırmaq imkanına malik olmalı idi.

Ruanda üzrə Tribunalın digər mühüm xüsusiyyəti onun *ratione temporis* yurisdiksiyası konkret zamanı, yəni 1 yanvar 1994-cü ildən 31 dekabr 1994-cü il tarixə kimi törədilən cinayətlər üzrə dövrü əhatə etməsidir. Əgər Yuqoslaviya üzrə Tribunalın paralel yurisdiksiyası *“milli məhkəmələr üzərində üstünlük”* kimi ifadə edilibsə, Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsində *“bütün dövlətlərin milli məhkəmələri üzərində üstünlük”* kimi təsbit edilib. Dövlətlər Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək və qeyri-beynəlxalq münaqişələrdə baş vermiş pozuntuların araşdırılması və müvafiq şəxslərin cəzalandırılması üçün Tribunalarla əməkdaşlığı təmin edəcək tədbirlər görmək öhdəliyi daşıyırlar.

Dövlətlər qeyri-beynəlxalq münaqişələrdə də törədilmiş pozuntuların araşdırılması və müvafiq şəxslərin cəzalandırılması üçün Tribunalarla Əməkdaşlıq üçün spesifik, həm də ümumi aktlar qəbul edilib. Bir sıra dövlətlər özlərinin milli hüquq sistemini Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının nizamnamələrinə, bir qədər sonra təsis edilən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutuna adaptasiya etmək və həmin tribunallar ilə əməkdaşlığı həyata keçirəcək milli orqanlarını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə qanunvericilik aktları qəbul etmişlər. Məsələn, «Keçmiş Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq Tribunalı ilə əməkdaşlıq haqqında» Almaniya Federativ Respublikasının 10 aprel 1995-ci il Qanunu; Xorvatiyanın Tribunalı ilə əməkdaşlıq haqqında 1996-cı il Konstitusiyaya aktı; «Hərbi cinayətlər üzrə beynəlxalq tribunallar haqqında» Avstraliyanın 22 mart 1992-ci il Qanunu; «Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və beynəlxalq cinayətlər haqqında Yeni Zelandiyanın 1 oktyabr 2000-ci il Qanununu, Cinayət işlərinin təhqiqində qarşılıqlı yardım haqqında İsveçrə

Qanunu və s. qeyd etmək olar [7, 12-14].

Beynəlxalq tribunallar Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqində, ümumiyyətlə bu hüquqa hörmətin bərqərar edilməsində mühüm rol oynamışlar. Bir çox cinayətlərin, eləcə də hərbi, insanlıq əleyhinə cinayətlər sahəsində beynəlxalq məhkəmə təcrübəsini formalaşdırmış, inkişaf etdirmişlər. Bu tribunallar Beynəlxalq (humanitar) hüquqda birbaşa şəxsi cinayət məsuliyyəti ilə bağlı yenilik yaratmış oldular. Beynəlxalq məhkəmə orqanları beynəlxalq hüququ pozan şəxsləri bu cinayət bir dövlətin ərazisi hüduqlarında törədildikdə, daha doğrusu qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə törədildikdə belə mühakimə edilməni mümkün etdi.

Qeyri-beynəlxalq münaqişələrdə baş verə biləcək hüquq pozuntularına qarşı preventiv rol oynayacaq beynəlxalq təsisatın – Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin də yaradılmasını təşviq etmiş oldular. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı bütün iştirakçı dövlətlər üçün nümunəvi cinayət qanunvericiliyi üçün zəmin hazırladılar. Cinayət və Beynəlxalq Cinayət hüququnda nə qədər analogiya tətbiq edilməsə də beynəlxalq tribunalların məlum qərarları keçmiş SSRİ ərazisində, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ərazisində baş vermiş münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının kobud surətdə pozulması, şəhər və kəndlərin heç bir zərurət olmadan vəhşicəsinə dağıdılması, mülki əhalinin və mülki obyektlərin məhv edilməsi, hərbi əsirlərlə qeyri-insani rəftar və s. faktlara görə cinayət mühakiməsi üçün də əsas verməkdədir.

Qeyd etdiyimiz kimi ad hoc tribunalların *ratione temporis* yurisdiksiyası konkret zamanla məhdudlaşdırılır ki, bu hal da Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının səmərəli formada tətbiqinə təsir etməyə bilməz. Bu faktı da nəzərə alaraq beynəlxalq birlik tərəfindən daimi fəaliyyət göstərəcək beynəlxalq məhkəmə təsis edilmişdir. 17 iyul 1998-ci ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) preambula və 128 maddədən ibarət Statutu və 225 maddədən ibarət olan Prosedur, sübutetmə qaydaları qəbul edilmişdir [5, s.146]. Məhkəmənin Statutu BMT-nin təşkilatçılığı ilə 160 dövlətin iştirakı ilə keçirilən diplomatik konfransda qəbul edilib. BCM-in Statutu 1 iyul 2002-ci ildə 60 dövlət onu ratifikasiya etdikdən sonra qüvvəyə minmişdir [10].

Azərbaycan Respublikası da Roma konfransında 160 dövlətdən biri kimi iştirak etsə də Statutu ratifikasiya etməyib. Buna baxmayaraq Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda təsbit olunmuş genosid, insanlıq əleyhinə cinayətlərin, müharibə və təcavüz cinayətlərinin tərkibləri Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əks etdirilmişdir. Statutun 25.2-ci maddəsində deyilir ki, Məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşən cinayəti törətmiş şəxs fərdi məsuliyyət daşıyır və bu Statuta əsasən cəzalandırılmalıdır. Məhkəmənin 11 mart 2003-cü ildə Haaqada açılışı zamanı dünyada mövcud olan 40-dan çox beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq münaqişə ocağında yaranmış pozuntular məhkəməyə təqdim edilir.

BCM onun yurisdiksiyasına aid edilmiş cinayətləri törətmiş fiziki

şəxslərin fərdi cinayət təqibini həyata keçirmək üçün təsis edilib [6, 99] və bu şəxslərin statusu Məhkəmənin yurisdiksiyasına təsir etmir [4, 29-30]. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 5(1) maddəsinə görə Məhkəmə: a) genosid cinayəti; b) insanlıq əleyhinə cinayətlər; c) müharibə cinayətləri; d) təcavüz cinayətinə münasibətdə yurisdiksiyaya malikdir [8, s.68]. Məhkəmənin *ratione temporis* yurisdiksiyasını xarakterizə edən əhəmiyyətli meyarlardan biri ondan ibarətdir ki, onun yurisdiksiyası Roma Statutu yalnız qüvvəyə mindikdən sonra baş vermiş cinayətlərə şamil edilir. Eyni zamanda dövlət yurisdiksiyasını retrospektiv məzmununda da qəbul edə bilər (m.11(2)).

Ad hoc tribunallarla əməkdaşlıqda olduğu kimi Statutda ifadə edilən prosedurun yerinə yetirilməsində dövlətlər öhdəliklidir və bunun üçün daxili aktlar qəbul edilmişdir. BCM ilə əməkdaşlıq etmək beynəlxalq humanitar hüququn normalarını imperativ təbiətindən irəli gəlir. Statutda (m.88) deyilir ki, iştirakçı-dövlətlər bu hissədə göstərilmiş bütün əməkdaşlıq formaları üçün proseduraların onların milli hüququnda həyata keçirilməsini təmin edirlər. Bu qayda ümumi xarakterli olmaqla yalnız iştirakçı dövlətlər üçün nəzərdə tutulub. Lakin bu o demək deyildir ki, “üçüncü dövlətlər” ümumi beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməyəcəklər. Buna nümunə kimi Statutu ratifikasiya etməyən, lakin Statutda təsbit edilmiş cinayət tərkiblərini Cinayət Məcəlləsində əks etdirmiş Azərbaycan Respublikası qeyd edilə bilər.

BCM daimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq məhkəmə orqanı kimi özünün yurisdiksiyasını həyata keçirərkən 5-ci maddədə göstərilən cinayətlərlə bağlı dünyanın istənilən yerində mühakimə üçün cinayət işini başlaya bilər. Burada bir məqama da diqqət yetirilməlidir. Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, Statutun 8-ci maddəsinin f bəndinə görə qeyri-beynəlxalq xarakterli münaqişələr zamanı baş vermiş cinayətlər də BCM-in yurisdiksiyasına düşür [1, 398]. BCM-in Statuna əsasən Məhkəmənin *ratione materiae* yurisdiksiyasına düşən müharibə cinayətlərinin bir qismi beynəlxalq silahlı münaqişələrə aiddirsə, digər bir qismi isə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən pozuntuları ehtiva edir. Şübhəsiz ki, Statutda qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən əməllərin də hərbi cinayət kimi nəzərdə tutulması Beynəlxalq humanitar hüququn implementasiyası baxımından yüksək dəyərləndirilməlidir.

Statutun məqsədlərinə görə müharibə cinayətlərinə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyaları üçün eyni olan 3-cü maddənin kobud şəkildə pozulması, o cümlədən: silahı yerə qoymuş hərbi qulluqçular və xəstələr, yaralanma, həbsdə olma, yaxud hər hansı digər səbəbdən sıradan çıxmış şəxslər də daxil olmaqla, hərbi əməliyyatlarda aktiv iştirak etməyən şəxslərə qarşı törədilmiş hüquq pozuntuları aid edilir. Bu pozuntuların da dairəsi geniş formada (məsələn, həyata və şəxsiyyətin sağlamlığına qəsd, insan bədənininin alçaldılması, girovlar götürmək və s.) təsbit edilib.

Statut nizamsızlıq, ayrı-ayrı və təsadüfi zorakılıq aktları və digər analogi

xarakterli daxili qaydaların pozulması və gərginliklərin yaranması hallarına tətbiq edilmir, yalnız 2(s) bəndinə uyğun olaraq qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə tətbiq edilir. 2(e) bəndinə uyğun olaraq iştirakçı dövlətin ərazisində silahlı münaqişələrə münasibətdə, hakimiyyət orqanları ilə silahlı qruplar arasında və ya bu cür qrupların öz aralarında uzunmüddətli silahlı münaqişə getdiyi hallarda tətbiq edilir. Statutun 1-ci maddəsində deyilir ki, Məhkəmə həmin Statutda nəzərdə tutulan beynəlxalq birliyin narahatlığına səbəb olan ən ciddi cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyan şəxslərə münasibətdə yurisdiksiyasını həyata keçirməyə səlahiyyətli olan daimi orqandır və milli cinayət mühakiməsi orqanlarını tamamlayır.

Dövlətlərin suverenliyi prinsipinə əsasən hər bir dövlət öz ərazisində məhkəmə yurisdiksiyasını həyata keçirməkdə sərbəstdir. Statutda nəzərdə tutulmuş cinayətlər üzrə mühakimə icraatını həyata keçirmək vəzifəsi ilk növbədə dövlətlərin üzərinə düşür. BCM yalnız dövlətlərin mühakimə edə bilmədikləri və ya mühakimə etmək istəmədikləri şəxslərin törətdikləri cinayət işlərinə baxır. Həmçinin silahlı münaqişə və ya hər hansı digər səbəbdən ölkənin hüquq sisteminin fəaliyyət göstərmək imkanında olmaması da mümkündür. BCM-in milli məhkəmələrə nisbətə üstünlüyü yalnız ifadə etdiyimiz şərtlər çərçivəsində mümkündür. BCM ad hoc tribunallarda rastlanan [11] cinayət işi üzrə milli məhkəmələrdə icraata başlanılması halında işin tələb edilməsi kimi səlahiyyətə malik deyil.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə də ən ağır beynəlxalq cinayətlərə görə cəzasızlığın aradan qaldırılması mexanizmi kimi Beynəlxalq humanitar hüququn nümunəvi implemantasiyasının mühüm vasitələrindən biridir. Lakin bir sıra dövlətlərin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasını tanımaması və yalnız Statutda ifadə edilən beynəlxalq cinayət tərkiblərini qanunvericiliyə adaptasiya etməsi bu Məhkəmənin preventiv xüsusiyyətini qəbul etməmək anlamına gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ведерникова О.Н. Система международного уголовного права и проблемы национальной безопасности России / Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники / Материалы Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В.Ломоносова, 29-30 мая 2003 / Отв. ред. В.С.Комиссаров М.:ЛексЭст, 2004, 598 с.
2. Дипломатическая конференция полномочных представителей под эгидой Организаций Объединенных Наций по учреждению международного уголовного суда. Римский Статут Международного Уголовного Суда. Рим. 1998.с.3-17
3. Ежегодник Комиссии и Международного Права. 1991. Т.1 Краткие отчеты о заседаниях сорок третьей сессии. 29 апреля-19июня 1991 года. ООН. Нью-Йорк. 1993,с.6-9
4. Лукашук И.И, Наумов А.В.Международное уголовное право. Учебник. М.: Спарк, 1999, 287с.
5. Международный уголовный суд, (сборник документов), Казань, Центр инновационных технологий, 2004, 482 с.
6. Ортенсия Д.Т. Гуттиеррес Поссе. Взаимоотношения международного гуманитарного

- права и международных уголовных трибуналов / Международный журнал Красного Креста. т.88, №861, март 2006 г. с.81-106
7. Сафаров Н.А. Проблемы обеспечения совместимости Римского статута Международного уголовного суда и национальных правовых систем (опыт законодательства Азербайджанской Республики), Баку: Юридическая литература, 2002, 196с.
  8. Сафаров Н. О юрисдикции международного уголовного суда *ratione materiae*. *Azərbaycan hüquq* журналы. №1(5), 2003, с.63-74
  9. Greppi E. The Evolution of individual criminal responsibility under InternationalLaw.//InternationalreviewoftheRedCross, No 85, 1999, p.531-553
  10. <http://www.untreaty.un.org>.
  11. Prosecutor v. Disko Tadic aka Dule (IT-94-1-AR72), August 10, 1995
  12. The Prosecutor v. Dusko Tadic. Case No IT-91-1-AR72. Appeal on Jurisdiction (Oct.2,1995) / ILM. 1996. Vol.35. No.1, p.32-73

**ПРИМЕНЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА
МЕЖДУНАРОДНЫМ СУДОМ И ТРИБУНАЛАМИ В ВОЕННЫХ
КОНФЛИКТАХ НЕМЕЖДУНАРОДНОГО ХАРАКТЕРА**

Р.А.АХУНДОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена применению международного гуманитарного права международным судом и трибуналами в военных конфликтах немеждународного характера. Автор изучает деятельность международных трибуналов по исследованию военных преступлений в ходе военных конфликтов немеждународного характера. Изучается деятельность отдельных трибуналов, применение ими международного гуманитарного права в военных конфликтах немеждународного характера. Наряду с историческими аспектами процесса, исследуются учреждение отдельных трибуналов, их юрисдикция, принятые ими решения и практика их исполнения в контексте Женевских Конвенций. Оценивается роль деятельности трибуналов *Ad hoc* в учреждении постоянно действующего Международного Уголовного Суда. Автор отмечает, что из-за изменчивого характера динамики преступлений, совершенных в ходе военных конфликтов немеждународного характера, открытость юрисдикции трибуналов по кругу военных преступлений должна считаться более приемлемым. Также обращается внимание на характерность данной практики для международного трибунала по Руанде.

Ключевые слова:Международный уголовный суд, Международный уголовный кодекс, трибунал *Ad hoc*, Комиссия международного права, персональная юрисдикция

**APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW
BY INTERNATIONAL COURTS AND TRIBUNALS DURING
NON-INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS**

R.A.AKHUNDOV

SUMMARY

The article is dedicated to the application of international humanitarian law by international courts and tribunals during non-international armed conflicts. Performance of international tribunals on the investigation of war crimes during non-international armed conflicts is studied by the author. Performance of individual tribunals, their application of international humanitarian law to non-international armed conflicts is investigated. In addition to the historical aspects of the process, the establishment of individual tribunals, their jurisdiction, adopted resolutions and the practice of implementation of such resolutions are studied in the context of the Geneva Conventions. The role of the performance of ad hoc tribunals in the establishment of permanently functioning International Criminal Court is assessed. The author states that, maintaining the jurisdiction of the tribunals covering the war crimes explicit should be regarded as more appropriate, since the dynamics of the crimes committed during non-international armed conflicts is of variable nature. It is also noted that, such practice is typical for the international tribunal for Rwanda.

Key words: International Crimes Court, International Crimes Code, Ad hoc tribunal, Commission of International Law, jurisdiction connected with persons

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

UOT 327; 930.22

GEOSİYASİ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTİNDƏ
MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ İKİLİ ƏLAQƏLƏNMƏ
ƏMƏKDAŞLIĞININ TƏNZİMLƏNMƏSİ
(Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri timsalında)

B.E.NƏBİYEV

Bakı Dövlət Universiteti
bextiyar030@hotmail.com

Məqalədə geosiyasi dəyişmələr və fəaliyyətin tənzimlənməsində yeni bir modelləşdirilmənin verilməsinə çalışılmışdır. Bu modelləşmə iki dövlətin tarixi və perspektiv fəaliyyətlərinin təhlili əsasında qurulur. Burada Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları arasında münasibətlərin gələcəyinə yeni bir formatda baxılır. Bu format geosiyasi maraqların tutuşma nöqtələrinin çoxaldılmasıdır.

Açar sözlər: geosiyasi, fəaliyyət, tənzimlənmə, modellər, proseslər, əməkdaşlıq, hərbi, müasir, gərginləşmə, siyasət

Məqalənin üslubiyəti ilə bağlı olaraq konseptualoji izahlar

Məqalədə tərəfimizdən Azərbaycan siyasi elmində istifadəsi fayda verə biləcəyini düşündüyümüz bəzi istilahları (terminləri) əlavə olunub. Bunlar proseslərin başa düşülməsi, eləcə də, təcrübənin nəzəriyyəyəşdirilməsi, nəzəriyyənin isə milliləşdirilməsi zamanı kömək edə bilər. Dövrüyyəyə gətirilən problemdən göründüyü kimi **mərkəzləşdirilmiş ikili əlaqələnmə əməkdaşlığının tənzimlənməsi** dir. Burada qəsd edilən odur ki, milli, coğrafi, iqtisadi, hərbi və eləcə də xarici siyasi mənəfətləri ortaq olan ölkələr, konkret olaraq Azərbaycan və Türkiyə geosiyasi fəaliyyətlərini mərkəzləşdirilmiş bir şəkildə koordinasiya edə bilərlər. Gələcəkdə bu mərkəzləşdirmə fəaliyyətlərini inkişaf etdirirək daha çox inteqrasiya edilmiş qurumlar, təşkilatlar, iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi və hərbi mərkəzlər təsis edə bilərlər. Həmçinin müştərək əməkdaşlığın çox şaxələşməsinə, eləcə də hərbi əməkdaşlıq proseslərinin idarə edilmə şəbəkəsinin gücləndirilməsini həyata keçirə bilərlər.

Geosiyasi əməkdaşlıq nəzəri baxışlar

Məsələnin mahiyyət olaraq anlaşılması üçün məqalədə əsas alacağımız metod ilk öncə nəzəri baxışları ortaya qoymaq ondan sonra isə praktiki

tövsiyələrə keçməkdir. Tarixi proses və onun müasir davamı onu deməyə əsas verir ki, bəzi dövlətlərin və millətlərin ortaq dəyərləri olduğu kimi ortaq maraqları da yarana bilər. Bu ortaq maraqlar ya ortaq iddialara, yaxud da ki, ortaq təhlükələrə qarşı yönəlir. İddia dedikdə təbii ki, hər zaman neqativ assosiasiyalar əmələ gəlir. Amma bu heç də hər zaman belə anlama gələ bilməz. İddiyanın xarakterini müəyyən edən dövlətlərin fəaliyyətlərini tənzim edən ideoloji əsaslardır. Bu ideoloji əsaslar mahiyyət etibarilə bəşəri dəyərlərlə ziddiyyət təşkil etmirsə qeyd edilən iddialar da həm dövlətin özü, həm də ətraf üçün pozitiv ola bilər. Bunun tam əksinə əgər dövlətlərin fəaliyyətini tənzim edən ideoloji əsaslar aqressiv mahiyyətlidirsə bu olduqca təhlükəlidir. Belə təhlükələrin aradan qaldırılmasında dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların birgə fəaliyyətinin olması zəruridir. Məsələn, Azərbaycan regionunda liderlik iddiasındadır. Lakin bu liderlik kiminsə ərazilərinə göz dikmək və sərvətlərinə sahib çıxmaq deyildir. Bu liderlik Cənubi Qafqazı lokomotiv olaraq inkişaf etdirib arxasınca aparmaqdır. Bunun nümunələrinə biz Azərbaycan kapitalının Gürcüstanda yatırılmasına rastlaya bilərik (1). 2015-ci ildə Gürcüstan iqtisadiyyatına qoyulmuş 1,351 milyard ABŞ dolları xarici sərmayənin 542 milyard dolları məhz Azərbaycana məxsusdur. Gürcüstan Milli Statistika Mərkəzinin məlumatına görə 2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına 1,758 milyard dollar xarici investisiya cəlb olunmuşdu. Bunun da 341 milyard dolları Azərbaycanın payına düşüb. Gürcüstan iqtisadiyyatına sərmayə qoyan xarici ölkələr sırasında ikinci yerdə Böyük Britaniyadır (2). Təbii ki, Azərbaycanın bu pozitiv iddialarına digər misallar ilə də dəstək vermək olar. Azərbaycan iqtisadi inkişafını dünyada iki ümumiləşdirilmiş göstərici daha yaxşı ifadə edə bilər: 1. Azərbaycan MDB, Şərqi Avropa və Türk dilli respublikaları arasında ən rəqabətədavamlı iqtisadiyyat qurmaqla Davos İqtisadi Forumunun “Dünya rəqabət-qabiliyyətlilik 2013-2014” hesabatında dünyada 39-cu yerdə gedir. 2. Azərbaycan hər 100 nəfərə düşən qaçqın və məcburi köçkün sayına görə dünyanın ən “qabaqcıl” ölkələrindən sayılır. Beləliklə, Ermənistan işğalının ağır nəticələrinə baxmayaraq Azərbaycan dünyanın ilk ən rəqabətədavamlı iqtisadiyyatlarından birini qurmağa nail olmuşdur. Son 10 il ərzində qaçqın və məcburi köçkünlər üçün bütün sosial-texniki infraqstruktura malik, ümumi sahəsi 1,5 milyon kvadratmetr olan, 110 min nəfərin məskunlaşdırıldığı 23,5 min evdən ibarət 57 müasir qəsəbə və məhəllə salınmışdır. 2003-2012-ci illərdə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə 5 milyard ABŞ dollarına yaxın vəsait sərf olunmuşdur ki, bu da Gürcüstan və Ermənistanın birgə götürülmüş dövlət büdcəsinin həcminə bərabərdir. Hər il Azərbaycan dövləti 20 min nəfərdən çox qaçqın və məcburi köçkün əhalini mənzillə təmin edir ki, bu da hər il əhalisi Fransanın Orli (Orly) şəhərinin əhalisinə bərabər olan yeni bir şəhərin salınması deməkdir (3).

Ermənistan da müəyyən iddialara malikdir. Onun iddialarının geosiyasi maraqlarının bariz nəticəsi Azərbaycan torpaqlarının iyirmi faizinin müvəqqəti işğalıdır. Bunun təfərrüatlarına burada getmək istəməzdik, çünki bu haqda artıq

neçə illərdir Azərbaycan alimləri dəyərli yazılar yazıblar. Məsələ ondadır ki, Ermənistanın geosiyasi maraqlarının problemlə təzahürləri onun konstitusiyasındadır (5). Ermənistan Türkiyə Respublikasına qarşı ərazi iddialarını qanunvericiliyinə belə salmışdır. Bütün dövrlərdə Ermənistan Türkiyə və Azərbaycana qarşı dövlət səviyyəsində ərazi iddiasından əl çəkməmiş və bu gün də eyni siyasəti həyata keçirir. Buna baxmayaraq, Türkiyə dövləti 1991-ci il dekabrın 16-da Ermənistanın dövlət müstəqilliyini tanımış, lakin bu tanınmanın müqabilində Ermənistan Türkiyəyə qarşı irəli sürdüyü iddialardan geri çəkilməmiş və iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər qurulmamışdır (4).

Türkiyə də bu gün müasir geosiyasi proseslərin gedişində özünün hədəflərini müəyyən etmiş və eləcə də iddialarını ortaya qoymuşdur. Bu iddiaların bu günkü reallaşdırıcısı Adalat və İnkişaf Partiyasıdır. AK Partiyasının xarici siyasət yanaşmalarını ümumi xəttləri ilə göstərməli olsaq, bu nəticəyə varə bilərik: a) Yaxın Şərqdə İslam şəxsiyyəti üzərindən hərəkət etmək, b) Mərkəzi Asiyada Türk şəxsiyyətindən hərəkət etmək, c) Avropa ilə təhlükəsizlik xəttindən hərəkət etmək. Buradan da aydın olacağı kimi, AK Partiya yalnız müəyyən bir kimliyə ilişib qalmaq yerinə daha çox Türkiyənin təsirli olacağı kimliyi bölgəyə görə dəyişdirməklə pragmatik bir çoxşahəlilik önə çıxardır. AKP siyasətinin Avropa Birliyi (AB) və ABŞ ilə müvafiq göründüyü ilk iqtidar dövründə Türk xarici siyasətinin Yaxın Şərqə yönəlik açılışı və Türkiyənin müstəqil bir regional aktör olaraq ön plana çıxması görülməkdədir (6). Bu gün Türkiyə bir sıra qlobal problemlərin həllində fəallığını artırır. Regionda isə tamamilə üstün bir mövqeyə gəlməsini istəyən Türkiyənin ən yaxın tərəfdaşı və müttəfiqi Azərbaycan Respublikasıdır. Tarix boyu Türkiyə daima Azərbaycanın yanında olub.

Ortaq təhlükələr məsələsi geosiyasi fəaliyyətin tənzimlənməsi zamanı müttəfiq axtarışında heç də az rol oynamır. Son dünya hadisələrindən misallarla fikrimizi gücləndirə bilərik. Yaxın və Orta Şərq, habelə Afrika ilə bağlı olaraq Fransa ilə Amerikanın maraqları heç də eyni deyildir. Fransa Afrikada özünün geosiyasi üstünlüyünü qorumaq üçün çalışır. Amerikanın isə Yaxın Şərqdə bədrəmələrindən bəzən maraqları üçün istifadə edir (7). Bununla belə İŞİD-in son bombalanma fəaliyyətində ABŞ ilə birgə iştirak etdi. Buraya xüsusi ilə Rusiyanın fəaliyyətini də qatmaq olar. Amerika ilə diametral maraqlara malik olan Rusiya da eyni hədəfləri vurdu. Gözlənilən son nə qədər fərqli olsa da fəaliyyət motivasiyası eyni idi. Bu dövlətlər onu terrora qarşı birgə fəaliyyət kimi izah edirdilər.

Azərbaycan və Türkiyənin fəaliyyət motivasiyasında ortaqlıq anlayışı vardır. Bəzən bunu sırf Ermənistan ilə məhdudlaşdırmaq istəkləri görsənir. Amma bu təhlükələri latent və aşkar təhlükələr olmaq üzrə iki hissəyə bölmək məqsədəuyğun olardı.

Türkiyə müstəqilliyin ilk illərindən Azərbaycanın ən yaxın tərəfdaşıdır. Rəsmi Ankara bütün beynəlxalq qurumlarda Azərbaycanı dəstəkləyib, bir çox məsələlərdə müstəqilliyimizin qarantı kimi çıxış edibdir. Burada yenə də tarixi

detallara gedib məsələni çox uzaqlara aparmaq istəməzdik. Son günlər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ermənistanın işğal altında saxladığı ərazilərdən etdiyi provokasiyalara cavab olaraq atdığı addımlar və bir sıra strateji yüksəkliklərin qaytarılması beynəlxalq münasibətlər ortamında Türkiyədən qəti bir dəstək tapdı. Türkiyənin sabiq baş naziri Əhməd Davudoğlu bildirdi ki, Türkiyə Azərbaycanın haqlı “davasında” qiyamətə qədər yanındadır (8). Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Bakı Forumunun rəsmi açılış mərasimində isə Türkiyə Respublikası Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycanın məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ümumbəşəri dəyərlər ölkəsi olduğunu bir daha vurğuladı. Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyevin sözləri də bu yanaşmanı bir qədər də gücləndirməkdədir: ““Ölkəmiz, nəinki Şərqlə Qərb arasında körpüdür, burada hər zaman multikulturalizm olub. Azərbaycan çoxkonfessiyalı ölkədir. Biz öz tarixi abidələrimizlə fəxr edirik. Bu ölkədə müxtəlif xalqlar yaşayıb-yaradıblar. Ən qədim kilsələrdən biri olan Alban kilsəsi Azərbaycanda yerləşir” (10).

Azərbaycan dövlətinin siyasi iradəsi də Türkiyənin bizim üçün önəmini ən yüksək səviyyələrdə dilə gətirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində bunu belə ifadə etmişdir: “Siyasi əlaqələr gündən-günə genişlənir. Biz beynəlxalq təşkilatlarda bir-birimizə daim dəstək veririk, xarici siyasətlə bağlı məsləhətləşmələr aparılır. Fərsətdən istifadə edərək, Türkiyə dövlətinə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həlli işində göstərdiyi səylərə görə və Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etdiyi üçün minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Bu, bizim üçün çox önəmlidir. Türkiyə bütün dövrlərdə bu məsələ ilə bağlı öz siyasətini açıq şəkildə aparmışdır, daim Azərbaycanın yanında, haqqın, ədalətin, beynəlxalq hüququn yanında olmuşdur” (9).

Son dövrlərdə Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin gərginləməsi, Rusiya tərəfindən bir sıra gərginliyə səbəb ola biləcək ifadələrin işlədilməsi Azərbaycanın Türkiyə üçün geosiyasi aktor kimi rolunu bir qədər də artırmışdır. Bu haqda Azərbaycan mətbuatında müəyyən fikirlər səslənmiş və Azərbaycanın gərginliyinin aradan qaldırılmasında vasitəçi ola biləcəyi vurğulanmışdır.

Bəzi məqamlarla bağlı olaraq xüsusi izah

Xüsusi ilə bir məsələni diqqətə çatdırmaq mühümdür. Azərbaycan Respublikası dünyada və regionda sülh və stabilliyin qorunmasının tərəfdarıdır. Heç bir dövlətin siyasi fəaliyyətinin süqutunu, bundan doğan fəsadları öz xarici siyasətinin prioriteti hesab etmir. Lakin geosiyasi proseslərin gedişi onu deməyə əsas verir ki, dövlətimizin ətrafında və eləcə də dünyada bütövlükdə böyük dəyişikliklər gedir. Siyasi analitiklər və alimlər müəyyən dövlətlərin tarix səhnəsindən getmə ehtimallarından və həmçinin yeni təhlükələrin yarana biləcəyindən söz açır. Azərbaycan Respublikası da buna daim hazır olmalıdır. Onun üçün elmi-akademik dairələrin üzərində bir vacibətdir ki, elmi tədqiqatlarının yekunu olaraq öz proqnoz və tövsiyyələrini ortaya qoysunlar.

Azərbaycan Respublikasının elm və təhsillə bağlı siyasətinin də qeyd etdiyimiz məsələlər konseptual əsaslarıdır. Bundan irəli gələrək məqalənin sonunda tərəfimizdən aşağıdakı tövsiyələr verilir.

Geosiyasi fəaliyyət istiqamətində mərkəzləşdirilmiş ikili əlaqələnmə əməkdaşlığının tənzimlənməsi (Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri təmsalında) ilə bağlı perspektiv fəaliyyət tövsiyələri

1. Dünya yeni geosiyasi kataklizmləri yaşayır. Hadisələrin gedişi o qədər də uzaq olmayan perspektivlərdə bəzi məsələlərin ola biləcəyini göstərir. Bunların başında Rusiyanın mövqelərini itirməsi hətta parçalana bilməsi ehtimalı vardır (12). Azərbaycan və Türkiyə Rusiyanın gələcəkdə parçalana bilmə ehtimalına qarşı da birgə geosiyasi davranış modelinə sahib olmalıdırlar.
2. Türkiyənin türk və müsəlman dövlətlərinin konsolidasiyası ilə bağlı olaraq perspektiv fəaliyyətində Azərbaycan ilə birgə fəaliyyətini daha sistemli bir şəkildə gücləndirməsi lazımdır. Öncəki bənddə qeyd etdiyimiz ehtimaldan çıxış edərək geosiyasətə yeni gələ biləcək türk və müsəlman ölkələrinin təmərkləşdirilməsi yalnız Azərbaycan vasitəsi ilə mümkündür.
3. Ermənistan təhlükəsinin fəsadlarının aradan qaldırılması istiqamətində fəaliyyəti ancaq coğrafi məkan ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Azərbaycan və Türkiyə diasporlarının fəaliyyətləri gücləndirməlidir.
4. Azərbaycan və Türkiyə sıx iqtisadi əməkdaşlığa sahibdirlər. Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında, ümumiyyətlə, ölkəmizin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının reallaşmasında Türkiyə dövləti ilə hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1993-cü ildən başlayan bu istiqamətdəki kursun yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin etdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”nin xarici neft şirkətlərinin konsorsiumunda “Türk petrolları” şirkətinin təmsil olunması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığın inkişafının ilk əsas təzahürü idi. Azərbaycan və Türkiyə bu gün də bir çox birgə və eləcə də beynəlxalq layihələrin iştirakçısıdır (13). Bununla belə hər iki ölkə arasında ikitərəfli siyasi-iqtisad birlik modelinin daha təkmil hüquqi ifadə forması və təşkilati şəklini tapmaq lazımdır;
5. Türkiyə və Azərbaycanın dünyada gedən proseslərin reallıqlarını nəzərə alaraq assimetrik təhlükələr, humanirat problemlər və fəvqəladə hallarla bağlı fəaliyyət tənzimlənməsinin mərkəzləşdirilmiş qərargahlar formatını işləyib hazırlamaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə regional əməkdaşlığı uğurla inkişaf edir. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=1287:az-gurc-turk-bf-25-052013&catid=8:news&Itemid=263&lang=az.
2. Azərbaycan 2015-ci ildə Gürcüstan iqtisadiyyatına sərmayə yatıran ölkələr sırasında birinci yerdədir. <http://www.qafqazinfo.az/iqtisadiyyat-4/gurcustana-sermaye-qoyanlar-sirasinda->

- azerbaycan-birincidir-144126.
3. Qasımlı V. İqtisadi modernizasiya. Bakı, 2014, s.31.
  4. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Türkiyənin bu istiqamətdəki siyasəti. <http://www.xalqgazeti.com/az/news/politics/14365>
  5. Türkiyə-Ermənistan ilişkileri. Bilge adamlar kurulu raporu. Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Fatih Özbay Rapor NO: 25OCAK 2011, s.3.
  6. Emirhan KAYADİŞ Politika Değişimi:AKP Dönemi Türk Dış Politika. // KSBD, S.12, İlbahar 2015, y. 7, s. 71-91, s.76.
  7. Uluslararası stratejik araştırmalar kurumu Analiz No: 27, Ortadoğu ve Afrika'da Fransız Dış Politikası, s. 5-6;
  8. Davutoğlu: Can Azerbaycan'ın kıyamete kadar yanındayız <http://www.karar.com/gundem-haberleri/davutoglu-can-azerbaycanin-kiyamete-kadar-yanindayiz-86076#>.
  9. <http://www.president.az/articles/12775>
  10. <http://www.president.az/articles/19563>
  11. <http://cbc.az/az/news/all-news/aydn-mirzzad-azrbaycan-vasiti-olmaa-hazrdr.page>
  12. Василий Шаклеин Институт США и Канады РАН, Москва, Россия. Сценарии будущего России в оценках американских экспертов. // Международные процессы, Том 13, № 3, сс. 108-120 DOI 10.17994/IT.2015.13.2.42.7
  13. Əhmədov E. Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı yeni və dinamik inkişaf mərhələsində. http://azertag.az/xeber/Azerbaycan_Turkiye_strateji_terefdasligi_yeni_ve_dinamik_inkisaf_merhelesinde-843233

**ДВУСТОРОННЕЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В РЕГУЛИРОВАНИИ
ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
(в контексте азербайджано-турецких отношений)**

Б.Э.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка моделирования геополитических изменений регулирования. Моделирование сделано на основе двух государств и анализа их исторической и будущей деятельности. Между республиками Азербайджана и Турции выявлены новый форматы. Этот формат воспроизведение геополитических интересов.

Ключевые слова: политические действия, нормативные, модели, процесс, сотрудничество, военный, современный, расширение, политика

**BILATERAL COOPERATION IN THE REGULATION
OF GEOPOLITICAL ACTIVITIES
(on the example of Azerbaijani-Turkish relations)**

B.E.NABIYEV

SUMMARY

The author proposes a new model for the regulation of geopolitical changes and activity. The modeling is based on the analysis of historical and perspective performances of twostates. The paper studies Azerbaijani-Turkish relations in a new format. This format comprises reproduction of common geopolitical interests.

Key words: political action, regulatory models, process, cooperation, military, modern, expansion, politics

UOT 339.9; 339.9:061(100)**BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ELM KİMİ FORMALAŞMASI
PROSESİ: ELMİ NƏZƏRİYYƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ****A.A.MƏMMƏDOV, N.S.MAHMUDOVA*****Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti******aqil.arifoglu@gmail.com, mahmudova.nurana@yahoo.com***

Digər ictimai elmlər ilə müqayisədə beynəlxalq münasibətlər elmi qısa tarixə malikdir. Müasir dövlətlər arasında münasibətlərin başlanğıc tarixi kimi Vestfal Sülh müqaviləsi əsas götürülsə də, bu cür münasibətlər uzun müddət beynəlxalq hüquq, tarix və siyasət elminin tərkibində araşdırılmışdır. Ancaq birinci dünya müharibəsindən sonra, beynəlxalq münasibətlər bütün bu elmlərdən ayrı müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır.

Bu məqalə əsas etibarilə iki hissədən ibarətdir. Məqalənin birinci hissəsində beynəlxalq münasibətlərin elm kimi ortaya çıxması prosesi, ikinci hissəsində isə beynəlxalq münasibətlərdə nəzəriyyənin əhəmiyyətinə diqqət yetirilmişdir.

Xüsusilə, birinci dünya müharibəsindən sonra bir çox nəzəriyyələrin meydana çıxması ilə beynəlxalq münasibətlər elminin daha da zənginləşdiyini qeyd etmək mümkündür. Nəzəriyyələrdə müxtəlifliyin yaranması elmi müzakirələrin daha da aktivləşməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar, beynəlxalq münasibətlərin əsas subyekti olan dövlətlərin praktikadakı davranışlarına öz təsirini göstərmişdir.

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, elm, metod, nəzəriyyə

1.Giriş

Bir münasibət forması kimi müasir beynəlxalq münasibətlərin yaranma tarixi 1648-ci ildə imzalanmış Vestfal sülh sazişi hesab olunur. Münasibətlərin əsasını təşkil edən dövlətlərin və müasir beynəlxalq sistemin yaranması, dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyən əsas prinsip və prosedurların (suverenlik, diplomatiya, beynəlxalq hüquq) meydana çıxması Vestfal Sazişində qəbul edilən prinsiplərə əsaslanır. Digər ictimai elmlər kimi beynəlxalq münasibətlərin də yaranmasını şərtləndirən çox mühüm bir problem var. Elmin diqqət mərkəzində olan əsas problem və onun həllini tapmaq istiqamətində atılan addımlar bu elmlərin yaranması üçün labüd olan bazanı formalaşdırmışdır. Bu mənada beynəlxalq münasibətlərin cavab tapmağa çalışdığı və analiz etmək istədiyi yüzlərlə fərqli sual ya da problem olsa da, elmin yaranmasını mümkün edən əsas problem “müharibənin qarşısını necə almaq olar?” məsələsidir. Bu problem elmin strukturuna və həmin elmin formalaşmağa

başladığı ilk dövrlərdə aparılan araşdırmaların məzmununa birbaşa təsir etmişdir. Müxtəlif nəzəriyyələrin ortaya çıxması Beynəlxalq Münasibətlərdə elmi nəzəriyyənin əhəmiyyətinin daha çox müzakirə mövzusunda çevrilmişdir.

2. Beynəlxalq Münasibətlərin Elm Kimi Formalaşma Prosesi

Hər hansı bir elmin formalaşmasında ən mühüm amillər onun özünə-məxsus tədqiqat sahəsinin yaradılması və bu sahənin necə işləyəcəyinin (metod probleminin) müəyyən edilməsidir. Bu iki məsələni nəzərə alan elmi disiplinlər öz sahə və metodlarını müəyyən edərkən müəyyən çərçivə çəkir və digər fənlərdən fərqli tərəflərini ortaya qoyurlar (7, 25-27). Bir elmin yaranmasının ən mühüm göstəriciləri sistemli şəkildə mövzu ilə bağlı kitabların nəşr edilməsi, universitetlərdə kafedraların açılması, mövzunun əhəmiyyətinin alimlər deyil, daha geniş ziyalı və qərarverici dairələr tərəfindən də başa düşülməsi və sistemli tədqiqatlar aparan araşdırma mərkəzlərinin yaradılması olduğunu nəzərə alsaq, beynəlxalq münasibətlər sahəsində bu tendensiyalar Birinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşmışdır (3, 10).

Elmin əsas tədqiqat sahəsi olan beynəlxalq siyasət və xarici siyasət fərqli anlayışlar kimi qəbul edilsə də, müharibədən əvvəl tarixçilərin, hüquqşünasların və siyasət fəlsəfəçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin, fənnin özünə-məxsusluğu baxımından tədqiqat sahəsinin digər fənlərdən müəyyən dərəcə müstəqil olması və müəyyən sərhədlərinin çəkilməsinə ehtiyac duyulmuşdur. Bu sərhədlərin çəkilməsi heç də asan olmamışdır. Çətinliyin əsas səbəblərindən biri tədqiqat sahəsini digər elmlərin mövzularından tam şəkildə ayırmağın mümkün olmamasıdır. Fənlərarası xarakter daşıyan beynəlxalq münasibətlər öz metodologiyasını və araşdırma gündəmini formalaşdırmaq vəzifəsini yerinə yetirməli olmuşdur. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra meydana çıxan yeni dünya düzəni axtarırları bu baxımdan əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xüsusən də ABŞ və İngiltərə universitetlərinin alimləri elmin tədqiqat sahəsini üç sual ətrafında formalaşdırmağa təşəbbüs etmişdilər: 1) Müharibənin səbəbləri nələrdir? Köhnə sistem bu dərəcədə böyük fəlakətə necə səbəb olmuşdur? 2) Müharibədən hansı nəticələr çıxartmaq olar? Bir də bu miqyasda müharibənin baş verməməyi üçün nə etmək lazımdır? 3) Yeni dünya düzəni hansı baza əsasında yaradılmalıdır? Beynəlxalq təşkilatlar və Millətlər Cəmiyyəti fəaliyyətini uğurlu şəkildə necə həyata keçirə bilər?

Bu suallar inkişaf etmək və yeni dünya düzəninin yaradılmasına duyulan inamla fəaliyyət göstərildiyini nümayiş etdirir. Bu baxımdan, fənnin sərhədləri müəyyən bir vəzifə ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bulun fikrinə görə, beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə təhsil alan ilk tələbələr bu vəzifəni ədalətli və sülhsevər bir dünya düzəninə yaradılmasına töhfə vermək şəklində müəyyən etmişdir (3, 6-7).

Beynəlxalq münasibətlər fənninin yaranmasından bu günədək üç əsas paradigma müzakirə mövzusu olmuşdur. Birincisi fənnin yaranmasında meydana gələn idealizm və realizm arasındakı mübahisə; ikincisi 1960-cı illərdə baş

vermiş ənənəviçilik-davranışçılıq (traditionalism-behavioralism) mübahisəsi; üçüncüsü isə 1990-cı illərdə başlayan və hələ də davam edən pozitivizm-postpozitivizm mübahisəsidir (2, 144).

Beynəlxalq münasibətlər elmi yalnız özünün formalaşdırdığı və malik olduğu nəzəriyyələr əsasında inkişaf etmişdir. Digər bir ifadə ilə desək, başqa fənlərdə olduğu kimi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri də beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki irəliləyiş və dəyişikliklərə paralel şəkildə formalaşmışdır. Bu fənnin təcrübəsinin mühüm bir xüsusiyyəti ümumilikdə fənnin, xüsusən də nəzəriyyələrin Qərb ölkələrində yaranaraq inkişaf etməsidir. Qərb ölkələrindən uzun müddət ABŞ və İngiltərə, son vaxtlar isə Almaniya və Norveç ön sıralarda olmuşdur. Bu ölkələrin qismən beynəlxalq münasibətlər anlayışının formalaşmasında oynadığı rol, qismən də elmi potensialları səbəbindən beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində də anqlo-sakson faktoru əhəmiyyətli rol oynamışdır. Dünya səviyyəsində beynəlxalq münasibətlər bölmələrinin tədqiq etdiyimiz zaman nəzəriyyələrin də əsas etibarilə ABŞ və İngiltərəmənşəli olduğunu görə bilərik. Qərbdə və onun xaricindəki beynəlxalq münasibətlər modelləri və nəzəriyyələri arasında da əhəmiyyətli oxşarlıqlar vardır. Bu cür vəziyyət bir tərəfdən fənnin müstəqilliyi və özünü təsdiqi baxımından mühüm olsa da, digər tərəfdən fənnin nəzəri hakimiyyətinin “mərkəzdə” cəmlənməsi səbəbindən düşündürücü bir mənzərədir (7, 25-27).

Beynəlxalq münasibətlərdə 1950 və 1960-cı illərdə hakim olan ənənəviçilik-davranışçılıq mübahisəsi daha çox elmlilik (scientific-nonscientific) mübahisəsi kimi qəbul edilmişdir. Nəzəri mübahisədən çox metodoloji mübahisə olan ənənəviçilik-davranışçılıq bu illərdə elm fəlsəfəsində mühüm rol oynamış Popper, Lakatos və Kundan ilhamlanmış, ənənəvi pozitivizmə yeni yanaşmalar gətirən mübahisələrdən təsirlənmişdir. Bundan əlavə, davranışçılığın ortaq xüsusiyyəti ictimai elmlərdə və beynəlxalq münasibətlərdə də təbiət elmlərinin metodları olan riyazi və statistik məlumatlardan, ali riyaziyyatın, kompüter proqramlarının və simulyasiya üsullarından geniş şəkildə istifadə edilməsidir. Bu baxımdan məlumat yığmaq ənənəvi yanaşma ilə davranışçı yanaşma arasında əsas fərq təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki tədqiqatçılar da araşdırmalarını diplomatik, hərbi və iqtisadi faktlar əsasında həyata keçirirlər. Belə ki, tətbiq edilə bilən məlumatların toplanması onların əsasında ümumiləşdirmələr aparılması üçün vacib mərhələni təşkil edir. Növbəti mərhələ bu məlumatların analiz edilməsidir. Bu baxımdan ənənəvi tədqiqatların ümumi və detallara varmayan yanaşmalarının əksinə davranışçı yanaşmada məlumatdan faydalanma daha çox üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı davranışçılıq beynəlxalq münasibətlərdə yeni bir nəzəriyyə olmaqdan çox, bir metod mübahisəsi olaraq qəbul edilmişdir (13, 6-7).

Neorealizm, neoliberalizm və marksizm arasındakı “üçüncü böyük debat” 1980-ci illərdə fənnin əsasını formalaşdıran mübahisə olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq sistemin dinamikalarının əsaslı şəkildə dəyişməsi, dekolonizasiya, qloballaşma və qeyri-dövlət aktorlarının

təsir gücünün artması kimi proseslər, neft böhranı, Vyetnam müharibəsi kimi hadisələr ilk iki debatin əsaslandığı analizin çərçivəsinin bu prosesləri izah etmək baxımından kifayət qədər əhatəli olmadığını nümayiş etdirdi. Üçüncü böyük debat bu prosesləri başa düşmək üçün formalaşdırılan yanaşmaları özündə əks etdirən bir mübahisədir.

Beynəlxalq münasibətlər elmində “dördüncü böyük debat” olaraq adlandırılan pozitivizm-postpozitivizm mübahisəsi 1980-ci illərin ortalarından etibarən öz təsirini göstərməyə başlamışdır. Xüsusən də, soyuq müharibənin sona çatması, qloballaşmanın təsirləri, dünya siyasətində baş verən dəyişikliklər əvvəllər beynəlxalq münasibətlərdə az əhəmiyyət verilən ətraf mühit problemləri, insan haqları, identiklik və mədəni faktorlar, gender, miqrasiya və s. kimi məsələlər artıq geniş müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Postpozitivizm bu məsələlərə elmdə daha çox diqqət ayrılmasının tərəfdarı olan və içində birdən çox mövqeni əks etdirən bir səbət kimi qiymətləndirilə bilər. Bu səbət özündə tənqidi nəzəriyyə, post-strukturalizm, post-kolonializm, feminizm, yaşıl siyasət və postmodernizm kimi nəzəriyyələri ehtiva edir (6, 663).

3. Beynəlxalq Münasibətlərdə Nəzəriyələrin Əhəmiyyəti

Beynəlxalq münasibətlər əsas etibarilə dövlətlər və digər beynəlxalq aktorlar arasındakı davranışların öyrənilməsilə məşğul olan bir elmdir (16, 71). Hər bir fənn və elmi fəaliyyət azad düşüncə, fikir və nəzəriyyə(lər) formalaşdırmaq üçün mövcuddur. Elmi ümumiləşdirmə sadalananlardan ibarət olan mücərrəd sahəni inkişaf etdirmək və genişləndirməklə mümkündür. Təbii ki, bu mücərrəd sahə elmdəki empirik/maddi irəliləyişləri və həqiqətləri bir kənara qoya bilməz, hətta empirik faktlar və dəyişikliklərlə mücərrəd sahə mütəmadi qarşılıqlı təsir prosesində formalaşaraq inkişaf edir. Bu prosesdə ən əsas məqsəd empirik dünya ilə mücərrəd dünyanı, təcrübə ilə nəzəriyyəni bir-biri ilə (əlaqələndirməkdir) (17, 15).

Nəzəriyyə məlumat almaq, sual vermək və qarışıq dünyanı başa düşmək üçün istifadə edilən bir vasitədir. Siyasət elminin əsasını empirik nəzəriyyə təşkil edir. Bütün rəşional fikirlərin əsasında nəzəriyyə dayanır, çünki nəzəriyyəyə əsaslanmadan bir fikir bildirmək çətindir. Əslində sadə bir ifadədən kənar hər şeydə müəyyən qədər nəzəriyyə vardır. Bir neçə hadisəni nümunə kimi götürüb təsnifləşdirdikdən sonra onlarla bağlı ümumiləşdirmələr etdikdə nəzəriyyə formalaşdırmaq olar. Bəzən insanlar nəzəriyyəyə ehtiyac olmadığını, bir neçə hadisəni analiz etdikdə də həqiqətin meydana çıxdığını düşünürlər. Bu fikrin özü də bir nəzəriyyədir, həm də xalis empirizm düşüncəsidir ki, on səkkizinci əsrdə filosof İmmanuel Kant empirizmin çatışmazlıqlarının olduğunu bildirmişdir. Kantın fikrincə, məlumat yığmaq bir-biri ilə əlaqəsi omayaraq qarışıq söz yığını deməkdir. Bu məlumatlarla necə davranmaq lazım olduğunu bilmədiyiniz üçün onlar əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir. Nəzəriyyə olmadan nə soruşacağınızı və hansı sualı əvvəlcə soruşacağınızı bilməyəcəksiniz. Bu səbəbdən alimlər vaxtlarını paradigmlər qurmağa, yəni, hər hansı bir şeyin

hansı formada analiz edilə biləcəyinə dair proqramlar formalaşdırmağa ayırmışdır (9, 47).

Nəzəriyyə bir elm çərçivəsində araşdırılan sahə ilə bağlı faktlar və hadisələr arasındakı əlaqələri analiz etmək və başa düşmək baxımından faydalı bir çərçivə hesab edilə bilər. Nəzəriyyələr tədqiq etdiyimiz faktlar arasındakı əlaqələri öyrənməyə kömək etməklə yanaşı, bu əlaqələrin gələcəyini proqnozlaşdırmaq baxımından da mühüm rol oynayır. Elmi tədqiqatlarda analitik bir model və ya nəzəriyyəyə əsaslanmağın bir çox üstünlüyü var. Analiz çərçivələri kimi qəbul edilən nəzəriyyə və modellər tədqiq edilən mövzu ilə əlaqədar təsvir, izah etmə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Təsvir, modelin hər hansı bir faktı həqiqətə ən yaxın şəkildə izah etmək gücünə malik olmalıdır. Analitik modelə məxsus ikinci xüsusiyyət, faktlar arasındakı əlaqəni müəyyən şərtlər daxilində izah edə bilməyidir. Üçüncü xüsusiyyət isə, proqnozlaşdırmaq qabiliyyətidir. Təbiət elmlərində müəyyən məsləhətlə bağlı proqnozlaşdırmaq kifayət qədər asan olduğu üçün bunu istənilən bir şəxs edə bilər. Məsələn, silahlı təcavüzə məruz qalan istənilən dövlətin bu addıma qarşılıq verəcəyini demək mümkündür. Buna baxmayaraq, hadisəyə səbəb olan şəraitin və prosesin izah edilməsi və əvvəlcədən proqnozlaşdırılması sadə bir insan üçün o qədər də asan olmayacaq (14, 15).

Beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı bir nəzəriyyəyə əsaslanmadan hərəkət etməklə fayda əldə etmək olarmı? Nəzəriyyələrin heç biri tam şəkildə dolğun deyil. Heç biri həqiqəti tam şəkildə əks etirmir, lakin hamısı fikirlərə şübhə ilə baxmaq lazım olduğunu irəli sürərək metodoloji təcrübəmizə öz töhfəsini verir. Fərqli nəzəriyyələr müxtəlif növ analiz səviyyəsi tələb edir (9, 65).

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi beynəlxalq miqyasda hadisələrin baş vermə səbəblərini izah etməyə çalışır. Bir çox nəzəriyyəçi, suveren dövlətlər arasındakı münasibətlər haqqında fikirlər irəli sürmüşdür, lakin bu zaman onların əsl məqsədi dövlətlər arasındakı və daxilindəki qarşılıqlı siyasi təsir modellərini başa düşməkdən ibarətdir. Bu nəzəriyyəçilərdən bəziləri daha da irəli gedərək keçmişdə baş verən hadisələri izah edə biləcək və gələcək hadisələri də proqnozlaşdırma biləcək nəzəri modellər yaratmaq və onlar vasitəsilə ümumi prinsiplər, qanunlar və ona bənzər ifadələr irəli sürməyə çalışırlar (16, 71).

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrini beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti, strukturu, tədqiqat sahəsi haqqında fərqli fikirlər irəli sürür. Hər bir nəzəriyyə ilk növbədə beynəlxalq münasibətlərin özünəməxsus "həqiqətini" izah edir. Məsələn, realizm/neorealizmə görə, beynəlxalq münasibətlər maddi faktorlarla müəyyən edilən suveren dövlətlərdən ibarət olan anarxiya sistemi; konstruktivizmə görə kimlik və normaların intersubektiv şəkildə qurulduğu sosial bir struktur; post-strukturalizmə görə isə, güc-informasiya əsasında formalaşan söylemsel bir quruluşdur (4, 80).

Nəzəriyyələrə dair aşağıdakı fikirlər onların fərqli məqsədlərini nümayiş etdirir:

- Nəzəriyyələr beynəlxalq siyasətin ümumi qanunlarını və ya təkrarlanan milli davranış formalarını izah edir,
- Nəzəriyyələr beynəlxalq siyasətin təkrarlanan xüsusiyyətinə diqqət yetirən dəlillərə şübhə ilə yanaşmaq lazım olduğunu irəli sürür, müasir hadisələrin mahiyyətinin uzun müddətli inkişaf prosesi çərçivəsində izah etmədən tam şəkildə başa düşülməyəcəyini göstərmək üçün tarix və tarixi sosiologiyadan ilham alır,
- Nəzəriyyələr ya aktorların davranışlarını şərh etmək, ya da onların “düşüncəsində” necə bir dünyanın olduğunu başa düşmək məqsədi güdür,
- Nəzəriyyələr güc uğrunda mübarizəyə köklənmiş dövlətlərarası münasibətlər, beynəlxalq cəmiyyətin xarakteri, ya da dünya ictimaiyyətinin imkanına əsaslanaraq irəli sürülmüş düşüncə əhəmiyyətidir,
- Nəzəriyyələr, məsələn liberal demokratik dövlətlərin bir-biri ilə müharibə etməməsi kimi dünyada baş verən hadisələr haqqında irəli sürülən hipotezləri yoxlamaq üçün empirik məlumatlardan istifadə edir,
- Nəzəriyyələr güc balansı və səbəbiyyətlə bağlı anlayışları analiz etməyə çalışır,
- Nəzəriyyələr sosial formada yaradılmış və dəyişə bilən hadisələri təbii və dəyişdirilməsi mümkün olmayan şəkildə göstərən baxışlara tənqidi yanaşır,
- Nəzəriyyələr dünyanın hansı formada tənzimlənməsi ilə maraqlanır və insan hakları və ya qlobal sosial ədalət kimi fərqli anlayışların hansı formada yaradıldığını araşdırır,
- Nəzəriyyələr, birbaşa nəzəriyyənin yaranması prosesi üzərində dayanır: insanın dünyanı necə tanımasına əsaslanan epistemoloji və dünyanın nələrədən təşkil olunduğuna əsaslanan ontoloji – məsələn dünyanın suveren dövlətlərdən, yoxsa bəşəriyyətə qarşı haqları və öhdəlikləri olan fərdlərdən təşkil olunması kimi məsələləri tədqiq edir (11, 25-26).

Bir çox insan nəzəriyyənin həqiqətlə əlaqəli olmadığını, sırf intellektual düşüncədən ibarət olduğunu və ən yaxşı halda vaxt itkisinə səbəb olduğunu düşünür. Nəzəriyyədə doğru olan bir şey təcrübədə belə olmaya bilər. Nəzəriyyə sadəcə dünyanı ya da onun bir hissəsini daha məntiqli şəkildə izah etməyimizə kömək edən bir vasitədir. Beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti nəzəriyyələrinin əsas məqsədi də bu hədəfə nail olmaqdır. Nəzəriyyə bir-biri ilə əlaqəli və ümumilikdə gözləntilərimizi izah etmək iddiasına malik olan hipotezlər irəli sürməklə kəmiyyət və keyfiyyət metodları ilə dünyanı daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri dövlətlər arasında müharibə ehtimalını artıran və ya azaldan faktorları da tədqiq edir. Beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasətini daha dərinədən dərk etdikcə nəzəriyyəyə əsaslanaraq fikir irəli sürməyin vacibliyi hiss olunur. Alimlərin əksəriyyəti statistik və kəmiyyət metodları ilə rəsmi ifadələrin və ya hipotezlərin yoxlanılmasını nəzəriyyənin formalaşdırılmasını prosesinin əsası olaraq qəbul edirlər. Alimlərin digər bir qismi isə kantitativ olmayan hadisələr

və onların qarşılaşdırılması ilə bağlı tədqiqatlarda tarixi metodlara əsaslanırlar. Bunlar nəzəriyyənin formalaşmasında ənənəvi və keyfiyyət metodları adlanır. Nəzəriyyədə əsas olan iddia və hipotezin dünya ilə bağlı “həqiqətlər”i başa düşmək üçün istifadə edilən metodlardan ayrı olaraq yoxlanılmasıdır (10, 26-27).

Nəzəriyyə dünyanın müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirən, təsnifləşdirən və onlar arasındakı münasibət formalarını izah edən anlayışlardan ibarətdir. Bu baxımdan nəzəriyyə alim üçün dünya ilə bağlı sistemli məlumat əldə etmək istiqamətində zəruri olan çərçivəni formalaşdırır. Beynəlxalq siyasət sahəsində nəzəriyyə ilə məşğul olan demək olar ki, bütün alimlər özlərinə məxsus bir “nəzəriyyə” anlayışı irəli sürürlər. Bununla yanaşı, bu cür araşdırmaların diqqətli şəkildə analiz edilməsi zamanı nəzəriyyə ilə məşğul olanlar arasında bir çox mövzu ilə bağlı fikir ayrılıqları olsa belə, bəzi məqamlarda ortaq mövqedən də çıxış edirlər. Bu ortaq cəhətləri 3 başlıq altında sadalaya bilərik:

- 1) Nəzəriyyəni təşkil edən fikirlərin və ümumiləşdirmələr arasında məntiqi bir əlaqənin mövcudluğu,
- 2) Bu fikir və ümumiləşdirmələrin faktlarla əlaqələndirilməsi,
- 3) Həmin fikirlərin müəyyən ölçülərdə təsvir və izah etmək gücünə malik olması.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir nəzəriyyənin formalaşma prosesi müxtəlif mərhələlərdən keçir. Bunlardan ən əhəmiyyətli bir-biri ilə bağlı əsaslı hipotezlərin irəli sürülməsidir. Hipotezlər mövzu ilə bağlı müxtəlif fərziyələrdən ibarətdir. Burada əsas problem isə irəli sürülən hipotezlərin faktlarla sübut edilməsi, yəni təcrübədə tətbiq edilməsidir (5, 79-81).

Beynəlxalq sistemin strukturu, sistemdəki aktorlar, yəni onların kəmiyyət və keyfiyyəti, bu aktorlar arasındakı münasibətlər beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki nəzəriyyələrə birbaşa təsir göstərir (1, 5).

Nəzəriyyələr maarifləndirici xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, hər hansı bir nəzəriyyə hadisələrin nə üçün bu və ya digər formada baş verdiyini izah etməklə bağlı fikirləri özündə əks etdirir. Nəzəriyyə mücərrəddir və periodik xarakter daşıyır. Bu səbəbdən, bir nəzəriyyənin doğru ya da yanlış olduğunu söyləmək olmaz, əksinə onun maarifçi olub olmaması barədə fikir yürütmək olar. Ümumiyyətlə, nəzəriyyə yaratmaq başa düşmək və izah etmək məqsədilə anlayış formalaşdırmaqdır (15, 14).

Beynəlxalq münasibətlərin tədqiq edilməsi ilə bağlı altı əsas (hər biri elm fəlsəfəsində standart olan) meyar var. Belə ki, yaxşı nəzəriyyələr bu xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

1. Dəqiqlik
2. Təkzib edilə bilməyi
3. Böyük bir proqramı izah etmək gücünə malik olması,
4. Özünəməxsus tədqiqat proqramı/proqramları baxımından degenerativlik əvəzinə mütərəqqi olması,

5. Digər sahələrlə ahəng təşkil etməyi,
6. Uyğun formada yığıcamlığı (8, 230).

Nəticə

Birinci Dünya müharibəsi beynəlxalq münasibətlər elmi üzərində təməl olaraq üç sahədə təsirli olmuşdur. Birincisi, bir elm sahəsi kimi müstəqil fəaliyyətinə imkan yaradılmışdır. Sonrakı illərdə elmin sahəsi daha effektiv fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə, ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya siyasi sistemində yenidən müharibənin ortaya çıxması ilə beynəlxalq münasibətlər sahəsində sülh və müharibə məsələlərini əsas alan akademik yazıları ilə öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Müharibənin qarşısının alınması, müharibələrə son qoyulması, münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunması əsas sual olaraq qalmaqda idi.

Praktikada artan bu suallara cavab çox gecikmədən nəzəriyyədə öz əksini tapmışdır. Əvvəllər, nəzəriyyə olaraq əsasən realizm nəzəriyyəsi dövlətlərarası münasibətlərin həll olunmasında əsas nəzəriyyə kimi qəbul olunsada, sülh məsələlərin daha da intensiv olaraq müzakirə olunması, beynəlxalq təşkilatların, liberal dəyərləri dəstəkləyən digər nəzəriyyələrin də ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Qarşılıqlı asılılıq daha da artmış, kiçik-böyük dövlət ifadəsi beynəlxalq münasibətlərdə tarixin digər dövrlərinə nisbətən daha az istifadə olunmağa başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atilla Sandıklı, Bilgehan Emeklier, Teoriler İşığında Güvenlik, Savaş, Barış Ve Çatışma Çözümleri, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul: 2012.
2. Bilgehan Emeklier, Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar, Bilge Strateji Cilt 3, Sayı 4, Bahar 2011
3. Emre Ozan, Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Doğuşu Üzerine Bir Değerlendirme, Akademik Bakış, Cilt 7 Sayı 14 Yaz 2014.
4. Evren Balta, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler, İletişim Yayınevi, İletişim Yayınevi, 1. İstanbul, 2014.
5. Faruk Sönmezoglu, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
6. Halis Çetin, Siyaset Bilimi, Zerrin Ayşe Öztürk, Küresel Siyaset, Orion Yayınevi 5. Baskı, 2015.
7. İhsan D. Dağı, Atilla Eralp, E. Fuat Keyman, Necati Polat, Oktay Tanrıseven, Faruk Yalvaç, A. Nuri Yurdusev, Devlet, Sistem ve Kimlik, Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar, Atilla Eralp, Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm – Realizm Tartışması, İletişim Yayınevi, 13. Baskı, İstanbul, 2011
8. Ken Booth ve Steve Smith, Uluslararası İlişkiler Kuramları, Çeviren Muhammed Aydın, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2015
9. Michael G. Roskin ve Nicholas O. Berry, Çeviren Özlem Şimşek, Uluslararası İlişkilerin Yeni Dünyası, Adres Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2014.
10. Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi, Uluslararası İlişkiler ve Dünya Siyaseti, Çeviren Ayşe Özbay Erozan, Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
11. Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak. Jack Donnelly, Terry Nardin, Matthew Paterson, Christian Reus-Smit, Jacqui True, Çeviren, Çeviren Muhammed Ağcan, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

12. Şaban Kardaş, Ali Balcı, Uluslararası İlişkilere Giriş, Erdem Özlük, Uluslararası İlişkiler Disiplinin Doğuşu, Kimliği ve Sorunları, Küre Yayınları, Birinci Basım, 2014.
13. Tayyar Arı, Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri, Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar, Dora 1. Basım, Ekim 2014.
14. Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2008.
15. Torbjorn L. Knutsen, Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi, Çeviren Mehmet Özbay, Açılım kitapevi, İkinci Baskı, 2015.
16. Mustafa Aydın, Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz, Ankara Üniversitesi 1996, Cilt; 51 Sayı 1
17. Ramazan Gözen, Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ КАК НАУКА: ВАЖНОСТЬ НАУЧНОЙ ТЕОРИИ

A.A.MAMEDOV, H.C.MAXMUDOVA

РЕЗЮМЕ

Как наука международные отношения имеют довольно краткую историю по сравнению с другими областями социальных наук. Несмотря на то, что начальной датой современных межгосударственных отношений чаще берут Вестфальский мирный договор, эта категория отношений в течении длительного периода исследовалась в рамках таких наук, как история, международное право и политология. Но после первой мировой войны, начался процесс формирования отдельной и независимой области социальных наук под названием международные отношения.

Данная статья, главным образом, состоит из двух частей. В первой части статьи исследован процесс становления международных отношений отдельной наукой, а во второй части основной акцент делается на важность самостоятельной теории в международных отношениях.

В частности, можно отметить обогащение науки международных отношений за счет появления ряда новых теорий после Первой Мировой войны. Появление разнообразия в теориях привело к активизации научных дебатов. Все это также на практике оказало влияние на поведение государств, которые являются основными субъектами международных отношений.

Ключевые слова: международные отношения, наука, метод, теория

THE PROCESS OF FORMATION OF INTERNATIONAL RELATIONS AS A SCIENCE: IMPORTANCE OF SCIENTIFIC THEORY

A.A.MAMMADOV, N.S.MAHMUDOVA

SUMMARY

The science of International Relations has a short history in comparison with other disciplines in social sciences. Even if it is widely accepted that modern international relations emerged with the Treaty of Westphalia in 1648, this kind of relations had been examined within law, history and political science for a long time. Today, there is a great consensus that autonomy of the discipline, which began to appear as a separate field only after the First World

War has been established.

This article mainly consists of two parts. The first part of the article is dedicated to the emergence of international relations as science, while the second part focuses on the importance of international relations theory.

In particular, it is possible to emphasize that the emergence of many scientific theories after the First World War has enriched the science of international relations. The scientific debate has led to the emergence of diversity in the activation of theories. All of these factors have influenced the behavior of states, which are the main actors of international relations.

Key words: international relations, science, method, theory

İQTİSADİYYAT

UOT 339.9;339.9:061(100)

**İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ DAİR
NEOLİBERALİST VƏ MONERASİT BAXIŞLAR**

H.H.ASLANOV

Bakı Dövlət Universiteti

Dosent1966@mail.ru

XX əsrin əvvəllərində iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər iqtisadi nəzəriyyədə də dəyişiklikləri tələb edirdi. Artıq uzun illər iqtisadi nəzəriyyədə aparıcı rol oynamış liberizm cərəyanı öz qüvvəsini itirmişdi. İqtisadi problemlərin həllində yeni münasibətlərdə müxtəlif cərəyanlar formalaşmağa başladı. Bunlardan liberalizmin davamçısı kimi tanınan neoliberalizmi və ABŞ-da neoliberalizmin bir qolu kimi meydana gələn monetarizmi göstərmək olar. Məqalədə məhz bu qeyd olunan nəzəriyyələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: tənzimlənən iqtisadiyyat, dövlət müdaxiləsi, azad sahibkarlıq, sosial bazar, pul siyasəti

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi heç bir sivil ölkədə inkar edilmir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət və iqtisadiyyat bir-birini tamamlayaraq inkişaf edirlər, yəni hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət mühüm rol oynayır. Məhz bu baxımdan iqtisadi nəzəriyyənin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsidir.

Tarixən sosial-iqtisadi proses və hadisələrin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin iki əsas tipi məlumdur. Bunlardan mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və idarəetməyə əsaslanan inzibati-amirlik sistemi və iqtisadi üsullara əsaslanan bazar sistemidir.

XX əsrin 20-30-cu illəri dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında böyük dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi dəyişikliklər iqtisadi nəzəriyyədə də dəyişiklikləri tələb edirdi. Artıq uzun illər ərzində siyasi iqtisadda aparıcı rollardan birini oynamış liberalizm cərəyanı öz qüvvəsini itirmişdir. A.Smitin dövlətin müdaxiləsi olmadan iqtisadiyyatın öz-özünə tənzimlənməsi ideyası özünü doğrultmadığı üçün tənqiddə məruz qalırdı. Buna görə də iqtisadi problemlərin həllində yeni münasibətlərdə müxtəlif cərəyanlar formalaşmağa başladı. Bunlardan liberalizmin davamçısı kimi

tanınan neoliberalizmi göstərmək olar.

Neoliberalizm müasir neoklassik nəzəriyyələrin bir istiqamətidir. Bu istiqamətin tədqiqat mərkəzində “tənzimlənən iqtisadiyyat” problemi dayanır.

Neoliberalistlər əvvəlcə dövlət tənzimlənməsinin tam əleyhinə çıxşalar da sonralar onu qəbul etməyə məcbur oldular. Onlar kapitalizmin tərəddüdü inkişafını, baş verən böhranları dövlət tənzimləməsi prinsiplərinin düzgün müəyyən olunmamasında görürdülər.

Neoliberalistlərin əsas şüarı “azad sahibkarlıq”, “sosial bazar təsərrüfatı” idi. Onların fikrincə, bazar iqtisadiyyatı tam azad rəqabətə əsaslanarsa daim yüksələn inkişafa nail olacaqdır. Lakin insanların psixoloji meyilləri rəqabətin pozulmasına, inhisarçılığa meyil yaranmasına səbəb olur ki, bu da sistemin inkişafında disproporsiyaya-işsizlik, inflyasiya kimi makroiqtisadi problemlərə gətirib çıxarır. Beləliklə, dövlət tənziminin əsas məqsədi, bu pozulmaların qarşısını almaq, mükəmməl rəqabəti təmin etməkdən ibarət olmalıdır[1,165].

Neoliberalizm bir iqtisadi cərəyan kimi klassik liberalizmin və neoklassik məktəbin ideyalarını özündə birləşdirmişdir. Belə ki, şəxsi marağa əsaslanaraq iqtisadi fəaliyyətə dövlətin məhdud təsirini qəbul edən liberalizm inkişaf edərək və təkmilləşərək yeni bir nəzəriyyəyə çevrilmişdir.

Klassik liberalistlərlə neoliberalistlər arasında ümumi cəhət xüsusi mülkiyyətin hərtərəfli möhkəmləndirilməsi və həvəsləndirilməsi əsasında formalaşan fərdi azadlıq ideyasının qəbul edilməsi olmuşdur. Bu ümumi cəhətlə yanaşı onlar arasında müəyyən fərqli cəhətlər də olmuşdur.

Klassik liberalistlər iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini qəbul etmir, burada dövlətin rolunu “gəcə mühafizəçisi” kimi qiymətləndirirlər. İqtisadiyyatın bazar mexanizmi ilə öz-özünə idarə olunmasını əsas götürməklə dövlətin rolunu ancaq azad rəqabət üçün şərait yaradılmasında görürlər.

Neoliberalistlər isə iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin daha da fəallaşmasını təklif edir və hazırkı şəraitdə bunun qaçılmaz olduğunu göstərirlər. Onlar həm də iqtisadi hadisə və proseslərin makroiqtisadi təhlilini əsas götürürlər.

Neoklassiklərin metodologiyasında üstün yer tutan marjinalizm ideyasını o qədər də əsas saymayan müasir neoliberalistlər təsərrüfat subyektlərinin fərdi fəaliyyətlərini deyil, kollektiv institutların, dövlətin, iri korporasiyaların və inhisarların fəaliyyətini öyrənən institusional problemlərin tədqiq olunmasını vacib hesab edirlər. İqtisadi sistemlərə sosial, tarixi, texnoloji şərtlərin təsiri ilə fərqlənən daim dəyişən bir sistem kimi baxırlar.

Bütün təsərrüfat subyektlərində azad rəqabətin təmin olunması üçün dövlət müdaxiləsini zəruri hesab edən neoliberalistlər arasında dövlətin hansı iqtisadi prosesdə iştirakı haqqında vahid fikir olmamışdır. Lakin istər azad rəqabəti, istərsə də sosial bazar təsərrüfatını qəbul edən yanaşmalarda bir ümumi cəhət ondan ibarət olmuşdur ki, xüsusi mülkiyyətin üstünlüyü şəxsiz qəbul edilir. Onlardan bir qismi mütləq azadlıq tərəfdarı olmaqla dövlətin rolu-

nu inkar edirlər, ayrı-ayrı şəxslərin mikro səviyyədə qəbul etdikləri qərarlara daha üstünlük verirlər. Digərləri iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iştirakını daha həssas yanaşaraq onun rolunu inhisarçılığın və rəqabətin tənzimlənməsində, bir qisim neolibəristlər sosial sahənin tənzimlənməsində, başqa bir qisim isə pul-kredit sahəsində tənzimlənmədə görürlər [2, 24].

Neolibəristizmin alman Frayburq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan V.Oyken (1891-1950) səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün düzgün iqtisadi siyasətin vacibliyini qeyd etmiş və düzgün iqtisadi siyasət kimi iqtisadi artımın, məşğulluğun yüksək səviyyəsinin daim təmin olunması, bazar qaydalarının yeniləşməsi üçün dövlətin iştirakını vacib bilmişdir.

Oykenə görə, dövlətin iqtisadi siyasəti iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə, təsərrüfat istehsal fəaliyyətinə deyil, iqtisadi siyasətin hüquqi bazasının inkişaf qanunlarının hazırlanmasına, iqtisadi qaydaların yaradılmasına yönəldilməlidir. İqtisadi inkişafın sonrakı mərhələsində qəbul olunan qaydalardan asılı olaraq iqtisadi tərəqqinin tələblərinə uyğun gələn siyasət işlənilməlidir. Dövlət həmçinin spesifik sosial siyasət işləyib hazırlamaqla və həyata keçirməklə iqtisadi, siyasi və sosial vəzifələri uzlaşdırmalıdır. Başqa sözlə, ölkədə məşğulluğu təmin etməli, ailələrin gəlirlərindəki fərqləri azaltmalı, sosial təminatı və müəssisələrin idarə edilməsində işçilərin iştirakını təkmilləşdirməlidir. Bunlar isə təsərrüfat müstəqilliyinin təmin olunması və optimal qərarların həyata keçirilməsi üçün əlverişli stimullardır.

V.Oykenin “sosial bazar təsərrüfatı” nəzəriyyəsində sosial ədaləti təmin etmək üçün inhisar və rəqabətin tənzimlənməsi əsas şərt kimi göstərilir. V.Oykenə görə, dövlətin iqtisadi siyasətinə azad bazarı və azad rəqabəti birbaşa və dolaylı yolla tənzimləmək üçün hüquqi normaların daxil edilməsi vacibdir.

Neolibəristlərin digər nümayəndəsi Müller Armaq qeyd edirdi ki, bazar təsərrüfatının kortəbii, öz-özünə tənzimlənməsi inhisarların yaranmasına və gəlirlərin bölgüsündə kəskin bərabərsizliyə gətirib çıxarır. Bazar təsərrüfatının bu kimi mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq üçün dövlət inhisarları nəzarətdə saxlamalı, rəqabəti gücləndirmək üçün institusional tədbirlər görməlidir. Yəni dövlət elə iqtisadi və sosial siyasət həyata keçirməlidir ki, milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü zamanı gəlirlərdəki kəskin fərqləri aradan qaldırmaq mümkün olsun. Bunun üçün mütərəqqi vergiqoyma vasitəsilə toplanan vəsaitlər- az imkanlı ailələr arasında bölüşdürülməli, uşaqlarının saxlanması, mənzil tikintisi, mənzil haqqı üzrə sosial ödəmələrə, xəstəliyə, işsizliyə görə ödəmələrə, təhsilə, səhiyyəyə, infrastruktura çəkilən xərclərə sərf olunmalıdır.

Neolibərist istiqamətdə xüsusi maraq doğuran şəxslərdən biri də Frayburq məktəbinin digər nümayəndəsi Lyudviq Erxard (1897-1977) olmuşdur. L.Erxard sosial bazar təsərrüfatının əsas elementi kimi hər şeydən əvvəl azad rəqabəti müdafiə edirdi və o, bunu belə tezislə ifadə edirdi: “Rəqabət hər yerdə harada mümkündürsə, tənzimləmə harada zəruridirsə”. Lakin L.Erxard azad bazar təsərrüfatının öz-özünə fəaliyyət göstərməsinin qeyri-mümkünlüyünü də dərk

etmişdir. O, iqtisadiyyatda dövlətin rolunu, futbol meydançasında hakimin roluna bənzətməmişdir. Onun sözlərinə görə, cəmiyyət futbol meydançası, üzvləri oyunçular, dövlət isə hakim rolunda çıxış edir. Dövlətin vəzifəsi oyunda iştirak etmək şərtilə oyun qaydalarına nəzarət etmək, üzvlərin mənafeyini uzlaşdırmaqdır.

Sosial bazar təsərrüfatının saxlanması üçün dövlət azad bazar qaydalarına əməl etməlidir. Yəni inhisarçılığa yol vermədən qiymət üzərində nəzarəti, xüsusi mülkiyyətin qorunmasını təmin etməlidir. Deməli, sosial bazar təsərrüfatı bir tərəfdən iqtisadi azadlığı, digər tərəfdən sosial ədaləti və sosial müdafiəni təmin edən prinsiplərin vəhdətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “sosial bazar təsərrüfatı” nəzəriyyəsi və onun təzahür forması olan “formalaşmış cəmiyyət” konsepsiyası milli çərçivədə fəaliyyət göstərən bir model olmamışdır. Beynəlxalq aləmdə bu model təsərrüfat və sosial sahələrin inkişafı üçün rəhbər tutulmuş və uzunmüddətli iqtisadi siyasətə çevrilmişdir.

“Sosial bazar təsərrüfatı” nəzəriyyəsi müasir İsveç məktəbi (B.Ümen, Q.Mürdal, E.Ludenburq, A.Lindbel, R.Berkman, E.Vesterlind və s.) tərəfindən də qəbul olunmuşdur. Onlar dövlət tənzimlənməsinin yeni təzahürlərindən çıxış edərək dövlət və xüsusi bölmənin vəhdətindən ibarət olan qarışıq iqtisadiyyat tərəfdarı olmuşlar. Onların fikrincə, xüsusi müəssisələr, təşkilatlar, istehlakçılar dövlət tənzimlənməsinə məruz qalsalar da istehsal, investisiya, istehlak vəs. məsələləri özləri həll etməlidirlər.

A.Lindberg XX əsrin 70-ci illərində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin fəal tərəfdarı olmuşdur.

Neoliberal istiqamətin başqa bir nümayəndəsi B.Ümen dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə bərabər şərtli rəqabətin təmin olunmasında zəruri sayırdı.

Q.Mürdal qeyd edirdi ki, kortəbii tənzimlənen bazar təsərrüfatına dövlətin təsiri onu ziddiyyətlərdən və çatışmazlıqlardan azad edir, tənzimlənen iqtisadiyyata çevrir. Bundan başqa İsveç neoliberalistləri dövlətin məşğulluq sahəsində, gəlirlərin bərabərləşdirilməsində, sosial sığorta sistemi, birbaşa və dolaylı vergilərin tənzimlənməsi sahəsində tədbirlərini də qəbul edirdilər.

“Sosial bazar təsərrüfatı” nəzəriyyəsinin yayılmış olduğu ölkələrdən biri də İtaliya idi. İtaliyada bu nəzəriyyənin tərəfdarları (F.Brambilli, F.Arqibuci, F.Momilyano, F.Viti vəs.) onu iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə sosial islahatçılığın vəhdətinə əsaslanan yeni bir sistem kimi xarakterizə etmişlər. Bununla yanaşı bu nəzəriyyəni qəbul etməyən iqtisadçılar (M.Fanno, D.Manikenla, L.Eynaudi vəs.) dövlət müdaxiləsi nəticəsində iqtisadiyyatın səmərəsinin aşağı düşməsinə göstərirdilər.

Neoliberalizmin “sosial bazar təsərrüfatı” nəzəriyyəsi Yaponiyada da istifadə edilmişdir. Yapon neoliberalizminin nümayəndəsi T.Nisiyama “Neoliberalizmin prinsipləri” (1978) adlı kitabında son dövrlərdə Yaponiya iqtisadiyyatının dinamik inkişafının zəifləməsinin səbəbini dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi nəticəsində xüsusi bölmənin fəaliyyətinin məhdudlaşmasında görür, hökumətin müdaxilə etdiyi sahələrdə təkrar istehsalın təmin olunması,

ekoloji problem, ictimai xidmətlərin təşkili, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasının vacibliyini qeyd edirdi.

Müasir neoliberalizmin banisi, neoliberaliz məktəbinin nümayəndələrindən biri London məktəbinin iqtisadçısı Fridrix Avqust fon Xayek (1899-1992) olmuşdur.

F.Xayek özünün “geniş qayda” nəzəriyyəsində cəmiyyətin daxili qanunauyğunluqlar əsasında inkişafına əsaslanaraq A.Smitin “gözə görünməz əl” nəzəriyyəsinə oxşar bir fikir irəli sürür. Göstərir ki, bir-birilə əlaqəsi olmayan insanlar arasında geniş fəaliyyət mübadiləsi baş verir. Öz məqsədlərini güdən hər bir fərdin maraqları naminə göstərdiyi fəaliyyəti başqa fərdlərin, təsərrüfatların iqtisadi maraqlarının reallaşması üçün şərt olur. Nəticədə müxtəlif fəaliyyətli insanlar arasında geniş əlaqələr “geniş qayda” yaranır. Bu qaydalar kortəbii və şüurlu ola bilər. Öz-özünə yaranan qaydalar təkamül yolu ilə yaranıb, inkişaf etdiyi üçün cəmiyyətin inkişafının təbii prosesidir. Burada məlumatların vaxtında toplanması və istifadə edilməsi əsasdır. Daxili səbəblərdən törəyən qaydalar insan şüurunun deyil, insan fəaliyyətinin nəticəsidir.

Liberalizmin başlıca ideyasını təşkil edən iqtisadi azadlıq, insan azadlığı F.Xayekin iqtisadi fəlsəfi baxışlarının əsas prinsipini təşkil edir. “Quldarlığa gedən yol” kitabında insanların iqtisadi azadlığına böyük əhəmiyyət verir və göstərir ki, yalnız bu halda insanlar öz biliklərini səmərəli tətbiq edə bilərlər. F.Xayekə görə, azadlıq dövlət tərəfindən məhdudiyətlərin və məcburiyyətlərin ləğvi deməkdir. İqtisadi azadlığın yeganə əsasını xüsusi mülkiyyətdə görün F.Xayek dövlətin iqtisadiyyata hədsiz müdaxiləsini bu azadlıqların pozulması kimi qəbul edir. Buna görə də dövlətin müdaxiləsinin genişlənməsinə qarşı çıxır, bütün sahələrdə onun fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını təklif edir.

Dövlətin rolunu yalnız sosial sahədə, pensiya və yardımların verilməsində görün F.Xayek dövlətin təhsil, mənzil, sosial sistemdə fəaliyyətini inzibati idarəçilik hesab edir.

F.Xayek iqtisadiyyatın struktur quruluşunun pozulmasını işsizlik, inflyasiya kimi makroiqtisadi hallarla əlaqələndirir və özünün tsiklik pul-kredit nəzəriyyəsində bunu təhlil edir. Göstərir ki, istehsalda əmək haqqı ilə istehlak şeylərinin qiymətləri arasında dəyişiklik baş verir. İstehlak şeylərinin qiymətinin qalxması real əmək haqqını aşağı salır. Nominal əmək haqqının artırılmasına çalışan insanlar nəticədə əmək təklifini artırır ki, bu da iş qüvvəsi bazarında gərginlik yaradır. Bu halda F.Xayek dövlətin kənardan süni müdaxiləsini inkar edərək, ancaq qiymətlər nisbətinin möhkəmliyinin bərpa olunmasını tövsiyyə edir.

Neoliberalizmin görkəmli nümayəndələrindən biri də Çikaqo məktəbinin iqtisadçısı Lyudviq fon Mizes (1881-1973) olmuşdur. O, F.Xayeklə birlikdə həm də Avstriya məktəbinin davamçısı hesab olunur. L.Mizes 1936-cı ildə yazdığı “Sosializm” əsərində sosializmin təhlili və tənqidçisi kimi çıxış edir. O, tənzimlənən iqtisadiyyatda səmərəli iqtisadi fəaliyyəti təmin etmək üçün istehlakçıların azad seçiminin və tələbənin zəruriliyini qeyd etmişdir.

L.Mizesə görə, bazar sistemində tələbatlara uyğun olaraq ehtiyatların bölgüsü mexaniki olaraq baş verir. Sosializmdə isə dövlət tərəfindən müəyyən olunan qiymətlər tələb və təklifi əks etdirmədiyi üçün istehsalın inkişaf istiqamətini tuta bilmir, bu isə iqtisadi tarazlığı pozur. L.Mizes burada insanların iqtisadi mənafeini də ön plana çəkir. Göstərir ki, sahibkarlar öz mənfəətləri naminə istehsal edirlərsə bu son nəticədə ictimai tələbatların ödənilməsinə xidmət edir.

L.Mizes iqtisadi liberalizm prinsipindən çıxış edərək iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini zəruri hesab etmirdi. Müasir cəmiyyətdə təsərrüfat subyektlərinin tam tarazlığına əsaslanan səmərəli iqtisadi siyasət kimi xüsusi mülkiyyəti, əmək bölgüsünü və azad mübadiləni əsas sayırdı. Azad rəqabət vasitəsilə bazarın daim fasiləsiz fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin müəyyən qanunlar çərçivəsində fəaliyyətini, xüsusi sahibkarlığın stimullaşdırıcı rolunu qəbul edirdi.

Monetarizm 50-60-cı illərdə ABŞ-da neoliberalizmin bir qolu kimi yaranmış və formalaşmışdır. Öz xüsusiyyətlərinə görə başqa neoliberalist cərəyanlardan çox fərqlənən monetarizm 70-ci illərdən daha çox artmış və onun təkamülü elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, hazırda onu yeni konservativ doktrinalar ittifaqına aid edirlər.

Monetarizm fundamental elmdir. Onun tərəfdarları müxtəlif variantlar irəli sürdülər. Monetarizm aşağıdakı əsas elementləri əhatə edir:

1. Dövrüdə olan pulun məbləği ilə əmtəə dəyəri səviyyəsinin əlaqəsi;
2. İqtisadi tsiklin monetar nəzəriyyəsi (bütün irimiqyaslı təsərrüfat konyukturasının artıb-azalması, pul kütləsinin dəyişməsi ilə əlaqədardır);
3. Dövlət tədbirlərinin iqtisadi tənzimləməyə zəif təsiri;

Monetaristlər uzun müddət “fienalizm” adlandırdıqları Keynsçi siyasətə qarşı mübarizə aparmışlar. Antikeynsçi cərəyan kimi çıxış edən monetarizm hər an onun mövqelərinə hücum edir, mühakimələrinin əsaslarını tənqid edirdi. Monetar baxışların məşhurlaşmasının əsas səbəbi də kapitalist iqtisadiyyatının inkişafı gedişində, dövlət tənzimlənməsi prosesində keynsçiliyin qüsurlarının təzahürü idi.

70-ci illərin ortalarında monetarist siyasət bir çox ölkələrdə praktiki olaraq istifadə edilməyə başlandı. Kapitalist bankları monetarist “hədəfləmə” siyasətindən geniş istifadə etməyə başladılar. “Hədəflər” isə qarşıda duran dövrdə göstəricilərin dəyişməsinin dəqiq hədudlarının müəyyən edilməsi və ona əməl edilməsindən ibarət idi.

Qərbi Almaniyada Bundes bankı 1974-cü ildə bank ehtiyatlarının və nağd pulların 12 aylıq artım dərəcələrini müəyyən etdi. Həmin ildə İsveçdə pul aqreqatı olan M1-in mərkəzi bankda ehtiyat hesabları artımının yol verilən həddi, İtaliyada yeni kreditlərin ümumi həcmi müəyyən olundu. 1975-ci ildə Kanadada M1-in “hədəflənməsi” həyata keçirildi. 1976-cı ildə Böyük Britaniyada, 1977-ci ildə Fransada pul kütləsinin müxtəlif böyük və kiçik göstəriciləri üçün “hədəflər” müəyyən olundu. Niderland, İspaniya vəs. ölkələr də bu siyasətə qoşuldular. Bu siyasətin həyata keçirilməsinin bütün ölkələrdə əsas məqsədi inflyasiyanın qarşısının alınması idi. Onlar iqtisadiyyatda sabitlik yaratmaq

üçün monetarist məsləhətlərindən geniş istifadə edirlər. Lakin analiz göstərir ki, ölkələrin heç biri “xalis” monetar siyasət tətbiq etmədilər. Mərkəzi Bank rəhbərlikləri manevr üçün özlərinə fəaliyyət azadlığı saxlayırdılar ki, gözlənilməz hadisələr baş verdikdə qarşısını almaq mümkün olsun. Buna görə də “hədəfləmə” siyasəti müəyyən məhdudiyətlərlə həyata keçirildi. Belə yanaşma monetarist siyasətin məzmununun artmasına səbəb olurdu ki, son nəticədə də monetaristlərin özləri dediyi kimi lazımi nəticələr əldə edilmirdi.

Monetarist siyasətin dövlət siyasəti praktikasında təhriflə istifadəsi monetaristlər tərəfindən məzəmmətli qarşılanırdı. Hadisələrin bu cür inkişafı son nəticədə monetarist dairələr və ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi rəhbərliyi arasında kəskin mübahisənin yaranmasına səbəb oldu.

Monetarist siyasət xüsusilə iki ölkədə ABŞ-da və Böyük Britaniyada həyata keçirilmişdir. Qalan ölkələr qeyd etdiyimiz kimi, monetar siyasətdən dövlət siyasətində antiinflasyon tədbir kimi istifadə etmiş və tezliklə mənfəətli nəticələr əldə etdiklərindən bu siyasətdən imtina etmişdir.

1979-cu ildə konservatorların başda Marqaret Tetçer olmaqla, Böyük Britaniyada hakimiyyətə gəlməsi dövlətin iqtisadi siyasət strategiyasında kəskin dönüşə səbəb oldu. Ölkə prioritetləri sistemində əmtəə qiymətlərinin sabitləşdirilməsi ön plana çəkildi.

Konservatorlar tezliklə ölkəni düşüdü yə durğunluq vəziyyətindən çıxarmağı, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini, qiymətin artım tempinin azadılmasını vəd edirdilər. Bunun üçün vergilər azadılma proqramı hazırlandı, xüsusi firmaların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi məhdudlaşdırıldı, kapital qoyuluşunun həvəsləndirilməsi və s. istiqamətlərdə tədbirlər görülməyə başlandı. Hökumətin əsas məqsədi inflasiyanın dayandırılması idi.

ABŞ iqtisadi siyasətində monetarizmə doğru strateji dönüş R.Reyqanın hakimiyyətə gəlməsi ilə baş verdi. Reyqan geniş iqtisadi proqram həyata keçirməyə başladı. Hazırda “reyqanomika” adlandırılan bu proqramın mahiyyəti Qərbi ölkələrinin universitetlərində tədris olunmaqdadır. “Reyqanomika” vergilərin azaldılması və əhalinin az təminatlı hissəsinin rifah halının yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu.

1981-1982-ci illərdə Konqres korporasiyaların mənfəətinə vergini azaltdı. 1960-cı ildə bu mənbədən vergi büdcə gəlirinin 23,2 %-ni təşkil edirsə, 1980-cı ildə bu göstərici 12,5 %, 1983-cü ildə isə 6,6 % olmuşdu.

Sosial proqramın təmini üçün vergilər artırıldı. 1960-cı ildə vergilərin ümumi büdcə gəlirində xüsusi çəkisi 15,9% idisə, 1980-cı ildə 30,5%, 1983-cü ildə isə bu göstərici 35,5% oldu. Hərbi xərclər də artırılaraq 1978-ci ildə 104,5 milyard dollardan 1985-ci ildə 252,7 milyard dollara çatdı. Bu isə büdcə kəsirinin kəskin artmasına səbəb oldu.

Amerikan iqtisadçıları təklifə yönəlmiş Reyqan iqtisadi siyasətinin aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini qeyd edirlər:

- İqtisadiyyatın dövlət tənzimi sosial proqrama xərclərin dondurulması və

xərclərin ixtisarı hesabına məhdudlaşdırıldı.

- Xüsusi sahibkarlıq sektorunun dövlət tənzimlənməsi miqyasları əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar edildi.
- Federal Ehtiyat Sistemi (FES) pul kütləsinin artım tempini qeyri-inflyasiyon, yəni iqtisadi artımı kifayət qədər təmin edən səviyyədə saxladı.
- 1981-ci ildən etibarən şəxsi gəlirdən və korporasiya mənfəətindən vergi dərəcələri kəskin ixtisar olundu.

Reyqan proqramı inflyasiyanın zəiflədilməsinə nail oldu. Beləliklə, ABŞ-da həyata keçirilən monetar siyasətin əsas tələbi pul kütləsi artımının məhdudlaşdırılması olmuşdur. Aparılan kredit siyasəti faiz dərəcələrinin xeyli azalmasına səbəb oldu.

Monetarizm xüsusi diqqətin vacibliyini sübut etmək üçün müasir dövrdə onun nüfuzunu göstərmək kifayətdir. Dünya iqtisadi ədəbiyyatında elə bir əsərə rast gəlmək mümkün deyil ki, orada monetarizm xüsusi diqqət mərkəzində olmasın, onun əsas müddəaları şərh olunmasın.

Monetarist konsepsiyalar müxtəlif ölkələrdə iqtisadi problemlərin həllində resept kimi uğurlu istifadə olunmuşdur. Son illərdə respublikamızda aparılan antiinflyasion pul siyasəti monetarist siyasətin tətbiqinə misaldır. Göründüyü kimi, monetarizm bir elmi nəzəriyyə kimi özünü doğruldur.

Pulla bağlı nəzəriyyələrdə neoliberalizm və monetarizmin əsas fəqləri meydana çıxır. Neoliberalistlərdən fərqli olaraq monetaristlər pulu təkə təsərrüfatın əhəmiyyətli faktoru kimi deyil, onu daha vacib bir şey kimi nəzərdən keçirirlər.

Monetaristlərin fikrincə pul bütün təsərrüfatı öz ətrafında fırladan maqnit oxudur. Monetaristlərin əsas məqsədi pul təklifini sabitləşdirməkdən ibarətdir. Onlar 1929-1933-cü illər “Böyük Tənəzzül”ün əsas səbəbini məhz bununla əlaqələndirir, əsas günahı ABŞ Federal Ehtiyatlar Sistemində gördülər. Onların fikrincə, FES ölkənin pula tələbini düzgün müəyyənləşdirə bilməmiş, nəticədə dövriyyədə pul azlığı yaratmışdır. Monetaristlər pul təklifindəki dəyişiklikləri istehsalın, milli gəlirin dinamikasına təsir edən yeganə vacib amil hesab edirdilər. Onlar xüsusi hesablamalarla dövriyyədəki pul kütləsinin illik artımının mümkün olan səviyyəsini müəyyən edirlər.

Neoliberalistlərin nəzəriyyəsində riyazi modellər üstünlük təşkil edir. Fransa neoliberalisti Ryuefinin tarazlıq modelinə görə tarazlıq azad bazar qiymətlərinin təsiri şəraitində baş verir. Ryuef dövlətin iqtisadi tənziminin genişlənməsini təsərrüfat mexanizminin pozulmasına səbəb olan amili hesab edir. Onun fikrinə görə, dövlətin əsas iqtisadi siyasəti azad bazar qiymətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir. Monetaristlərə görə isə əsas iqtisadi siyasət pul kütləsinin sabit artımını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Azad qiymətlər modeli neoliberalizmin əsas modellərindən sayılır. Model konform və qeyri-konform müdaxilələrə əsaslanır.

Konform dövlət müdaxiləsi tədbirlərinə aşağıdakı aiddir:

- Valyuta devalvasiyası;

- Qoruyucu rüsumlar;
  - İş vaxtının (bayramların) müəyyən olunması;
  - Normal qiymətləri bərpa məqsədi ilə qiymət tənziyi;
  - Qızılın qiymətinin sabitləşdirilməsi;
  - Verilənləri süni dəyişməklə gəlirin dolaylı bölgüsü;
  - Gəlirə vergi qoymaqla gəlirin düz üsulla bölgüsü;
- Qeyri-konform müdaxilə tədbirləri aşağıdakılardır:
- Valyuta təsərrüfatının məcburi aparılması;
  - Klirit siyasəti;
  - Xarici investisiyaların qadağan olunması;
  - Qiymətlərin və mənzil ödəmələrinin dondurulması;
  - Minimum əmək haqqı, dotasiyaların verilməsi;

X.Kosslerin fikrincə, dövlət tənzimində konform və ya qeyri-konform tədbirlərin seçilməsi, onların pozulmuş bazar mexanizmini nə dərəcədə düzəltməyi vəd etməsindən asılıdır.

İqtisadiyyatın inkişafı və bazar münasibətlərinin təşəkkülü şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində irəli sürülmüş ideyaların qısa məğzini belə ifadə etmək olar:

Klassiklərə görə:

- Bazar öz-özünü avtomatik tənzimləmə mexanizminə malikdir, kənar müdaxilə inkar edilir.
- Bazar münasibətləri tələb-təklif əsasında tənzim olunur.
- İnflyasiya bazar iqtisadiyyatının əlamətidir (atributudur).
- Qiymət sərbəstdir.
- İşsizlik mövcuddur.
- Azad rəqabət iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir.

Keynsçi təliminə əsasən:

- Bazar iqtisadiyyatı daxilən dəyanətli deyildir. O, tsiklik xarakterə malikdir. Bəzi global məsələlərin həllinə dövlət müdaxiləsi zəruridir. Lakin dövlət həddi ötməlidir.
- Bazar münasibətləri tənzimlənərkən tələbin tənzimlənməsi əsas götürülməlidir. Çünki resurslar məhduddur.
- İnflyasiyanın normal həddi olmalıdır. İnflyasiyasız bazar mümkün deyildir.
- Qiymət artımı müəyyən hallarda istehsalın həcminə təsir göstərir. Bütün xidmət və sərvətlər bazar iqtisadiyyatında tam qiymətləndirilə bilməz. Məsələn, ictimai sərvət, hava proqnozu. Buna görə də dövlət müəyyən qiymətlərin tənzimlənməsində iştirak etməlidir.
- İşsizliyin normal səviyyəsi, həddi olmalıdır.
- Rəqabəti nizamlamaq üçün antiinhisar qanunlarının tələblərinə əməl olunmalıdır.

Sonda, belə nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadiyyatın inkişafında, müxtəlif

dövlərdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi konsepsiyası əsas götürülməklə bu və ya digər adekvat iqtisadi konsepsiyalardan istifadə etmək olar. Bu şərtlə ki, iqtisadi inkişafın hansı modelinin seçilməsinə dəqiq diqqət verilsin. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin 90-cı illərdən başlayan yeni mərhələsinə nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, azad bazar iqtisadiyyatının inkişafı nə qədər özünü tənzimləmə mexanizminə malik olsa da, ona dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Lakin dövlət öz funksiyasının sərhədini keçməməli, iqtisadiyyatda öz iştirakını minimum endirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Meybullayev M.X. İqtisadi təhlillər tarixi dərslik. Bakı: 2002, 342 s.
2. Qitəliyev Q.E. Mikroiqtisadiyyat. Bakı: Avropa, 2010.
3. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları (metodiki vəsait). Bakı: Nurlan, 2011, 145 s.
4. Kuşli V.İ. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi dərslik. M.: Misl, 2008, 460 s.
5. Juralyova Q.P. Makroiqtisadiyyat. M., 2008, 674 s.
6. БартенерБ. Экономическешколытеории. М., 1996, 430 с.
7. ОйкенБ. Основынациональнойэкономики. М., 1998, 570 с.

НЕОЛИБЕРАЛИСТИЧЕСКИЕ И МОНЕТАРИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ВОКРУГ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Г.Г.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

Изменения, которые произошли в экономике в начале 20-го века, также потребовали изменений в экономической теории. Сыгравшее главную роль в экономической теории, течение либерализм потеряло свою силу. Начали формироваться новые течения в решении экономических проблем. Можно указать на неолиберализм, как на продолжение либерализма, и монетаризм, как одно из русел неолиберализма в США. В статье анализируются вышеуказанные теории.

Ключевые слова: регулируемая экономика, государственное вмешательство, свободное предпринимательство, социальный рынок, денежная политика

MONETARIST AND NEOLIBERALIST VIEWS AROUND THE STATE REGULATION OF ECONOMY

H.H.ASLANOV

SUMMARY

Changes in economy in the early XX century stipulated changes in the economic theory as well. Having played the leading role in the economic theory for many years, liberalism lost its strength. New currents such as neoliberalism, the successor of liberalism, and monetarism, a branch of neoliberalism in the USA emerged in the solution of economic problems. The paper analyzes the aforementioned theories.

Key words: regulated economy, state intervention, free enterprise, social market, monetary policy

UOT 338; 658

**METALLURGIYA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN
STRATEJİ SAHƏSİ KİMİ**

İ.B.ƏMİROV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

imran_amirov@mail.ru

Hazırlanan məqalədə əsas məqsəd qeyri-neft sənayesində ən mühüm sahələrdən biri olan metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsinin tədqiq olunmasından ibarətdir. Burada, qeyri-neft sektorunda aparıcı sahələrdən biri olan metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsinin digər sahələrinin də inkişafına səbəb olması şərh edilmişdir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində mövcud ehtiyatlardan maksimum istifadə edərək metallurgiya sənayesinin qeyri-neft sektorunun strateji sahələrdən biri kimi inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: metallurgiya, qeyri-neft sektoru, texnologiya, filiz, polad, idxal, ixrac, texnika, istehsal, istehlak

Hazırda müstəqillik əldə edən ölkəmiz özünün dinamik inkişafını davam etdirməklə yanaşı iqtisadi potensialını daha da gücləndirməkdədir. Keçid dövrünü uğurla başa vuran respublikamız öz hüdudlarında dayanıqlı və sabit bir iqtisadi sistem formalaşdırmaqdadır.

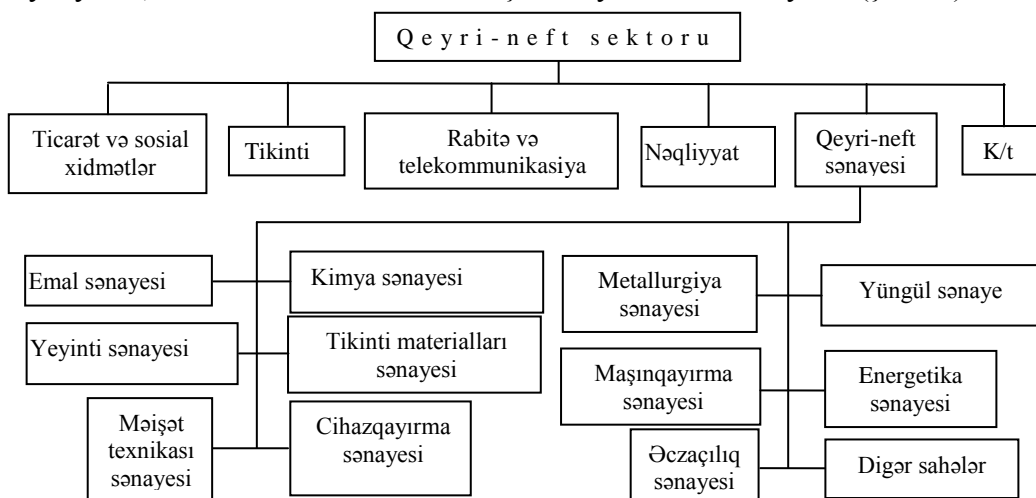
Azərbaycan Respublikası (AR) ötən ildə ÜDM-in həcmi 3,7 % artıraraq 73,6 mlrd.\$ çatdırmaqla Ukraynadan sonra MDB ölkələrində 2-ci, dünya ölkələri arasında 67-ci sırada yer alır. Sosial-iqtisadi proqnozlara istinad edərək söyləmək olar ki, dövlətimiz 2020-ci ilə qədər bu göstəricinin 100 mlrd.\$-a çatdırılmasını hədəfləyir. Adambaşına düşən ÜDM-in həcminə görə ölkəmiz “orta gəlirli ölkələr” qrupunun ən yüksək şkalasına qalxa bilmişdir. Bu qrupa daxil olan ölkələrdə hər nəfərə düşən ÜDM-in həcmi 6-7 min \$ olmalıdır və Azərbaycanda bu rəqəm 7,1 min \$ təşkil edir. Növbəti illərdə (2017-2018 illərdə) ÜDM-in hər nəfərə düşən həcmi 10 min \$-dan az olmayacaqdır. Proqnozlara əsasən, 2020-ci ildə adambaşına düşən milli məhsulun 12 min \$ təşkil etməsi nəticəsində AR dünyanın ən ilk 50 ölkəsi sırasında yer alacaqdır [1].

Cari ildə dünya bazarında neftin orta qiyməti ilə bağlı müxtəlif proqnozlar verilməsi, eləcə də dünya neft bazarında təklifin tələbi üstələməsi şəraitində əksər analitik mərkəzlərin neftin ucuzlaşmaqda davam edəcəyini proqnoz etmələri qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə diqqəti artırır.

Belə ki, cari ildə iqtisadi artımın başlıca mənbəyi olan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi hazırda prioritet istiqamətlərdən biridir. Milli iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsinə yönəlmiş əlavə tədbirlər qeyri-neft sektorunda iqtisadi artıma müsbət təsir edə bilər. Neftin qiyməti tədiyə balansının profitinə təsir göstərən başlıca amildir. Neftin 30 \$ səviyyəsinə düşməsi perspektivləri nəzərə alınmaqla makroiqtisadi siyasətin yeni şəraitə adaptasiyası təmin edilməlidir. Manatın formalaşmış yeni əlverişli məzənnəsi neftin daha aşağı qiymətində belə idxalın əhəmiyyətli azalmasını və yerli istehsalla əvəzlənməsini, qeyri-neft ixrac potensialının reallaşmasını təmin etməklə tədiyə balansının tarazlaşmasına, habelə strateji valyuta ehtiyatlarının yüksək səviyyədə (hazırda ÜDM-in 100%-indən çox) qorunub saxlanmasına gətirib çıxarmalıdır. 2016-cı ildə pul siyasəti qərarları iqtisadi artım və inflyasiya riskləri balansının qiymətləndirilməsi əsasında qəbul ediləcək [2].

Azərbaycanda ötən 10 ildə qeydə alınan sürətli iqtisadi inkişafda neft sektorunun rolu aparıcı olsa da son illər qeyri-neft sektoru ümumi iqtisadi artımda önə çıxmaqdadır. Neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə hesablanmış xərclənmə strategiyası özünü doğruldub. Keçid dövrünü yaşamış hər bir ölkə kimi AR da güclü iqtisadiyyat qurmaq üçün öz təbii resurslarından faydalanıb, yalnız bu resurslardan əldə edilən gəlirlər hesabına iqtisadiyyatını uğurla şaxələndirə və onun neftdən asılılığını minimuma endirə bilmişdir. Bu strategiya nəticəsində ölkədə tikinti, turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektorlarında davamlı artım meylləri hökm sürməkdədir. Bu meyllərin göstəricilərindən biri kimi, son illərdə ölkədə 1 mln-dan yuxarı iş yeri yaradılıb və bunun böyük hissəsi məhz qeyri-neft sektorunda baş verib.

Milli iqtisadiyyatımızın 2-ci əsas qolu olan qeyri-neft sektorunun strukturuna nəzər salsaq onun əsasən: ticarət və sosial xidmətlər; tikinti; rabitə və telekommunikasiya; nəqliyyat; qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatından (k/t-dan) ibarət olduğunu görürük. Bu sektorda qeyri-neft sənayesi önəmli rol oynayır ki, bu da öz növbəsində bir neçə sənaye sahələrinə ayrılır (şəkil 1).

Şək. 1. Qeyri-neft sektorunun strukturu

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən il AR-da ÜDM 1 %-dən çox, sənaye istehsalı 2,4 %, qeyri-neft sənayesi 8,4 % artmışdır. Eyni zamanda həmin dövrdə 20 mlrd. \$-a yaxın sərmayə qoyulmuşdur ki, bunun da yarısı xarici investisiyalardır. Bu da bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Ümumən vergi daxilolmalarında qeyri-neft sektorundan daxilolmaların xüsusi çəkisi 40,5 % təşkil edir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə isə 694 mln. man. və ya 9,5 % çox təşkil edib. 2015-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə büdcə daxilolmaları 6 mlrd. man. 950 mln. man. və yaxud 103 % icra edilməklə proqnozda nəzərdə tutulduğundan 200 mln. man., ötən illə müqayisədə isə 694 mln. man. və ya 9,5 % çox təşkil edir. [3, 1-3].

Görülən işlərin nəticəsi olaraq, qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 70%-ə çatıb, 2015-ci ilin yanvar-noyabr ayları ərzində sənaye 3%, qeyri-neft sənayesi 7,5% artıb". İqtisadiyyatın diversifikasiyasının və qeyri-neft sektorunun inkişafının prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biridir: "...Azərbaycanda son 10 ildə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) istehsalı 3 dəfə, sənaye istehsalı 2,7 dəfə, qeyri-neft sənayesi 1,8 dəfə artıb. Azərbaycanda iqtisadiyyatın əsas sahələrindən olan sənayenin inkişafına xüsusi önəm verilir". "Təsadüfi deyil ki, dövlət başçısı tərəfindən ötən il "Sənaye ili" elan olunub, "AR-da sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilib. Görülən işlərin nəticəsi olaraq, qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 70%-ə çatıb, 2015-ci ilin yanvar-noyabr ayları ərzində sənaye 3%, qeyri-neft sənayesi 7,5% artıb. İqtisadiyyat naziri Ş.Mustafayev ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və qeyri-neft sektorunun şaxələnməsində özəl sektorun xüsusi rol oynadığını qeyd edib: "Prezident İ.H.Əliyevin "Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır" strateji xəttinə uyğun olaraq, Azərbaycanda sahibkarlığın stimullaşdırılması və inkişafı üçün özəl bölməyə xüsusi diqqət göstərilir, müxtəlif istiqamətlər üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilir. Dövlət başçısının təşəbbüsü ilə sahibkarlıq subyektlərində aparılan yoxlamaların dayandırılmasına dair Qanunun qəbul olunması, gömrük və lisenziyalaşdırma sahələrində inzibati prosedurların sadələşdirilməsinə dair imzalanmış fərmanlar sahibkarlıq sahəsində çox mühüm addımlar olmaqla özəl bölmənin inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Artıq lisenziyalar İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən "ASAN xidmət" mərkəzləri vasitəsilə verilir ki, bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkilində və şəffaflığın təmin olunmasında xüsusi ilə önəmlidir" [4].

Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərinə bir qədər müfəssəl nəzər salaq.

2015-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda 28 mlrd. man.-liq əlavə dəyər yaradılmış və ümumilikdə onun 60%-dən çoxu sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür.

AR-da 2015-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə artım (%-lə)

<i>S.s</i>	<i>Qeyri-neft sektorunun göstəriciləri</i>	<i>Atrım</i>
1	Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı	9,5
2	Qeyri-neft sənayesi	7,7
3	Tikinti	19,6
4	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	14,6
5	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	8,2
6	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	3,8
7	İnformasiya və rabitə	2,9
8	Sosial və digər xidmətlər	26,2
9	Məhsula və idxala xalis vergilər (qeyri-neft sektoru üzrə)	7,5
10	Yekun	100

Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü 2015-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6,4% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 10,3% artaraq 68,8% təşkil etmişdir. Ötən ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin 3,7%-lik artımı tamamilə qeyri-neft sektorunun hesabına baş vermişdir. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri arasında ölkə ÜDM-in artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri (0,9%) olmuşdur (cədvəl 1).

Qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində yaradılan əlavə dəyərin artım tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən yüksək olmuşdur. Qeyri-neft ÜDM-in artımına ən böyük müsbət töhfəni ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsi (1,5%) vermişdir.

Qeyri-neft sektorunda 2015-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına əlavə dəyərin artım tempi

<i>S.s</i>	<i>Qeyri-neft sektorunun göstəriciləri</i>	<i>Yanvar-sentyabr 2015</i>	<i>ÜDM-in artımına alt sahələrin töhfəsi %-lə</i>
1	Qeyri-neft sektoru	106,4	
2	Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı	106,7	0,6
3	Qeyri-neft sənayesi	110,4	0,8
4	Tikinti	106	1,2
5	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	111,4	1,5
6	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	100,4	0,1
7	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	115,1	0,5
8	İnformasiya və rabitə	108,8	0,3
9	Sosial və digər xidmətlər	103,4	0,9

Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçixarma sənayesinin xüsusi çəkisi 1,5% və ya 32,2 mln. man., emal sənayesinin xüsusi çəkisi 55,1% və ya 1193,7 mln. man., elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 40,2% və ya 871,3 mln. man., su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin xüsusi çəkisi isə 3,2% və ya 69,5 mln. man. təşkil etmişdir.

2015-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft sənayesində 5633,8 mln. man.-lıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10,2% çoxdur. Qeyd olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsulun ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarında xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,8% artmış və 28,6%-ni təşkil etmiş, sənayenin 2,1%-lik artımı tamamilə qeyri-neft sənayesinin hesabına baş vermişdir. Hesabat dövründə qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox artırıcı təsiri maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (0,9 %), kimya sənayesi (0,8%), qida məhsullarının istehsalı (0,3 %), hazır metal məmulatlarının istehsalı (0,2 %), tikinti materiallarının istehsalı (0,2 %) və elektrik avadanlıqları istehsalı (0,1 %) sahələri göstərmişdir. Hesablamalara görə yanvar-sentyabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin artımına qeyri-neft emal sənayesi 10,6 %, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsi 0,6 %, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsi 0,1 % müsbət töhfə vermişdir. Hesabat dövründə qeyri-neft sənayesinin artımına ən çox müsbət töhfə verən qeyri-neft emal sahələri maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (4,1 %), kimya sənayesi (4 %), qida məhsullarının istehsalı (1,3 %), hazır metal məmulatlarının istehsalı (1 %), tikinti materiallarının istehsalı (0,8 %), kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı (0,6 %), elektrik avadanlıqları istehsalı (0,5 %) sahələri olmuşdur.

İqtisadçıların fikirlərinə görə qeyri-neft sektorunun istehsalında, idxalat və ixracatında bir sıra problemlər mövcuddur. Bəzi iqtisadçılara görə “Hökumət qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməlidir. Milli iqtisadiyyatımızın inkişafının yeganə yolu məhz budur. Amma qeyri-neft sektorunun istehsal etdiyi məhsullar bir çox hallarda standart və keyfiyyətcə özünün dünyadakı analoqları ilə rəqabətə girə bilmir. İdxal olunan və AR-da analoqu olan məhsullar ucuz başa gəldiyindən istehlakçılar onu almağa üstünlük verirlər. Eyni zamanda iş adamları həmin məhsulları ölkədə istehsal etmək əvəzinə onların idxalı və ticarəti ilə məşğul olurlar”[5, 54].

Qeyri-neft sektorunda özəl müəssisələrin fəaliyyətinə dəstəyin verilməsi zəifdir. Bunun üçün özəl sektorun inkişafını təşviq edən və rəqabət mühitini təkmilləşdirən institutlara diqqətin artırılması zəruridir. AR-nın idxaldan asılılığın maksimum dərəcədə azaldılması, gündəlik tələbat malları ilə özünü təmin etmək üçün qeyri-neft sənayesində *rəqabətə davamlı* sənaye məhsullarının istehsalının dəstəklənməsi lazımdır. Ölkənin ixrac qabiliyyətinin diversifikasiyalaşdırılması, həmçinin yerli resurs və xammalla işləyən, eləcə də ixrac

qabiliyyətli məhsullar istehsal edən böyük sənaye komplekslərinin yaradılmasına təşviqlər azdır. Bunun üçün biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması, xarici və yerli investisiyaların həcmnin çoxaldılması, ölkə sahibkarları üçün tədris və maarifləndirmə sisteminin təkmilləşdirilməsi labüddür.

Göstərmək lazımdır ki, qeyri-neft sektoruna daxil olan və qeyri-neft sənaye sahələrinin sırasında ən vacib hesab edilən sahələrdən biri də metallurjiya sənayesidir. Məhz metallurjiya sənayesi qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafına birbaşa təsir göstərməklə qeyri-neft sektorunun hərtərəfli inkişaf etməsinə səbəb ola bilər. Bu sahədə istehsal olunan metal məmulatları digər sahələrdə istehlakı təmin etməklə daxili tələbatın ödəyə və metallurjiya məhsullarının idxalının aradan qaldırılmasına gətirib çıxarda bilər. Qeyd edək ki, hər il daxili tələbatı ödəmək məqsədi ilə xaricdən AR-na 1,2-1,3 mlrd. \$ metallurjiya məhsulları idxal olunur.

AR-da bol xammal bazasının, təbii resursların, metal tələbatlı sənaye və tikinti sahələrinin və təcrübəli kadr potensialının mövcudluğu ağır sənayenin, o cümlədən metallurjiya sənayesinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Sənayenin ümumi inkişafında metallurjiyanın xüsusi rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alan Prezidentimiz Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında demişdir: “2014-cü ildə metallurjiya sənayesinin inkişafı ilə bağlı ciddi addımlar atılmalıdır. Bu, perspektivli bir sahədir. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, metallurjiya sənayesinin inkişafı üçün bizdə kifayət qədər yerli xammal, təbii resurslar vardır. Müasir metallurjiya kombinatının tikintisi, əlbəttə ki, çox böyük bir nailiyyət olacaqdır. Hesab edirəm ki, bu il bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir”.

AR regionda ən perspektivli metallurjiya ölkəsidir. Hələ 2001-ci ildə Bakıda istehsal gücü ildə 350 min t. olan müasir “Bakı Polad istehsal şirkəti” (Baku Steel Company) işə salınmışdır. Müasir Azərbaycan metallurjiyasında xüsusi çəkisi olan bu müəssisə hazırda da böyük uğurla fəaliyyət göstərir. H.Əliyev şirkətin açılış mərasimindəki çıxışında vurğulamışdır ki, metallurjiyanın dirçəldilməsi və inkişafı Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması üçün vacib olan dövlət əhəmiyyətli strateji məsələdir. Bu məsələnin həlli üçün respublikamızın dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin yaradılmasına imkan verən əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin enerji və material ehtiyatları, 160 ildən çox tarixi olan metallurjiya sənayesi təcrübəsi vardır.

AR-nın şimal-qərb bölgəsinin dağlıq ərazilərində zəngin filiz yataqlarının mövcudluğu çoxdan məlum olsa da, metallurjiya sahəsində əsas işlərə 1867-ci ildə Siemens qardaşları Daşkəsəndə keyfiyyətli kobalt filizini aşkar etdikdən sonra başlandı və Rusiya imperiyasının ərazisində yeganə olan Daşkəsən kobalt zavodu yaradıldı. Zavod 1915-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş və yataqdan 615 t. kobalt çıxarılaq emal olunmuşdu. 1865-1867-ci illərdə “Siemens” mis əritmə sobası da işə salındı. XX əsrin əvvəlindədək bu zavodda ildə 2300 t.-dən çox mis istehsal edilirdi. Almaniyanın “Siemens” şirkətinin XIX əsrdə

Azərbaycanda kobalt və mis yataqlarının istismarına başlaması təsdiq edir ki, bölgənin faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsinə hələ o vaxt inkişaf etmiş ölkələr ciddi maraq göstərmişlər.

Ötən əsrin 80-ci illərində 2500 nəfərə qədər işçisi olan, ildə 1 mln. t.-dan çox dəmir konsentratı və 900 min t.-a qədər bentonit gili istehsal edən Azərbaycan Filizsaflaşdırma Kombinatı sabiq İttifaq məkanında qara metallurgiya sənayesinin ən qabaqcıl müəssisələrindən biri hesab edilirdi. Bu kombinatda alınan filiz yeridilən siyasət əsasında Gürcüstanın Rustavi şəhərindəki metallurgiya zavoduna göndərilirdi. Respublikaları bir-birindən asılı vəziyyətə salmaq üçün Azərbaycanda da son məhsula gətirib çıxaran metallurgiya kompleksinin yaranmasına imkan vermirdi.

Hazırda milli iqtisadiyyatımızda metallurgiya sənayesinin daha böyük perspektivləri vardır. Bu da öz növbəsində digər sənaye sahələrinin-maşınqayırma, cihazqayırma, avtomobilqayırma, energetika, məişət texnikası sənayesinin və digər sahələrin inkişafına əlverişli imkan açır. Qara metallurgiya qeyri-neft sektorunun strateji sahələrindən biri sayılır. Bu sahənin müasir texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilməsi, dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsullar çıxara bilən yeni müəssisələrin yaradılması başlıca məsələlərdən biridir.

Ən iri qara metallurgiya mərkəzləri olan Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Daşkəsən bu sahədə geniş potensiala malikdir. Əlvən metallurgiyaya gəlincə, Daşkəsən alunit, Naxçıvan Muxtar Respublikası volfram, molibden, qurğuşun-sink, Kəlbəcər, Laçın, Göygöl, Tovuz, Gədəbəy rayonları qızıl və mis yataqları ilə zəngindir. Bu yataqların istismarını təmin etməklə ölkədə metallurgiyanın sürətli inkişafına nail olmaq mümkündür. Müstəqil dövlət kimi öz sərvətlərimizdən səmərəli istifadə etmək, sənaye məhsullarını dünya bazarına çıxarmaq imkanlarımız tam realdır. Dövlət başçımız İ.Əliyev demişdir: “Hesab edirəm ki, texnoparklarla yanaşı, biz sənaye klasterlərinin yaradılmasına başlamalıyıq. Bu da dünyada uğur gətirən bir təcrübədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu, vardır. Bütün məhsulun tsikli bir yerdə cəmləşməlidir-xüsusilə bu layihənin icrası nəticəsində poladtökmə, metallurgiya kombinatının, alüminium sənayesinin inkişafı sahəsində biz bütün bu zənciri-istehsal, emal, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etməliyik ki, Azərbaycanda son məhsul buraxılsın. Hesab edirəm ki, bu istiqamətdə əlavə tədbirlər də görülməlidir”.

Ölkə başçısının 23.04.13 il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” (APİK) Qapalı SC-nin yaradılması da bu strategiya üçün bazanın formalaşdırılmasına hesablanmışdır. QSC-yə həvalə olunan əsas vəzifə polad istehsalı kompleksinin layihələndirilməsi, tikintisi və idarə olunmasından, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqindən, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsindən və ondan səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. APİK QSC yeni texnologiyaları, texniki vasitələri tətbiq etməklə yüksək keyfiyyətli poladın, digər qara metalların istehsalını, emalını, onlardan müasir tələblərə cavab verən rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı, daxili və xarici bazarlarda satışını həyata keçirəcək. QSC həmçinin dəmir filizinin hasilatından polad

istehsalına qədər bütün mərhələləri əhatə edən, habelə poladdan, digər qara metallardan hazır məhsulların istehsalı üzrə müasir zavodların və istehsal sahələrinin mühəndis-axtarış, layihələndirmə və tikintisi işlərinin həyata keçirilməsini reallaşdıracaq.

Hazırda APİK QSC-nin struktur vahidi olan “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC ötən əsrin ortalarında fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Dağ-Mədən Filizsaflaşdırma Kombinatının varisidir. Kombinatın Saflaşdırma Fabrikində 1954-1974-cü illərdə həm quru, həm də yaş üsulla dəmir filizi konsentratı mənimşənilib. İstehsal olunan konsentrat asma kanat yolu ilə Quşçu dəmiryol stansiyasına daşınır, oradan isə dəmir yolu vasitəsilə istehsalçılara göndərilirdi.

APİK QSC-nin 23.04.13-cü ildən tərkibinə daxil edilən “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC-də 2013-cü ilin may-iyun aylarında aparılan ilkin işlər sayəsində aylıq istehsal gücü 20 min t.-a çatdırılıb. 2015-2018-ci illərdə planlaşdırılan yenidənqurma işləri başa çatdırıldıqdan sonra müəssisənin aylıq istehsal gücünün 110 min t.-a qaldırılması nəzərdə tutulub. Bu da bölgədə minlərlə yeni iş yerlərinin açılması deməkdir. Ümumiyyətlə, APİK QSC rəhbərliyinin nəzərdə tutduğu işlərin həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamızın qərb bölgəsinin inkişafı ilə yanaşı, demoqrafik vəziyyət də xeyli yaxşılaşacaq və insanların mərkəzi şəhərlərə axınının azaldılmasına müsbət təsir göstərəcək.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəmirin birbaşa reduksiya metodu ilə istehsalı mənimşənəcək. Ətraf mühitin qorunması və onun bərpası, işçilərin sosial müdafiəsi və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əməyin mühafizəsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi SC-nin qarşısında duran əsas hədəflərdəndir.

Artıq APİK QSC-də ölkə rəhbərinin sərəncamından irəli gələn vəzifələrin icrasına başlanıb. Bu məqsədlə məsləhətçi şirkət də seçilib. Yaponiyanın “Marubeni Corporation” konsaltinq şirkəti Gəncə və Daşkəsəndə dəmir filizinin hasilatından polad istehsalına qədər bütün mərhələləri əhatə edəcək polad istehsalı kompleksinin yaradılması ilə bağlı Azərbaycan tərəfinə məsləhət xidməti göstərəcək. Müqaviləyə əsasən “Marubeni Corporation” bu sahədə Azərbaycanda xammal bazasını araşdıracaq, dəmir filizi hasilatı və polad istehsalında müasir texnologiyaların tətbiqi, istehsal olunan məhsulların çeşidi barədə təkliflər verəcək, ölkə və region üzrə perspektivli hesab olunan digər bazarları təhlil edəcəkdir. Məsləhətçi şirkət həmçinin, istehsal ediləcək müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabət qabiliyyətli məhsulların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində-tikinti, maşınqayırma, neft sənayesi, gəmiqayırma sahələrində istifadə imkanları barədə müvafiq təkliflər hazırlayacaq. Hazırda yaponiyalı, kanadalı və ingiltərəli mütəxəssislər Azərbaycandadır və onlar tədqiqatlara başlayıblar.

APİK QSC-nin 27.06.13 tarixində özünün struktur vahidi olan “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC ilə Belarus Respublikasının “BelAZ” ASC-nin “İrridio Motors” lizinq şirkəti arasında lizinq və zəmanət müqavilələri imzalanmışdır.

Müqaviləyə əsasən APİK QSC sözügedən şirkətdən 12 ədəd yeni “BelAZ” markalı yük avtomasını alacaq. Lizinq müqaviləsi sərəfəli maliyyə şərtləri ilə uzunmüddətli dövr üçün bağlanıb. Belə ki, şərtlərə əsasən müqavilənin müddəti 4 il, ödəniləcək % dərəcəsi isə illik 4 % həcmində müəyyən edilib [6].

Alınacaq “Belaz-7547” markalı 10 ədəd avtomaşının yükqaldırma qabiliyyəti 45 t., “Belaz-75131” markalı 2 ədəd avtomaşının yükqaldırma qabiliyyəti isə 140 t.-dur. Avtomaşınlar “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC tərəfindən istifadə ediləcək və nəticədə hasil olunan dəmir filizinin maya dəyəri aşağı salınacaq.

AR-da polad və polad məhsullarının idxalının qarşısını almaq üçün APİK QSC 2015-2018-ci illərdə ölkədə mövcud müəssisələrin yenidən qurulmasını və yeni müəssisələrin işə salınmasını nəzərdə tutan tədbirləri reallaşdırmalıdır. İlkin olaraq dənəvər dəmir istehsalı, reduksiya yolu ilə dəmir istehsalı və polad istehsalı zavodları işə salınacaq. Respublikada poladdan istehsal olunan məhsulların (armatur, şveller, rels, borular, polad məftil və s.) istehsalı ilə məşğul olacaq zavod və sexlərin yenidən qurulması işləri davam etdiriləcək. SC-nin strukturunda olan “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC-də hazırda texniki bazanın yenidən qurulması, işçilərin sosial müdafiəsinin və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əməyin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi, onların müvafiq sosial xidmətlərlə təmin edilməsi üçün komissiya yaradılıb və araşdırmalara başlanıb.

Qarşıya qoyulan vacib vəzifələrdən biri də istehsalatda çalışacaq kadrın hazırlanmasıdır. SC-də qarşıda duran tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi və müvafiq ali təhsil müəssisələri ilə sıx əməkdaşlıq yaradılacaq. Əsas məqsəd yerli kadrların hazırlanması və onların potensialından səmərəli istifadə edilməsidir. Zərurət yarandıqda mütəxəssislərin ixtisaslarını artırmaları üçün xarici ölkələrə göndərmələrinə də şərait yaradılacaq.

Göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatının digər sahələri ilə yanaşı, “sənayenin özəyi” olan metallurgiyanın inkişafı üçün artıq normal şərait yaradılmışdır. Bu baxımdan ölkə Prezidenti İ.Əliyevin 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi, həm də APİK QSC-nin yaradılması ilə bağlı sərəncamları Azərbaycanda metallurgiya sənayesinin inkişafına mühüm töhfə verəcək. Beləliklə, ölkəmiz digər dövlətlərdən idxal edilən polad məhsullarına görə kənara çıxan maddi vəsaiti bu vacib sahənin inkişafına yönəldəcək. Nəticədə isə AR mənim-sənəiləcək zəngin təbii sərvətlərə və şəxələnən iqtisadiyyata malik olacaqdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının və sənayesinin rəqabət qabiliyyətli inkişafı ilk növbədə iqtisadi artımın yeni keyfiyyətini təmin edən bilik iqtisadiyyatına keçidi tələb edir. Onun başlıca xarakteristikası isə yüksək texnologiyalı sahələrin dinamik inkişafı, tədqiqat və işləmələrə investisiya qoyuluşunun intensiv artımı, məhsul və xidmətlərin elm tutumluluğunun, müəssisələrin innovasiya fəallığının yüksəldilməsi və iqtisadiyyatda innovasiya mənfəətinin artırılmasına nail olunmasıdır [7, 12].

Mövcud ehtiyatlardan maksimum istifadə edərək onların qeyri-neft sənayesinin tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilməsi təmin olunmalıdır. Bu amilin reallaşdırılması üçün ETT-nin ən yeni nailiyyətləri əsasında istehsalın daha da inkişaf etdirilməsi və hərtərəfli formalaşdırılmış müasir sənaye sahələrinin təşəkkülü prosesi həyata keçirilməlidir.

Qeyri-neft sənayesinin strukturunda aparılan keyfiyyət dəyişiklikləri iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Sabit iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi yeni texnoloji bazanın müasirləşdirilməsi vəzifəsi təmin olunmalıdır. Mövcud köhnə istehsal fondlarının və texnologiyaların həcminin tədricən azaldılması, kapital axınının köməyi ilə yenilərinin payının artması prosesi davam etdirilməlidir.

Xammalyönümlü iqtisadiyyatdan innovasiyayönümlü iqtisadiyyata keçid qeyri-neft sənayesi sahələrində əsas hədəflərdən birinə çevrilməlidir. Azərbaycanda hasilat və emal sənaye sahələri arasında əlaqəni gücləndirməklə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına nail olunmalıdır. Sənaye istehsalının inkişafında istehsalın innovasiya tutumlu bazasının yeniləşməsi, onun səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasına cavab verən sahə strukturunun formalaşması prosesi təmin edilməlidir.

Beləliklə, AR özünün zəngin neft-qaz ehtiyatlarından uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün uğurla faydalanmalıdır. “Qara qızıl”ın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün aparıcı qüvvə olan insan kapitalına çevrilməsi, neft-qaz gəlirlərindən istifadə etməklə gələcəkdə bu gəlirlərdən asılı olmayan güclü, rəqabətədavamlı iqtisadiyyat qurulması strategiyası öz nəticələrini yaxın gələcəkdə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://vergiler.az>
2. <http://valyuta.az>
3. İ.H.Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları və qarşıda duran vəzifələr Bakı, Azərbaycan qəz. 12.01.16, s. 8
4. cominfo@teleqraf.com
5. Osman Nuri Aras, “Azərbaycan Ekonomisi və Yatırım İmkanları”. TUSAİB yayınları, Bakı, 2005.
6. Bayramov Ə. Azərbaycanın metallurjiya sənayesinin inkişafında yeni mərhələ “Xalq qəzeti” 13.10.14
7. Aliyev İ.H. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası “Azərbaycan” qəz. 12.04.14

МЕТАЛЛУРГИЯ КАК СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ОТРАСЛЬ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА

И.Б.АМИРОВ

РЕЗЮМЕ

Основная цель подготовленной статьи состоит из исследования вопросов развития металлургической промышленности как один из основных отраслей нефтяной

промышленности. В статье раскрываются причины развития других промышленных отраслей, истекающий из развития металлургической промышленности.

В результате исследований обоснованы необходимость развития металлургической промышленности с максимальным использованием существующих ресурсов.

Ключевые слова: металлургия, нефтегазовый сектор, технология, руда, сталь, импорт, экспорт, техника, производство, потребление

METALLURGY AS A STRATEGIC SPHERE OF NON-OIL SECTOR

I.B.AMIROV

SUMMARY

The article studies the development metallurgy as one of the most important areas of non-oil industry. It is noted that, development of metallurgy, one of the leading spheres of non-oil industry, stipulates development of other spheres as well.

The studies mark the necessity of the development of metallurgy as a strategic sphere of non-oil sector making maximum use of existing resources.

Key words: metallurgy, non-oil sector, technology, ore, steel, import, export, technique, production, consumption

UOT 330:59**NEFT-KİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KORPORATİV
İDARƏETMƏNİN FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ****D.Ə.ƏMİRASLANOVA**
Sumqayıt Dövlət Universiteti
dilare.amiraslanova@mail.ru

Neft-kimya sənayesi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olub, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Hazırda ölkəmizin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunduğu dövrdə bu sənaye sahəsinin inkişaf etdirilməsi, onun ixrac imkanlarının tədqiq edilməsi daha aktual əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatının prinsipləri neft emalı və neft-kimya müəssisələrinin də istehsal təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının daha az xərclə başa gəlməsi üçün bu sahədə iqtisadi islahatların aparılmasının başlıca önəmli istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

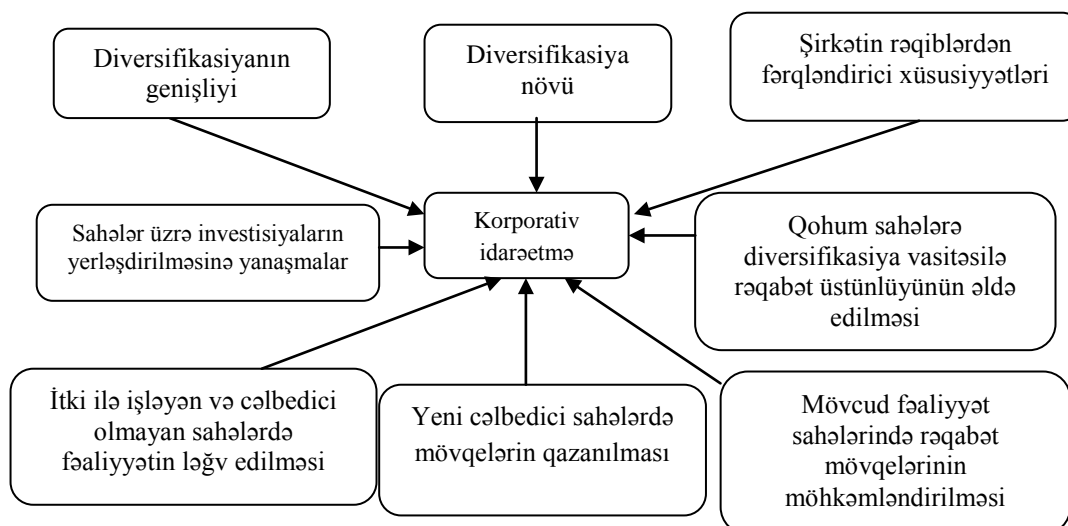
Açar sözlər: maliyyələşmə, strategiya, istehsal, rəqabət, marketinq, korporativ idarəetmə

Korporativ strategiya müəssisəni əhatə edərək onun idarə edilməsi üzrə yanaşmaları və istiqamətləndiyi sahələrdə rəqabət mövqelərinin qazanılması üçün nəzərdə tutulan tədbirləri müəyyən edir. Korporativ strategiya şirkətin rəqiblərdən fərqləndirici daha səmərəli xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməklə, başqa sahələrlə müqayisədə rəqabət üstünlüyünü ələ keçirərək və itki ilə işləyən sahələrin fəaliyyətini dayandırmaqla, qurulmalıdır. Korporativ idarəetmə uzunmüddətli perspektivdə şirkətin rəqabət qabiliyyətli mövqeyinin qazanılması və möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənir. Korporativ idarəetmə sahənin xüsusiyyətlərinə və rəqabət mühitinə tamamilə uyğun olmalıdır. İdarəetmə elə qurulmalıdır ki, yaranmış imkanlardan, xüsusilə rəqabət üstünlüyünün yüksəldilməsi ilə əlaqədar olan imkanlardan mümkün qədər yüksək səviyyədə istifadə olunsun. Sənayenin yaxşı əsaslandırılmış məqsədləri inkişaf imkanlarının yaranması və istifadəsinə, eyni zamanda sənayenin mövcud və gələcək mövqeyinin müdafiəsi ilə əlaqədar olur. Strategiyanın uğurlu olması üçün onu bazarın imkanları və xarici mühitin təhlükələri ilə bağlı surətdə hazırlamaq lazımdır. Bunun üçün bazarın imkanlarından istifadə istiqamətində uzunmüddətli rəqabət mövqelərinin qorunması üçün istifadə tədbirləri hazırlanmalıdır. Korporativ idarəetmənin seçilməsində təşkilatda formalaşmış də-

yərlər və mədəniyyətin təsiri böyükdür. Hər bir şirkət sahibləri səhmdarları, əməkdaşları, alıcıları və tərəfdaşları qarşısında mənəvi öhdəliklərə malik olur. Belə ki, şirkətin uğurlu fəaliyyəti, onun cəmiyyətdə yaranmış obrazı bu şirkətlə bağlı olan bütün subyektlərin fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Buna görə də menecerlər, korporativ idarəetmənin işlənməsi və qəbul edilməsi zamanı şirkətin öhdəliklərini unutmamalı və onları mütləq nəzərə almalıdırlar.

Korporativ idarəetmənin məzmunu və əhəmiyyəti

Korporativ strategiya diversifikasiya olunmuş şirkətin ümumi fəaliyyət planıdır. Korporativ idarəetmənin işlənməsi prosesi müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən qurulur. Korporativ idarəetmə diversifikasiya olunmuş şirkətin müxtəlif sahələrdə öz işgüzar prinsiplərinin necə təsdiq etməsini, şirkətin fəaliyyət sahələrində səmərəliliyin yüksəlməsinə istiqamətlənmiş yanaşmalar və tədbirlərdən ibarət plandır. Korporativ idarəetmə bütün şirkəti əhatə edərək şirkətin idarə edilməsi üzrə yanaşmaları və istiqamətləndiyi sahələrdə rəqabət mövqelərinin qazanılması üçün nəzərdə tutulan tədbirləri müəyyən edir.

Səkil 1. Korporativ idarəetmənin müəyyən edilməsi.

Korporativ idarəetmənin müəyyən edilməsi sxemindən aydın olur ki, korporativ idarəetmədə bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. Korporativ idarəetməni müəyyən edərək hər bir şirkət, diversifikasiya genişliyini nəzərdə tutaraq, müəssisə tərəfindən buraxılan məhsulun çeşidinin genişlənməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması, diversifikasiyanın uyğun olan növünü seçməlidir. Şirkətin rəqiblərdən fərqləndirici daha səmərəli xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməklə, qohum sahələrlə müqayisədə rəqabət üstünlüyünü ələ keçirərək və itki ilə işləyən sahələrin fəaliyyətini dayandırmaqla korporativ idarəetmə qurulmalıdır (şəkil 1).

Korporativ idarəetmənin işlənməsi dörd fəaliyyəti birləşdirir [3,120]:

1. Diversifikasiyaya nail olmaq üzrə fəaliyyət. Diversifikasiya əsas prob-

lemi şirkətin istiqamətləndiyi sahənin müəyyən edilməsi və bunun hansı üsulla həyata keçiriləcəyinin müəyyən edilməsidir. Korporativ idarəetmənin bu cəhəti müəssisənin bir neçə sahəyə və yaxud çoxlu sayda sahələrə diversifikasiya olunacağını təyin etməklə onun hər bir sahəsində mövqeyini müəyyənləşdirir.

2. *Şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sahələrdə ümumi göstəricilərin yaxşılaşdırılması üzrə fəaliyyət.* Şirkətin seçilmiş sahələrdə mövqeləri möhkəmləndikcə, o, bütün fəaliyyət sahələrində əsas göstəricilərin yaxşılaşdırılması üzrə fəaliyyəti gücləndirir. Bu zaman uzunmüddətli perspektivdə sahələrdə rəqabət mövqelərinin gücləndirilməsi və müəssisələrin gəlirliliyinin artırılması istiqamətində qərarlar qəbul edilməlidir. Ana şirkət törəmə müəssisələri aşağıdakı tədbirlər vasitəsilə bazarlarda dəstəkləyə bilər:

- * əlavə güclərin və səmərəliliyin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsi;

- * yeni idarəetmə texnologiyalarının verilməsi;

- * sahədə daha güclü rəqibin olması və hər iki müəssisənin səmərəliliyini yüksəldəcəyi halda onların birləşməsinin həyata keçirilməsi və s.

Şirkətin idarə edilməsi üzrə ümumi plan özündə aşağıdakıları cəmləşdirir:

- * perspektivli müəssisələrin sürətli artımına istiqamətlənmiş strategiya;

- * əsas fəaliyyət sahələrində normal fəaliyyətin təmin olunması;

- * aşağı mənfəətli, lakin perspektivli sahələrdə işgüzarlıq fəallığının bərpası və dəstəklənməsi;

- * cəlbədicilərin olmayan və şirkətin korporativ idarəetməsinə uyğun olmayan biznes sahələrinin bağlanması.

3. *Qohum sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında sinerjiya effektinin yaradılması, istifadəsi və onun rəqabət üstünlüyünə çevrilməsi.* Oxşar istehsal texnologiyası, eyni alıcılar qrupu və satış kanalları olan və qohum sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətdə bazar, istehsal və idarəetmə uyğunluğundan istifadə etməklə marketinq, yeniliklərin yaradılması və istehsalı, yeni idarəetmə texnologiyalarının işlənməsi kimi xərclər üzrə irihəcmli qənaətə nail oluna bilər. Qohum sahələrdə fəaliyyət şirkətə təcrübə və biliklərin müəssisələr arasında yayılması, istehsal güclərinin birgə istifadəsi, marketinq tədqiqatının birgə aparılması, vahid əmtəə nişanı altında ümumi reklam kompaniyasının aparılması və başqa belə işlərdə ümumi məsrəflərin azalmasına nail olmaqla və alıcıları daha geniş əmtəə çeşidi və xidmət növləri ilə təmin etməklə rəqabət üstünlüyünə nail ola bilər. Şirkətin fəaliyyət növləri arasında əlaqələr nə qədər sıx olarsa, rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi imkanları bir o qədər artır. Fəaliyyət sahələri arasındakı, istehsal, idarəetmə və bazar uyğunluqlarının güclü olması belə diversifikasiyanın korporativ fəaliyyətinin göstəricilərinin yaxşılaşdırılması üzrə səmərəli vasitəyə çevirir.

4. *İnvestisiya prioritetlərinin yaradılması və korporasiyanın resurslarının daha perspektivli sahələrə istiqamətləndirilməsi.* Şirkətlər müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə əlavə sərmayələrə tələbatlarına görə bir-birindən fərqlənirlər.

Şirkət rəhbərliyi belə sərmayə qoyuluşlarının prioritetliyini müəyyən etməli və ehtiyatların, ilk növbədə hansı sahələrə istiqamətləndirilməsi üzrə qərarları qəbul etməlidir. Şirkətin tərkibində mənfəətliliyinə və potensialına görə müxtəlif vəziyyətlərdə olan müəssisələr olur. Buna görə də, şirkətin investisiya ehtiyatlarını yüksək potensiallı və perspektivli istiqamətləndirməklə onun uzunmüddətli perspektivdə gəlirliliyinin yüksək səviyyədə saxlanması təmin olunmalıdır.

Korporativ idarəetmə uzunmüddətli perspektivdə şirkətin rəqabət qabiliyyəti mövqeyinin qazanılması və möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənir. Bu məqsədə nail olmaq üçün korporativ idarəetmə aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə hazırlanır:

1. Xarici mühit amillərində (sahədə, iqtisadiyyatda, siyasətdə və b.) baş verməkdə olan dəyişikliklərə adekvat reaksiyanın verilməsi;
2. Rəqabət üstünlüyünü əldə etmək üçün müvafiq tədbirlərin hazırlanması;
3. Funksional bölmələrin strateji təşəbbüslərini birləşdirmək;
4. Mövcud şəraitdə aktual olan strateji problemlərin həlli

Xarici mühitdə baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər korporativ idarəetmənin dəyişilməsinə gətirir. Müəssisənin xarici mühitinin təsirlərinə reaksiya vermək qabiliyyətinin idarəetmə təşkilədicisi aşağıdakılardan ibarətdir.

- rəhbərliyin xarici mühitdə baş verən hadisələrin şirkətin fəaliyyətinə təsir dərəcəsini qiymətləndirmək qabiliyyəti və imkanları;
- yeni şəraitə uyğunlaşma strategiyasının işlənməsi üçün tələb olunan zaman müddəti;
- yeni şəraitdə səmərəli fəaliyyət göstərə biləcək idarəetmə texnologiyalarının və təşkilati strukturların yaradılması və formalaşdırılması;
- idarəetmə heyətinin yeni texnologiyalar və strukturlar üzrə işlənmə qabiliyyətləri

Korporativ idarəetmənin yaxşı və ya zəif olması müəssisənin əldə etdiyi nəticələrlə müəyyən edilir. Əgər müəssisə bazarda uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünü əldə edərsə bu strategiyayı yaxşı və əksinə, bazarda müəssisənin rəqabət mövqeləri itirilirsə onu zəif hesab etmək olar. Uzun sabit rəqabət üstünlüyü müəssisəyə rəqiblərə nisbətən daha yüksək mənfəətli fəaliyyət göstərməyə və özünün gələcək inkişafını təmin etməyə imkan verir.

Korporativ idarəetmə şirkətin rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunur. Onlar aşağı rəqabətli menecerlərdən daxil olan məlumatların və tövsiyələrin təhlilinə və nəticələrinin çıxarılmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Əsas sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisə rəhbərliyi strateji qərarların onların rəhbərlik etdiyi müəssisələrə aid olduğu hallarda həmin qərarların qəbulunda iştirak edə bilərlər. Ən mühüm strateji qərarlar direktorlar şurası tərəfindən baxılır və qəbul edilir. Korporativ idarəetmə sahənin xüsusiyyətlərinə və rəqabət mühitinə tamamilə uyğun olmalıdır. Strategiya elə qurulmalıdır ki, yaranmış imkanlardan, xüsusilə rəqabət üstünlüyünün yüksəldilməsi ilə əlaqədar olan imkan-

lardan mümkün qədər yüksək səviyyədə istifadə olunsun. Sənayenin yaxşı əsaslandırılmış məqsədləri üçün inkişaf imkanlarının yaranması və istifadəsi, eyni zamanda sənayenin mövcud və gələcək mövqeyinin müdafiəsi ilə əlaqədar olur. Strategiyanın uğurlu olması üçün onu bazarın imkanları və xarici mühitin təhlükələri ilə bağlı surətdə hazırlamaq lazımdır. Bunun üçün bazarın imkanlarından istifadə istiqamətində hücum tədbirləri, uzunmüddətli rəqabət mövqələrinin qorunması üçün istifadə tədbirləri, uzunmüddətli rəqabət mövqələrinin qorunması üçün istifadə tədbirləri hazırlanmalıdır.

Korporativ idarəetmənin formalaşmasına təsir edən amillər

Müəssisənin korporativ idarəetməsi hazırlanarkən onun xarici mühitinin hər bir amili nəzərə alınmalıdır. Bu amillər həm birgə, həm də ayrı-ayrılıqda hər bir şirkətə müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Bu müxtəliflik şirkət və müəssisələrin vəziyyətlərində, bazar mövqələrində, imkan və məqsədlərindəki müxtəlifliklə izah olunur. Xarici mühitdə fəaliyyət göstərən hər bir təsərrüfat subyekti üçün müəyyən şəraiti əks etdirir. Bu mühitin amilləri təsərrüfat subyektləri tərəfindən idarə edilmir. Belə ki, həmin mühit bütün iqtisadi subyektlərin və bütövlükdə cəmiyyətin fəaliyyətinin iqtisadi, siyasi, hüquqi və sosial cəhətləri ilə müəyyən edilir. Bu mühitin təsirinə uyğunlaşmaq üçün onun yaratdığı problemləri və verdiyi imkanları düzgün qiymətləndirmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici mühitin şirkət üçün yaratdığı hər bir problemin həlli və ya imkanlardan istifadə üzrə qərarlar şirkətin daxili mühit amillərinin vəziyyətindən asılı olaraq qəbul edilir.

Şirkət öz strateji mövqeyini hazırlayarkən xarici və daxili amilləri nəzərə alaraq bunu həyata keçirməlidir. Strateji mövqeyə təsir edən xarici amillərə siyasi, sosial, hüquqi tənzimləyici normalar, sahənin cəlbədiciyi, rəqabətin səviyyəsi, şirkətin imkanları və təhlükələr aid edilir. Daxili amillər isə şirkətin güclü və zəif yerləri, rəhbərlərin biznes fəlsəfəsi, şəxsi motivlər, şirkətin ümumi dəyərləri və korporativ mədəniyyəti daxildir. Daxili və xarici amillərin strategiyaya təsir dərəcəsi nəzərə alınmaqla alternativ strategiyalar hazırlanır. Strateji alternativlər qiymətləndirildikdən sonra müvafiq strategiyanın hazırlanması başa çatdırılır.

Cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesi dərinləşdikcə həm tərəfdaş, həm də istehlakçı rolunda çıxış edən bütün iqtisadi subyektlər daha çox müstəqillik əldə edərək şirkətə və onun məhsullarına müxtəlif tələblərə yanaşırlar. Cəmiyyətin şirkətlərə təsir dərəcəsi yüksəldikcə korporativ idarəetmənin hazırlanmasında sosial tələblərin nəzərə alınmasının əhəmiyyəti artmağa başlayır. Təşkilatın korporativ idarəetmənin tələblərinə cavab verməsi vəzifəsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1. İşgüzarlıq fəallığını cəmiyyətin maraqları və etik normalar çərçivəsində reallaşdırmaq;
2. Cəmiyyətin tələblərinə və sosial prioritetlərinə diqqət göstərmək;
3. Tənzimləyici normalara riayət etmək;
4. Səhmdarlar və cəmiyyətin maraqları arasında balansın qorunması

Korporativ idarəetmənin müəyyən edilməsində ən mühüm amillərdən biri də sahənin cəlbədiciliyi və bu sahədə rəqabətin intensivliyidir. Bu amillərin qiymətləndirilməsi şirkətə bazarda hansı mövqenin tutulması və hansı rəqabət strategiyalarından istifadə etməli suallarına cavab verməyə imkan verir. Müəssisənin korporativ idarəetməsi rəqabət mühitinə tamamilə uyğun olmalıdır.

Korporativ idarəetmə elə qurulmalıdır ki, yaranmış imkanlardan, xüsusilə rəqabət üstünlüyünün yüksəldilməsi ilə əlaqədar olan imkanlardan mümkün qədər yüksək səviyyədə istifadə olunsun. Şirkətin yaxşı əsaslandırılmış məqsədləri inkişaf imkanlarının yaranması və istifadəsinə, eyni zamanda şirkətin mövcud və gələcək mövqeyinin müdafiəsi ilə əlaqədar olur. Strategiyanın uğurlu olması üçün onun bazarın imkanları və xarici mühitin təhlükələri ilə bağlı surətdə hazırlamaq lazımdır. Bunun üçün bazarın imkanlarından istifadə istiqamətində hücum tədbirləri, uzunmüddətli rəqabət mövqelərinin qorunması üçün isə müdafiə tədbirləri hazırlanmalıdır.

Xarici şirkətlərdə korporativ idarəetmənin hazırlanması üzrə təcrübə göstərir ki, strateji alternativlərin seçilməsində şirkətin rəqiblərə nisbətən peşəkarlığının yüksəkliyi əsas meyar kimi qəbul edilsə daha yaxşı olar. Korporativ idarəetmə şirkətin güclü və zəif cəhətlərini nəzərə alaraq onun rəqabət imkanları üzərində durmalıdır.

Müəssisənin güclü cəhətləri strateji imkanların daha yaxşı realizə edilməsi ehtimalını yüksəldir, zəif cəhətləri isə bu imkanlardan istifadədə risk səviyyəsini yüksəldən amillərdir. Müəssisə üçün əsas suallardan biri də seçilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi üçün imkanların və təcrübələrin mövcudluğu barədədir. Şirkətin güclü cəhətlərinin nəzərə alınması aşağıdakı imkanları verir.

- mövcud olan bilik və bacarıqlardan tam şəkildə istifadə etmək;
- rəqabət mübarizəsində üstünlük əldə etmək;
- strategiyanın özülünün formalaşdırılması;

Rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinin ən qısa yolu şirkətin ən yüksək peşəkarlığa malik olduğu sahələrdən keçir. Hətta fəaliyyətə yeni başlamış müəssisələr də öz strategiyalarını mövcud ehtiyatlar və bacarıqlar əsasında qurmalıdırlar.

Korporativ idarəetmənin işlənməsində iştirak edən menecerlər şirkətin fəaliyyətinə subyektiv baxışları mövcud olur. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, menecerlərin şəxsi motivləri, biznes fəlsəfələri, etik baxışları, risk etmək qabiliyyətləri və şəxsi xüsusiyyətləri şirkətin strategiyasına güclü təsir göstərir. Yapon menecerlər korporativ idarəetməni işləyərkən bazarların ələ keçirilməsi və bazarlarda rəqabət üstünlüyünün qorunması məqsədilə uzunmüddətli perspektivə istiqamətlənirlər. ABŞ şirkətlərinin menecerləri isə, qısamüddətli gəlirlərin əldə edilməsini uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi məqsədindən üstün tutur, öz aktivləri ilə müxtəlif maliyyə əməliyyatlarının apa-

rılmasına daxili imkanların uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarına yönəldilməsinə nisbətən daha çox rəğbət bəsləyirlər. Təchizatçıların seçilməsində də yapon menecerlərin fəlsəfəsi fərqlənir. Yapon menecerləri təchizatçılarla uzun müddətli əlaqələr qurmağa və bu üsulla anbarların saxlanması xərclərinin ləğv edilməsinə, komplektləşdirici məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və məsrəflərin azalmasına nail olmağa istiqamətlənirlər [5,90]. Amerika və Avropa şirkətlərində isə tərəfdaşlarla əlaqələr qısamüddətli xarakter daşıyır və hər dəfə şirkət üçün daha yaxşı təklifi verən tərəfdaşa üstünlük verilir. Riskə münasibət də strategiyanın seçilməsinə böyük təsir göstərir. Risk etməyi xoşlamayan rəhbərlər risk səviyyəsi minimum olan və qısa müddətdə mənfəət əldə etməyə istiqamətlənən konservativ strategiyalardan istifadə edirlər. Risk etməyi xoşlayan menecerlər isə yüksək mənfəətli və uzunmüddətli perspektivlərə istiqamətlənən strategiyalara daha çox üstünlük verirlər. Menecerlərin etik xüsusiyyətləri də strategiyanın seçilməsinə təsir göstərir. Yüksək etikalı menecerlər şirkətin cəmiyyətdə bərqərar olan etik çərçivələrdən çıxması, rəqabət mübarizəsinin üsullarla aparılması üçün səylər göstərir. Müəssisədə daxili ənənələr, dünyagörüşü, münasibətlər, tapşırıqların yerinə yetirilməsi metodları korporativ mədəniyyətin elementləridirlər. Şirkətin strateji fəaliyyəti onun mədəni və idarəetmə dəyərlərini əks etdirir. Dəyərlər və dünyagörüşləri menecerlərin təfəkkürünə çox güclü təsir göstərərək şirkətin xarici mühitinə təsirlərinə reaksiya vermə tərzini müəyyən edən amilə çevrilirlər. Korporativ idarəetmənin seçilməsində təşkilatda formalaşmış dəyərlər və mədəniyyətin təsiri böyükdür. Hər bir şirkət sahibləri səhmdarları, əməkdaşları, alıcıları və tərəfdaşları qarşısında mənəvi öhdəliklərə malik olur. Belə ki, şirkətin uğurlu fəaliyyəti, onun cəmiyyətdə yaranmış obrazı bu şirkətlə bağlı olan bütün subyektlərin fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Buna görə də menecerlər, korporativ idarəetmənin işlənməsi və qəbul edilməsi zamanı şirkətin mənəvi öhdəliklərini unutmamalı və onları mütləq nəzərə almalıdırlar.

Müəssisədə korporativ idarəetmə sahəsinin xüsusiyyətlərinə və rəqabət mühitinə tamamilə uyğun olmalıdır. Strategiya elə qurulmalıdır ki, yaranmış imkanlardan, xüsusilə rəqabət üstünlüyünün yüksəldilməsi ilə əlaqədar olan imkanlardan mümkün qədər yüksək səviyyədə istifadə olunsun. Sənayenin yaxşı əsaslandırılmış məqsədləri inkişaf imkanlarının yaranması və istifadəsinə, eyni zamanda sənayenin mövcud və gələcək mövqeyinin müdafiəsi ilə əlaqədar olur. Strategiyanın uğurlu olması üçün onun bazarın imkanları və xarici mühitin təhlükələri ilə bağlı surətdə hazırlamaq lazımdır. Bunun üçün bazarın imkanlarından istifadə istiqamətində hücum tədbirləri, uzunmüddətli rəqabət mövqelərinin qorunması üçün istifadə tədbirləri hazırlanmalıdır.

Respublikamızda aparıcı müəssisələrdən biri olan neft-kimya müəssisələrinin mövcud iqtisadi və istehsal imkanlarından daha səmərəli istifadə olunması və idarəetmə strategiyasının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə çoxpilləli idarəetmə sistemindən azpilləli idarəetmə sistemə keçmək daha səmərəli nəticələr verə bilər. Eyni zamanda müəssisə daxili idarəetmənin və idarə işi-

lərinin vəzifə nomenklaturaları bazar strukturlarının, marketinqin tələblərinə tam uyğunlaşdırmalı və funksional idarə strukturu xətti funksional və ya yeniliyi axtarmağa yönəldilən struktura çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992.
2. Əliyev T.N., Məlikov V.A., Əhmədov B.Ə. Neft emalı və neft kimya sahələrinin iqtisadi problemləri. Bakı, 2005
3. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2005
4. Hüseynov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı, 2001
5. Ş.Ə.Səmədzadə İstehsal menecmenti. Bakı, 2006
6. İmranov A.M., Mustafayev A.M. Menecmentdə motivləşdirmə. Bakı, 2004

НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В НЕФТЕХИМИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Д.А.АМИРАСЛАНОВА

РЕЗЮМЕ

Нефтехимическая промышленность является одной из ведущих сфер национальной экономики Азербайджана и играет важную роль в социально-экономическом развитии страны.

В период интеграции нашей страны в мировое хозяйство актуально развивать эту сферу промышленности и разрабатывать возможности ее экспорта.

Принципы рыночной экономики непосредственно влияют на переработку нефти и производственно-промышленную деятельность нефтехимических предприятий.

С этой точки зрения, для того чтобы рыночная экономика обошлась с наименьшими затратами, необходимо определить важные направления экономической реформы в этой сфере.

Ключевые слова: финансирование, стратегия, производство, конкуренция, маркетинг, корпоративное управление

FORMATION DIRECTIONS OF CORPORATE GOVERNANCE IN PETROCHEMICAL ENTERPRISES

D.A.AMIRASLANOVA

SUMMARY

Petrochemical industry is one of the leading sectors of the Azerbaijan national economy and plays an important role in the socio-economic development of the country. At present, in the period of integration of our country into the world economic system, development of this industry researching its export opportunities is rather important. The principles of market economy directly impact on economic activity of oil refining and petrochemical production facilities. In this regard, in order to achieve a cost much less than the market economy, the major important aspects of economic reform must be determined.

Key words: finance, strategy, production, competition, marketing, corporate governance

PEDAQOGİKA**УДК 373.1.02: 372.8****ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ И ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ МУЛЬТИМЕДИА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ БИОЛОГИИ ЧЕЛОВЕКА****С.А.БАЙРАМОВА***Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
arifbayramov1997@gmail.com*

В статье рассматриваются возможности применения средств мультимедиа в процессе обучения учащихся биологии человека. Школьное образование должно следовать за развитием научно-технического прогресса, чтобы выполнять стоящие перед ним цели и задачи. Поэтому на сегодняшний день обучение одной из базовых школьных дисциплин немыслимо без применения современных технологий. В статье отстаивается точка зрения о том, что применение средств мультимедиа при обучении биологии человека актуально, необходимо и эффективно.

Ключевые слова: средства мультимедиа, биология человека, компьютерное обучение

Теория обучения за последнее десятилетие была значительно развита в связи с появлением мультимедиа. Выделилось несколько направлений исследований, такие как теория когнитивной нагрузки, мультимедийное обучение и другие. Возможности для обучения и воспитания почти бесконечны. Идея медиа-конвергенции также становится одним из важнейших факторов в сфере образования, особенно в сфере высшего образования. Определяемая, как отдельные технологии, такие как голосовые (и функции телефонии), базы данных (и производные приложения), видео-технологии, которые сейчас совместно используют ресурсы и взаимодействуют друг с другом, комплексно создавая новые оперативности, медиа-конвергенция – это стремительно меняющийся учебный курс дисциплин, преподаваемых в университетах по всему миру. Интенсивность научно-технического процесса постоянно нарастает и требует сбора, хранения и обработки все больших объемов информации. Величайшее достижение науки и техники XX века - компьютер дает повод для появления в создавшихся условиях научной теории перехода ноосферы в инфоноо-

сферу, наступивший век называют веком информации и информационных технологий. Компьютер помогает повысить эффективность выполнения любой практической задачи. Компьютеризация всех областей деятельности человека требует от системы образования подготовки специалистов, владеющих новыми информационными технологиями (НИТ).

Различные авторы указывают на возможность и даже стратегическую важность использования НИТ в обучении биологии, организуются специализированные конференции, которые посвящены проблеме компьютеризации образования.

Наиболее перспективно использование в обучении средств мультимедиа (multimedia - средства ПИТ, позволяющие одновременно использовать различные каналы обмена информацией между компьютером и окружающей средой), поскольку мультимедиа позволяет задействовать в процессе обучения все каналы передачи информации, максимально включить все виды памяти.

Анализ последних исследований и публикаций. По данным Г.Л.Бордовского, И.Б.Горбуновой и А.С.Кондратьева, «...внимание во время работы с обучающей программой на базе мультимедиа, как правило, удваивается, поэтому освобождается дополнительное время. Экономия времени, необходимого для изучения конкретного материала, в среднем составляет 30%, а приобретенные знания сохраняются в памяти значительно дольше» [1, 27].

В методических исследованиях Мамонтовой Е.А. [2], Пугал Н.А. [3], Стародубцева В. Н. [4] и др. доказано повышение эффективности обучения биологии при использовании современных технических средств обучения, однако современная школа мало пользуется этими достижениями, поскольку разнообразие технических средств требует от учителя технической подготовки. Только компьютер, управляя средствами мультимедиа (в качестве библиотеки, аудио-, видеопроигрывателя и т. п.) позволяет облегчить учителю эту задачу при наличии научно обоснованной методики и педагогических программных средств (ППС).

Все больше публикаций на тему компьютерного обучения появляется в периодической печати, научные коллективы исследуют взаимодействие информационных технологий и образовательного процесса в целом [5].

Проводятся исследования, посвященные использованию компьютера в качестве средства обучения или как интерактивного эксперта. Все большее количество школ в обучении используют компьютеры последних поколений, оснащенные средствами мультимедиа. Несмотря на кажущуюся дороговизну применения компьютеров в обучении, на самом деле качество предоставления информации, дешевизна ее обновления и дополнения, возможность использования компьютера в качестве библиотеки, видеопроигрывателя, аудиопроигрывателя и т. п., несомненно, в де-

сятки раз окупает все изначальные затраты. Учителя-энтузиасты самостоятельно разрабатывают и проводят уроки биологии с использованием средств мультимедиа. Но школе необходима научно обоснованная, эффективная методика использования средств мультимедиа в обучении биологии учащихся, которая решала бы проблемы современного биологического образования.

В своей практике учителя биологии часто сталкиваются с проблемами осуществления принципов наглядности и доступности на уроках биологии человека. Эти проблемы заключаются в сравнительно малой эффективности традиционных средств изобразительной наглядности, их низкой динамичности, малой реальности, что мешает лучшему усвоению материала учащимися. Например, в теме «Основы учения о биосфере» необходимо показать круговорот веществ и превращения энергии в биосфере, участие в этих процессах живых организмов, но схемы и рисунки абстрактного характера полностью решить эту задачу не могут. Изучение темы «Основы экологии» немыслимо без моделирования цепей и сетей питания, биогеоценозов и экосистем, сукцессии.

Для развития современной массовой школы характерны тенденции гуманизации и дифференциации обучения. Достаточное оснащение процесса обучения средствами мультимедиа способствует усилению индивидуализации обучения. С другой стороны, в связи с непрерывным развитием биологической науки принцип научности требует постоянной корректировки содержания биологического образования, эту задачу быстрее и проще выполнить при использовании электронных носителей информации и средств современных телекоммуникаций.

В свете научной теории перехода ноосферы в инфоноосферу, наступивший век называют веком информации и информационных технологий. Компьютеризация всех областей деятельности человека, информатизация общества требует сбора, хранения и обработки все больших объемов информации. Перед системой образования ставится новая задача - подготовка специалистов, владеющих новыми информационными технологиями. Кроме того, современная общеобразовательная школа нуждается в повышении эффективности обучения биологии человека, решении проблемы обновления средств обучения. Учителя видят необходимость в методиках использования новых информационных технологий на основе компьютера при обучении биологии. Оснащение школ компьютерными классами уже сегодня предоставляет возможность внедрения средств мультимедиа в учебно-воспитательный процесс по биологии [6].

Актуальность проблемы повышения эффективности обучения учащихся биологии человека и необходимость создания методики использования средств мультимедиа в обучении биологии человека обуславливаются сложившимся в обществе положением: с одной стороны - необходимостью подготовки специалистов, владеющих средствами новых ин-

формационных технологий; а с другой стороны – важностью эффективного биологического образования, необходимого для осознания эколого-биологических проблем, таких как сохранение видового многообразия, естественных экосистем, опасности нарастающей антропогенной нагрузки на окружающую среду и т.д.

Применение средств мультимедиа в обучении учащихся биологии человека возможно и целесообразно. Средства мультимедиа могут быть применены как средства обучения, а при наличии мультимедийного программно-методического комплекса - как новый, комплексный метод обучения [7].

Средства мультимедиа могут выполнять экологическую, информационную, воспитательную, развивающую, организационную, творчески-конструктивную, контрольно-оценочную, прогностическую, научно-исследовательскую, коммуникативную функции при использовании в обучении биологии человека.

Вопросы использования средств мультимедиа в обучении составляют актуальную проблему психологии, педагогики и методики обучения предметам. К средствам мультимедиа, применяемым при обучении учащихся биологии, предъявляются серьезные требования, которые выполняются при использовании разработанной нами методики. Эти требования продиктованы дидактическими и методическими принципами наглядности и доступности, гуманизации и дифференциации, научности и информативности, дидактической целесообразности, полноты, систематичности и последовательности, непрерывности и модифицируемости, технологичности, самостоятельной активности, когнитивности коммуникации, педагогической направленности диалога, соответствия педагогическому такту, симметричности общения. Выявлены эргономические и эстетические требования к педагогическим программным средствам, для соблюдения психологических принципов [8].

Разработанная нами методика использования средств мультимедиа в обучении биологии человека достигает соблюдения основных принципов дидактики: наглядности и доступности, гуманизации и дифференциации обучения, научности и информативности более эффективно, чем при классических методах обучения. Эффективность компьютерного обучения с использованием средств мультимедиа достигается при построении логического аппарата экспертной системы в соответствии с основными положениями теории развития понятий. С соблюдением этого условия разработан мультимедийный программно-методический комплекс «Основы экологии», основанный на линейно-независимом взаимодействии учителя и учащегося.

Современные технические возможности позволяют создавать мультимедийные комплексы высокого уровня, моделирующие образовательную среду, создавать систему виртуального образования. При этом

учитель выполняет целеполагающую роль, а компьютерная программа способна самостоятельно отобрать содержание и организовать образовательный процесс на основе заложенных учебных алгоритмов [9].

Различные формы предоставления информации делают возможным интерактивное взаимодействие учителей и учащихся. Онлайн мультимедиа все в большей степени становится объектно-ориентированной, позволяя учителям работать над информацией, не обладая специфическими знаниями. Например, для того, чтобы выложить видео на YouTube или Яндекс. Видео, учителю не требуется знаний по редактированию видео, кодированию и сжатию информации, знаний по устройству web-серверов. Учитель просто выбирает локальный файл и тысячи других учеников видеосервиса имеют возможность просмотреть новые уроки, внеклассные мероприятия. Мультимедийный интернет-ресурс – это интернет-ресурс, в котором основная информация представлена в виде мультимедиа. Это современный и очень удобный механизм, который не заменяет собой выполнение классических функций, а дополняет и расширяет спектр услуг и новостей для посетителей.

Качественное усвоение понятий и умений по биологии человека возможно на основе применения эффективной методики использования средств мультимедиа в обучении биологии человека. Для такой методики характерно:

- использование звукового, визуального и вербального каналов в индивидуально подобранном соотношении для передачи учебной информации;
- постоянный контроль за течением учебно-воспитательного процесса по биологии и его немедленная коррекция в случае необходимости;
- использование мультимедийного программно-методического комплекса;
- широкое использование компьютерных моделей в практических работах;
- повышение самостоятельной активности учащихся на уроке за счет индивидуализации процесса обучения под руководством автоматизированной обучающей системы;
- индивидуально-личностный подход к учащимся;
- облегчение труда учителя за счет использования средств мультимедиа в качестве средств наглядности и технических средств обучения.

Выводы данного исследования. Для реализации методики использования средств мультимедиа в обучении биологии человека необходимо соблюдение принципов мультимедийного обучения: рациональной последовательности, индивидуализации и доступности, немедленной обратной связи, активизации учебной деятельности, алгоритмизации, рационального распределения времени и впервые предложенных принципов смены информационных сред, виртуализации. Экспериментальная методика ис-

пользования средств мультимедиа в обучении биологии человека учащихся достоверно показала повышение эффективности усвоения биологических понятий и овладения исследовательскими умениями и навыками самостоятельной работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бордовский Г.Л., Горбунова И.Б., Кондратьев А.С. Персональный компьютер на занятиях по физике: Учебное пособие. СПб.: РГПУ им. А.И.Герцена, 2014, 116 с.
2. Мамонтова Е. А. Разработка методики применения современных информационных технологий в учебном процессе // Диссерт. канд. пед. наук / МГПУ им. В.И.Ленина. М., 2015, 167 с.
3. Пугал Н. А. Создание и использование системы средств обучения биологии в общеобразовательной школе: Дис... докт. пед. наук. М., 2014, 403 с.
4. Стародубцев В. Н. Использование компьютерных технологий в повышении эффективности обучения биологии (на примере раздела «Анатомия», 7-8 класс). // Дисс... канд. пед. наук / МГЛУ им. В.И.Ленина. М., 2013.
5. Марина А.В., Соломин В.П., Станкевич П. В. Школьное биологическое образование: проблемы и пути их решения: Учебное пособие. СПб.: НИИ Химии СПбГУ, 2015, 132 с.
6. Молибог А.Г., Тарнопольский А. И. Технические средства обучения и их применение: Учеб.пособие. Минск: Университетское, 2015, 208 с.
7. Прокофьев А.В. Программированное обучение, программированные учебники // Машины для обучения. М., 2015, 137 с.
8. Раев А. И. Психологические вопросы программированного обучения. Л.: ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1971, 96 с.
9. Соловов А. В. Проектирование компьютерных систем учебного назначения: Учебное пособие. Самара: СГАУ, 2015, 138 с.

İNSAN BİOLOGİYASI FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ İMKANLAR VƏ MULTİMƏDİA ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

S.A.BAYRAMOVA

XÜLASƏ

Məqalədə insan biologiyasının öyrənilməsində multimedia vasitələrinin istifadə imkanlarına baxılır. Məktəbin təhsil proqramı elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə ayaqlaşmalıdır ki, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələri olmadan əsas məktəb fənlərindən hər hansı birinin təlimi məqsədyönlü deyil. Məqalədə insan biologiyasının öyrənilməsində multimedia vasitələrinin istifadəsinin aktual, zəruri və effektiv olması fikri xüsusi olaraq vurğulanır.

Açar sözlər: multimedia vasitələri, insan biologiyası, kompüter təlimi

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL POSSIBILITIES AND WAYS
OF USING MULTIMEDIA IN TEACHING HUMAN BIOLOGY**

S.A.BAYRAMOVA

SUMMARY

The article examines the possibility of using multimedia in the education of human biology. School education should follow the development of scientific and technical progress, to carry out its goals and objectives. Therefore, today, education of school subjects is unthinkable without the use of modern technology. The article marks the importance of relevant, necessary and effective use of multimedia in teaching human biology.

Key words: multimedia, human biology, computer training

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

İsmayılov X.C.
Azərbaycanda konstitusionalizmin təşəkkülünün tarixi-hüquqi səciyyəsi 5

Mehdiyev N.H.
İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmləri və beynəlxalq təşkilatlar sistemində hüquqların müdafiəsi 23

Novruzov Q.N.
Xalqların özünüməyyənətmə hüququnun dövlətlərin ərazi toxunulmazlığı və bütövlüyü prinsipi ilə qarşılıqlı əlaqəsi 36

Yusubov Ş.T.
Bilavasitə demokratiya formalarının konstitusion-hüquqi tənziminin bir sıra xüsusiyyətləri 48

Yusifova Ü.B.
Məhkəmə aktlarının səciyyəvi cəhətləri 59

Əliyev Ş.İ.
Sosial hüquqların beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin mənbələri və prinsipləri 67

Axundov R.Ə.
Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn beynəlxalq məhkəmə və tribunallar tərəfindən tətbiqi 74

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Nəbiyev B.E.
Geosiyasi fəaliyyət istiqamətində mərkəzləşdirilmiş ikili əlaqələnmə əməkdaşlığının tənzimlənməsi (Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri təmsalında) 83

Məmmədov A.A., Mahmudova N.S.
Beynəlxalq münasibətlərin elm kimi formalaşması prosesi: elmi nəzəriyyənin əhəmiyyəti 89

İQTİSADİYYAT

Aslanov H.H.
İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə dair neolibərist və monerasit baxışlar 99

Əmirov İ.B.
Metallurgiya qeyri-neft sektorunun strateji sahəsi kimi 109

Əmiraslanova D.Ə.
Neft-kimya müəssisələrində korporativ idarəetmənin formalaşması istiqamətləri 120

PEDAQOĞİKA

Bayramova S.A.
İnsan biologiyası fənninin tədrisində nəzəri və metodoloji imkanlar və multimedia üsullarından istifadə yolları 128

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Исмаилов Х.Дж. Историко-правовая характеристика становления конституционализма в Азербайджане	5
Мехтиева Н.Х. Механизмы международного контроля в области прав человека и защита прав в системемеждународныхорганизаций	23
Новрузов Г.Н. Взаимосвязь права самоопределения народов и принципа неприкосновенности, целостности территории государства.....	36
Юсубов Ш.Т. Некоторые особенности конституционно-правового урегулирования форм непосредственной демократии	48
Юсифова У.Б. Характерные черты судебных актов.....	59
Алиев Ш.И. Источники и принципы международно-правового регулирования социальных прав	67
Ахундов Р.А. Применение международного гуманитарного права международным судом и трибуналами в военных конфликтах немеждународного характера	74

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Набиев Б.Э. Двустороннее сотрудничество в регулировании геополитической деятельности (в контексте азербайджано-турецких отношений).....	83
Мамедов А.А., Махмудова Н.С. Процесс формирования международных отношений как наука: важность научной теории	89

ЭКОНОМИКА

Асланов Г.Г. Неолибералистические и монетаристические взгляды вокруг государственного регулирования экономики	99
Амиров И.Б. Металлургия как стратегическая отрасль ненефтяного сектора.....	109
Амирасланова Д.А. Направления формирования корпоративного управления в нефтехимических предприятиях	120

ПЕДАГОГИКА

Байрамова С.А. Теоретические и методические возможности и пути использования средств мультимедиа в процессе обучения биологии человека.....	128
---	-----

CONTENTS**LAW**

Ismayilov Kh.J. The historical-legal characteristic of formation of constitutionalism in Azerbaijan	5
Mehdiyev N.H. International control mechanisms in the field of human rights and defence of the system of international organizations	23
Novruzov G.N. Interrelations between the principle of territorial inviolability and integrity of states and the right of peoples' self-determination	36
Yusubov Sh.T. The constitutional-legal regulation of the forms of direct democracy and its several features	48
Yusifova U.B. The characteristic features of court acts.....	59
Aliyev Sh.I. Sources and principles of international legal regulation of social rights	67
Akhundov R.A. Application of international humanitarian law by international courts and tribunals during non-international armed conflicts	74

INTERNATIONAL LAW

Nabiyev B.E. Bilateral cooperation in the regulation of geopolitical activities (on the example of Azerbaijani-Turkish relations)	83
Mammadov A.A., Mahmudova N.S. The process of formation of international relations as a science: Importance of scientific theory	89

ECONOMICS

Aslanov H.H. Montarist and neoliberalist views around the state regulation of economy	99
Amirov I.B. Metallurgy as a strategic sphere of non-oil sector	109
Amiraslanova D.A. Formation directions of corporate governance in petrochemical enterprises	120

PEDAGOGICS

Bayramova S.A. Theoretical and methodological possibilities and ways of using multimedia in teaching human biology	128
---	-----

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Afiqə Cəfərova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 15.09.2016. Çapa imzalanmışdır: 20.12.2016
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 8,75 ç.v. Sifariş 101. Sayı 120. Qiyməti 2.00 man.
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az